

Feudális társadalom?

DN

D I S C U S S I O N E S

11.

N E O G R A D I E N S E S

DISCUSSIONES NOGRADIENSES 11.
FEUDÁLIS TÁRSADALOM?

Szerkesztette:

Dr. Szirácsik Éva

Olvasószerkesztő:

Kovács Nikoletta

Angol rezümé:

Tátrai Emese

Borítóterv:

Birkás Babett, Moravszki András

Nyomdai előkészítés:

Moravszki András

Készült a Nógrád Print Kft. gondozásában
Felelős: ügyvezető

Kiadja a Nógrád Megyei Múzeumi Szervezet
Felelős kiadó: Dr. Szirácsik Éva
megyei múzeumigazgató

HU ISSN 0236-7041

Salgótarján, 2011

TARTALOMJEGYZÉK/CONTENTS

Horváth Zita

- A muraközi uradalom társadalma a 18. században 9
- The Society of the Muraköz Estate in the 18th Century

B. Gál Edit

- Az iparosok helye és szerepe Gyöngyös XVIII. század végi, XIX. század eleji társadalmában 23
- The Place and Role of Tradesmen in the Local Society of Gyöngyös at the End of the 18th and the Beginning of the 19th Century

Gaálné Dr Merva Mária

- A Grassalkovich-uradalom művelődéstörténeti szerepe a 18–19. században Gödöllő mezővárosban..... 51
- The Cultural History Role of the Grassalkovich Estate in the Market Town of Gödöllő in the 18th and 19th Centuries

Demeter Zsófia

- A munkaerő problémái és a megoldási kísérletek herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmában (1806–1870) 1848 után..... 65
- Labour Force Problems and Attempts at Solutions in the Enying Estate of Count Fülöp Batthyány (1806–1870) After 1848

Balaton Petra

- A feudális székely társadalom változásai a polgári átalakulás korában.... 101
- Changes of the Feudal Székely Society in the Period of Bourgeois Transition

Gusztiné Dr. Toronyi Judit

- Választóvirilisek a dualizmus kori Nógrád vármegyében 127
- Elector Virilists in Nógrád County in the Age of Dualism

Fülöp Éva Mária

- Főispáni beiktatás ünnepe 1778-ban a pápai Esterházy-kastélyban.... 147
- Installation of the Supremus Comes in 1778 in the Esterházy Castle of Pápa

Czeglédi Noémi

- A falusi előljárók szerepe a feudális jogszolgáltatásban 173
- The Role of Village Stewards in Feudal Jurisdiction

Lukács Gábor — Tóth Éva

- Jobbágyi terhek és a felemelkedés útjai a keszthelyi uradalomban a XVIII. század végén 185
- Serfs' Burdens and Ways of Rising from Serfdom at the Estate of Keszthely at the End of the 18th Century

Ulrich Attila

- A gazdasági környezet és társadalom kapcsolata az 1670-es években 207
- The Relations of Economic Environment and Society in the 1670s

Szirácsik Éva

- Családi gazdaságok a Koháryak Nógrád, illetve Heves és Külső-Szolnok vármegyei birtokain a Rákóczi-szabadságharc után 239
- Family-Run Farming on the Nógrád, Heves and Outer Szolnok Estates of the Koháry Family After the Rákóczi Freedom Fight

A KÖTET MUNKATÁRSAI

Dr. Balaton Petra

Károli Gáspár Református Egyetem BTK, Budapest

Dr. B. Gál Edit

Mátra Múzeum, Gyöngyös

Dr. Czeglédi Noémi

Gödöllői Városi Múzeum, Gödöllő

Dr. Demeter Zsófia

Fejér Megyei Múzeumok Igazgatósága, Székesfehérvár

Dr. Fülöp Éva Mária

Kuny Domokos Múzeum, Tata

Gaálné Dr. Merva Mária

Gödöllői Városi Múzeum, Gödöllő

Gusztiné Dr. Toronyi Judit

Kubinyi Ferenc Múzeum, Szécsény

Dr. Horváth Zita

Miskolci Egyetem BTK, Miskolc

Dr. Lukács Gábor

Pannon Egyetem Georgikon Kar, Keszthely

Dr. Szirácsik Éva

Nógrádi Történeti Múzeum, Salgótarján

Tóth Éva

Pannon Egyetem Georgikon Kar, Keszthely

Dr. Ulrich Attila

Jósa András Múzeum, Nyíregyháza

A MURAKÖZI URADALOM TÁRSADALMA A 18. SZÁZADBAN¹

HORVÁTH ZITA

BEVEZETÉS

A Muraköz, amelyet németül Murinsel, latinul Insula, Insula Muraköz, horvátul Medimurje néven emlegettek, földrajzi fogalomként a Mura és a Dráva folyók, valamint a történeti Magyarország és Stájerország között fekvő, egykor Zala megyéhez tartozó területet jelenti. Lakossága horvát, kisebb számban szlovén és magyar volt. Teleki Domokos 1796-ban, Bécsben megjelent útleírásában a következőképpen írt erről a vidékről: *„Az a része Szála vármegyének, amely a Mura és Dráva vizei közt Styria határában fekszik, Muraköznek neveztetik, és egy különös vármegye járását teszi. E[z] valóban szép föld: egy része ti. Styria felől hegyes és erdős vidék, a más termékeny gabonaföldekből, rétekből és mezőkből áll, a mezők pedig fákkaal rakottak és bokrokkal fedettek. A faluk számosak, és egyik a máshoz igen közel esik. Nagy is a népessége ennek a szigetnek, mert tizenhat mérföld a kiterjedése, és mégis negyvenhatezer lakja; a helységek száma száztizenhárom. Azonban ezek nagyobbára kicsiny helységek, mindazáltal mindennek külön templomocskája megvagyon. A lakosok mindnyájon horvátok és katolikusok. Igen buzgó népnek és szelíd, de ravasz erkölcsűnek is mondják; lopásról, ölesről az ember köztök nem hall, szorgalmatos földművelő emberek és tehetősök is, melyhez legtöbbet a[z] segít, hogy a fuvarozásokkal magoknak igen sokat keresnek. Ugyanis a muraköziek Triestbe és Fiumába, Horvátországba, Budára, Pestre és a Dunán innen lévő városokba mennek, különösen kereskedésbeli portékákat vivén. Lovaik igen jók és erősek vagynak, és igen szépeknek is lehet mondani. Úgy mondják, hogy gróf Althán, a mostaniaknak nagyatyjok, maga ménest tartván, spanyol fajtát szaporított, és ilyent a parasztok által is szaporítottatott, mely szerint a muraközi lovakat spanyol fajtának lehetne jobbrészt mondani. A marhák itt olyanak, mint Baranya és Somogy vármegyében, azaz kisebb neműek; a sertések is hasonlóak.*

¹ Jelen tanulmány rövidített változata „A muraközi uradalom gazdasága és társadalma a 17–18. században” című forráskiadvány bevezető tanulmányának. Ezért a tanulmányhoz külön levéltári forrásjegyzéket nem csatolok, a kötetben közölt forrásokat használtam, jelzetük ott megtalálható. (GYULAI–HORVÁTH–TURBULY, 2010.)

A marhaökonómiát itten űzik, és kereskednek is magok között véle, azonban külső commerciumok vélek nincsen, mert itt a határok kicsinyek lévén, a legelő kevés, és oly sok marhát nem lehet tartani. Juhokat itt éppen nem tartanak a parasztok, ezt is nyilván a legelő szűk léte miatt.

A Muraköznek Styriával határos része hegyes lévén, ebben igen jóféle bor terem, melyet a magyarországi borok között a legjobbak közül valónak tartanak: a határos óstiai tartományokban is igen nagy kelete van az insulaner nevezet alatt.”²

A Muraköz idővel Zala megye egyik járásává vált. A vidék a megye más területeivel összevetve viszonylag jó állapotban vészelté át a török háborúk időszakát, veszteségei ellenére népsűrűsége magasabb volt a megyei átlagnál. Területe az első világháborút követő békeszerződések értelmében 1920-ban Magyarország határain kívülre került, néhány Szlovéniához csatolt falu kivételével ma Horvátországhoz tartozik.

AZ URADALOM BIRTOKLÁSTÖRTÉNETE

A Muraköz területének csaknem egésze a muraközinek, majd a 18. századtól központjáról egyre gyakrabban csáktornyainak is nevezett uradalom fennhatósága alá tartozott. Az 1720-as összeírás mindössze néhány kisebb nemesi birtokost említ meg mellette. Kiterjedését, jövedelmezőségét és birtokosait tekintetbe véve története megyei és országos szinten is érdeklődésre tarthat számot. Birtokosai gyakran Zala főispáni tisztét is betöltötték.³ A 11. század folyamán osztrák kézre jutott, egészen a 13. század második feléig a güssingi grófok birtokolták. Károly Róbert 4000 gira ezüst árán váltotta vissza, majd rövidesen Lackfi István és örökösei kezére került. 1397-ben a Lackfiak hűtlensége miatt újra a király, Zsigmond birtoka, majd Széchényi Frank és Simon rövid zálog címén történő birtoklását követően⁴ a 15. század elején 48 000 arany forintért a Cillei grófok vették zálogba, majd kapták tulajdonul. Kihalásukat követően Mátyás király visszaszerezte, majd kincstartójának, Ernuszt (Hampó) Jánosnak adományozta. Ernuszt Gáspár 1541-ben utód nélkül halt el. Az uradalmat özvegyének apja, Keglevich Péter horvát bán ragadta magához. Az ügygel még az 1542. évi országgyűlés 43. cikkelye is foglalkozott, kötelezve Keglevichet a birtok két hónapon belüli kiadására. Ferdinánd 1546-ban az időközben horvát bánná kinevezett Zrínyi Miklóst bízta meg Keglevich eltávolításával az Ernuszt örökségből. Mivel Zrínyi báni beiktatása,

² TELEKI, 1993. Teleki Domokos 1795-ben járt a Muraközben.

³ 1593–1625 között Zrínyi György és Miklós, 1644–1664 között Zrínyi Miklós, a költő és hadvezér, 1683–1691 között fia, Zrínyi Ádám, 1721–1785 között Althan Mihály János és Mihály József, majd 1790–1824 között Althan Mihály János és Ferenc.

⁴ N. KISS, 1991. 11–13.

1542 vége óta maga viselte a báni bandérium, 400 lovas tartásának költségeit, s mivel a korábbi évek hatalmi játszmáiban jelentős érdemeket szerzett Ferdinánd szolgálatában, többek között Katzianer János meggyilkolásával, rövidesen a Muraköz törvényes urának mondhatta magát.⁵ Az 1549-es összeírás új birtokosként tüntette fel, akinek 94 helységben 743 portája volt.⁶ 1638-ban a Zrínyi vagyon – így a Muraközi uradalom is – felosztásra került a két testvér, Zrínyi Miklós és öccse, Péter között.⁷ Központja, Zrínyi Miklós székhelye, Csáktornya volt. A költő 1664-ben bekövetkezett halálát követően öccse minél nagyobb részt próbált kiragadni az özvegy és fiatal unokaöccse fennhatósága alól, Csáktornya is az ő kezére került. Új szerzeményeit azonban csak rövid ideig élvezhette. Mint a Wesselényi-féle összeesküvés egyik fő szervezőjét 1670-ben elfogták, fej- és jószágvesztésre ítélték, majd 1671. április végén kivégezték. Javait összeírták, elkobozták, kamarai kezelésbe kerültek. Zrínyi Miklós fiának, Ádámnak 1691-ben bekövetkezett halála után pedig az ő vagyonrésze is a stájer (gráci) kamara kezelésébe, majd zálogbirtokosok kezére került. 1695–1709 között Marchio de Prie bírta, 1715–1719 között Chikulini János bérelte az 1720-as eladományozásig. 1720-ban az uradalmat III. Károly kegyence, a birodalmi elithez tartozó Althan János⁸ gróf kapta meg adományként, aki azonban egy évvel később, 1721-ben elhunyt. Kiskorú fia, Mihály János a korábbi főispán, Esterházy József halálával a főispáni címet is elnyerte. Nagykorúságáig, 1733-ig Batthyány Lajos gróf személyében főispáni adminisztrátor irányította a megyét.⁹ Az úrbérrendezés idején az uradalomhoz tartozó összes úrbéres terület 27 911 hold volt.¹⁰ Az Althan család a 18. század végére eladósodott. Festetics György 1791-ben vásárolta meg tőlük az akkor már csáktornyaiinak nevezett uradalmat. Teleki a következőképpen írt erről: *hanem a mostani gróf Althán, ki is Szála vármegyei főispány, ezen jószágokat örök áron eladta g. Festetics György úrnak, egymillió-hatszázezer forintért; magának egy falut mégis megtartván: mert a gróf Althánok Szála vármegyei örökös főispánysága a Muraközben való birtokkal egybe van kötve.*¹¹ A gróf számítása annyira bevált, hogy még utóda, Althan Ferenc is elnyerte a főispáni tisztelet, amelyet 1824. március 19-ig töltött be.¹² A vásárláskor regisztrált pénzüsszeg az Althan család felé

⁵ SALAMON, 1865. VII. fejr. 347–362.

⁶ MAKSAJ, 1990. 929–1010.

⁷ N. KISS, 1983. 340. A birtokfelosztó iratot közli kötetünk: GYULAI–HORVÁTH–TURBULY, 2010. 1. számú irat, 93–204.

⁸ A család nevét Althannként is írják. Mi a Molnár András szerkesztette kötet (MOLNÁR, 2000.) gyakorlatát követve a család nevét egy n-el írjuk.

⁹ SZABÓ, 1978. 101.; TURBULY, 1996. 109–110.

¹⁰ Lásd FELHŐ, 1970. 363.

¹¹ TELEKI, 1993.

¹² MOLNÁR, 2000. 247.

fennmaradó passzívakkal és az e célra felvett hitelekkel együtt 1 609 571 ft-ot tett ki. A jegyzett adósságok egy része az Althanokkal szembeni adósságok átvállalásából eredt. Beszédes adat, hogy az uradalom öt év alatt 529 000 ft bevételt hozott, a vételárnak csaknem egyharmadát.¹³

AZ URADALOM TÁRSADALMA ÉS GAZDASÁGA

Egy tanulmányban nem lehet az uradalom társadalomtörténetét adni, ez egy önálló monográfia tárgyát képezhetné. Itt mindössze néhány jellemzőről szólok részben saját kutatásom, részben N. Kiss István munkáin keresztül.¹⁴ Vizsgálódásom a 17. század közepétől a 18. század második feléig tartó időszakot öleli fel, hiszen a már említett forráskiadványunk ebből az időből közöl iratokat. Az 1638-as összeírás idején még a Zrínyiek kezén volt a muraközi uradalom, ez évben került sor – amint azt már említettem – a Zrínyi vagyon kettéosztására a két testvér Miklós és Péter között. Az 1671 utáni időszakból fennmaradt iratok már arra az időre esnek, amikor az uradalom a stájer kamara kezén volt, kivéve azt a területét az uradalomnak, ami Miklós fiáé, Ádámé volt, annak 1691-ben bekövetkezett haláláig, utána ez a birtokrész is a kamara kezelésébe került. Az 1695 és 1720 között keletkezett iratok a zálogbirtokosok időszakából valók, míg az 1720 utáni korszak az Althanok birtoklását hozta, amint ezt a birtoklástörténeti fejezetben olvasható. Tehát közel százötven évet fognak át a feltárt iratok. Ez az időszak azonban nemcsak a birtokosok személyének változásával írható le, a társadalomban is mélyreható változások történtek, nyomon követhető miként változott meg a vitézlő renddel azonos vagy hasonló utat bejárt, privilégiumokkal rendelkező katonaparasztok sorsa, miként tagozódtak be a jobbágyi társadalomba. Míg a 17. századi összeírások egyértelműen a katonaparaszti állapotot mutatják, addig 1720-tól kezdődő iratokban ez a társadalmi réteg eltűnik, pontosabban nem katonaparasztként, hanem úrbéri kötelességekkel tartozó jobbággyá vált. Bizonyos előjogaik továbbélését mutatja az 1720. évi összeírás,¹⁵ ezek azonban az úrbérrendezés idejére már elenyésznek.

N. Kiss István kutatásaiból tudjuk, hogy a 17. század első harmadára a Muraközi uradalom birtokterületének jelentős része szolgáló nemesek kezére került, akik a kapott földért cserébe katonai szolgálattal tartoztak. Az 1638-as birtokosztály a jobbágyok nevei mellett személyenként felsorolja az ún. *summalista* és *beneplacentarius* nemeseket (*Summalistae, Beneplacentarii et libertini*), akik részben nemes familiárisok és szervitorok voltak, részben olyanok, akik a nagy-

¹³ MOL Festetics Levéltár P 246 4. cs. 5-6 ff. 37–48. A vásárlásról: KURUCZ, 2006. 550–551.

¹⁴ N. KISS, 1983., 1991., 1995.; HORVÁTH, 2006.a, 2006.b

¹⁵ „Conscriptio domini Csakornya seu totius Insulae Muraköz, 1720.” In: N. KISS, 1991, 367–581.

birtokosok engedélyével, kölcsön fejében, uradalmi földet szereztek. Az összeírás csak a vagyonukat sorolja fel, nincs utalás a katonai szolgálatukra, ellentétben a későbbi, 1670 után keletkezett összeírásokkal, amelyekben erről részletesen szó van. Tehát a summalisták nobiles possessionati, azaz jómódú nemesek voltak, akik az uradalomtól zálogba földet kaptak, nevük onnan származik, hogy a zálogbirtokért bizonyos mennyiségű summapénzt adtak, lényegében zálogbirtokosok voltak. Mivel katonáskodtak, az uradalmi hadszervezet gerincét alkották. Az ún. beneplacentáriusok ugyancsak nemesi származásúak voltak, akik szerényebb anyagi helyzetben voltak, kisebb birtokkal rendelkeztek, emellé az uradalomtól szolgálati birtokot kaptak, szolgáló nemeseknek is nevezték őket. A summalisták és beneplacentáriusok maguk is katonáskodtak, de magukon kívül katonákat is ki kellett állítaniuk, akik paraszti eredetűek voltak. Hasonlóan az ország más területén élő végvári katonákhoz, mentesültek a jobbágyi szolgáltatások vagy azok egy része alól, őket nevezzük katonaparasztoknak. Tulajdonképpen szabadparasztok lettek, akik telkük után katonai szolgálattal, és az állami és földesúri terhek egy részével tartoztak. A hadszervezetben a katonaparasztok jelentősége nőtt, jelentősebb, mint a nemes katonáké. A katonaparasztokat az uradalom emelte ki a jobbágysorból, ez által a szolgáltatások alól való mentesítésben elveszett a nemes katonák közvetítő szerepe. A summalisták kezén nagy mennyiségű föld volt, sokuk 6 egész telek fölötti birtokkal rendelkezett, a kis birtokkal rendelkezők között (kevesebb, mint a summalisták fele) is egész telek fölötti volt az átlagos birtokméret. A beneplacentáriusok kisebb méretű, egy egész teleknél kisebb földbirtokkal rendelkeztek. Éppen ezért a beneplacentáriusok személyesen szolgáltak, a summalisták zöme maguk helyett huszárokat állított ki, jobbágyuk egy részét felszabadították, és mint katonaparasztokat ajánlották az uradalomnak. 1638-ra már kialakult ez a rendszer: 1135 jobbágycsalád gazdálkodott 295,3 egész telken az uradalom birtokában és a 189 zálogbirtokos (sumalista és beneplacentárius) 732,27 egész telken gazdálkodott.¹⁶ Tehát 1638-ban, amikor a Muraköz még teljes egészében a Zrínyi család kezén volt, a török elleni védelem miatt a népesség egy jelentős része a hagyományos agrártevékenység mellett vagy a helyett katonáskodott. Az uradalom elkobzását követő időszakban,¹⁷ amíg a Muraköz a kamara, majd a zálogbirtokosok kezén volt, a társadalom felépítése megmaradt. A kamarai birtoklás idején 209 jobbágytelek volt a summalista és beneplacentárius nemesek kezén és 260 egész telek a kamara birtokában. A Muraközi uradalomban a vlachokat is katonai szolgálatra alkalmazták.

¹⁶ N. Kiss, 1983. 343.

¹⁷ A Muraközi uradalom azon részét, ami Zrínyi Miklós kezén volt, halála után fia, Ádám örökölte, akinek 1692-ben bekövetkezett halála után ez a birtokrész is a kamara kezére került. Zrínyi Ádám sorsáról lásd: HAUSNER, 2007. 165–180.

A katonaparasztok adták azonban a fegyveres erő zömét mind a Zrínyiek korában, mind a kamarai birtoklás idején. „A katonaparasztok telke gyakorlatilag mentesült a földesúri, illetve az állami adótól, mindössze néhány napi fuvarozási és szénakaszálási robottal tartoztak. A huszárok saját lovon szolgáltak, de fegyvert, felszerelést, katonaeorvosi gondozást az uradalomtól kaptak. Nehéz nem túlbecsülni a katonaparaszti állapot jelentőségét: az uradalom felszabadította jobbágysága jelentős részét a feudális terhektől és szolgáltatásoktól, gyakorlatilag csaknem szabadparaszti szintre emelte őket és külön jogállású fegyveres csoportot szervezett belőlük.”¹⁸ 1638-hoz képest az 1670-es évekre az lesz az alapvető különbség a földbirtokstruktúrában, hogy a summalisták és beneplacentáriusok kezén folyamatosan csökkent a telkek száma. Ennek valószínűleg az volt az oka, hogy a hadszervezetben helyettük egyre inkább a kevesebb költséggel járó katonaparasztokat alkalmazták. Az 1690-es évekre a katonaparasztok a fegyveres erő több mint 90%-át adták. A Monumenta Zrínyiana közli az uradalom 1720-as urbáriumát,¹⁹ amelyből kiderül, hogy még mindig éltek az uradalomban zálogbirtokosok, de a forrás tanúsága szerint már nem voltak katonaaállításra kötelezve. A katonaparasztokról is, mint valamikori katonákról beszélnek, anélkül, hogy még mindig igényt tartanának katonai szolgálatukra. Hasonlóan az ország más területén élő volt végvári katonákhoz, valamit meg tudtak őrizni korábbi privilegizált helyzetükből, jobbággyá váltak ugyan, de kedvezőbb adókkal terheltek. A tradicionális jobbágyi adók helyett árendát fizettek. A 17. században az uradalomban ún. vajvodatus-okat, katonai körzeteket hoztak létre, ahova összetelepítették a katonaparasztokat, akik korábban falvakban, elszórtan éltek. A három ilyen vajvodatus (vajdaság) – goricsányi, novakoveci, kottori – 14 helységébe vonták össze a katonaparasztokat. 1720-ban összesen 417 családot írtak össze, akiknek sikerült megőrizni korábbi katonaparaszti kiváltságuk jelentős részét, ők az uradalmi jobbágyság 17%-át tették ki. Az uradalom belső közigazgatási egységeit judicatusnak, kerületnek nevezték.²⁰

Az uradalomban a 17. század elején kb. 3500 család élt, 18 fő jutott egy km²-re, 1720-ban 2700 család, egy km²-en 13 fő. Ezzel Zala megye legsűrűbben lakott területének számított.

A fentiekből is látszik, hogy a katonaparasztoknak milyen jelentősége volt az uradalom társadalmában, de már a legelső a birtokosztályra vonatkozó forrásban is szembetűnik, hogy annak ellenére, hogy a Zrínyiek gazdálkodásában nagyon sok modern elemet feltételez a kutatás, kereskedelem, vasgyártás stb., a muraközi uradalom gazdálkodása alapvetően a teljes jobbágyságra épül és ugyancsak szembetűnő rögtön a fél- és negyedtelkesek túlsúlya.

¹⁸ N. Kiss, 1983. 345.

¹⁹ N. Kiss, 1991. 367–581.

²⁰ N. Kiss, 1983. 350.

Az urbáriumok alapján megerősödhet az a nézet, hogy az uradalom alapvetően a jobbágyi gazdaságokra épült akár természetben fizettek a földesúrnak, akár pénzben, ill. egyéb járadékokban. Az urbáriumokból kitűnik az uradalom különlegessége, jelesül, hogy több várral ill. adriai kikötővel is rendelkezik, amelyek természetesen a gazdaságot tekintve is relevánsak. A várak egyben katonai erősségek is voltak, így ezek összeírása a korszak hadtörténetére is adalékul szolgál. Az urbáriumok az agrárgazdaság jellegzetességeit is mutatják, egyrészt a gabonafajták felsorolásával és arányukkal az egyes falvak gazdálkodásán belül, de kitűnik az is, hogy mely uradalmi helységek termelték a korszak leginkább kurrens árucikkét a bort. Az urbáriumok tartalmazzák az ún. ajándékok vagy muneráliák listáját is, amiből kitűnik, hogy igen hasonlóak más uradalmak, tájak, sőt országrészek szolgáltatásaihoz (tyúk, tojás, kappan, ártány), ami a nagy különbségek mellett is felveti a jobbágyi szolgáltatások hasonlóságát, dacára annak, hogy a 17. században már három ország, két birodalom, jó néhány katonai és közigazgatási régió, ugyanakkor rengeteg megye osztozott Magyarországon.

A jobbágyi kötelezettségek összeírása viszonylag magas és jól szabályozott robotmunkára enged következtetni, több helyen heti két napos ígás, ill. négy napos gyalog robotra kötelezték a jobbágyokat. Kérdés, hogy az uradalom adminisztrációja hogyan tudta behajtani ezt a kötelezettséget. A robotmunka magas szintű szabályozása feltétlenül összefügghet azzal, hogy az uradalmat nemcsak birtoknak, hanem gazdasági egységnek, sőt üzemszervezetnek is tekintették, sőt kezelték és a háborús körülmények és pusztítás nem volt olyan számottevő, mint más uradalmakban. Egyes források a jobbágyi gazdaság üzemszervezetére és az agrárium nivójára is fényt vetnek, hiszen kitűnik, hogy a 17. század második felében a csáktornyai vár allódiában háromnyomásos gazdálkodást folytattak. Az allodiátúrára, a haszonvételekre szintén több forrás vonatkozik, más uradalmakhoz hasonlóan az allodiális gazdálkodás itt is leginkább a várak közvetlen környezetében figyelhető meg, igazolva, hogy ezek közvetlenül a várnép, a katonák, ill. a földesúr háztartása céljait szolgálták. Az összeírásokban feltűnnek a Zrínyiek vasbányáinak bányászai, akik kiváltságuknál fogva nem voltak jobbágyi szolgáltatásokra kötelezhetők, a kamara ugyanakkor az uradalmi szőlők művelésére próbálta őket kényszeríteni, a bányászok azonban ellenálltak. Az uradalom, haszonvételeit tekintve, kihasználta a vidék gazdaságföldrajzi előnyeit, jelesül a folyóvizekben való bőséget, illetve a vidék jó része még a 17. században is erdőkkel volt borítva, így komoly jövedelmei származtak a halászatból és az uradalmi erdők makkoltatásából. Az összeírások az erdők nevét is tartalmazzák, így a helytörténet kutatóit is érdekelhetik. A neveket illetően a jobbágytelkek összeírása mutatja, hogy az uradalom jobbágysága jórészt horvát eredetű. A nevek között természetesen magyarokat is találunk, de csak ritkán. Az összeírás alapján a nem horvátok szegregációját egyedül a vlach vagy oláh elemeknél figyelhetjük meg. A magyarok nem alkotnak külön tömböt az uradalom falvaiban. A vlachok (oláhok)

részben legeltetésből éltek, s 100 marhájuk után 2-vel tartoztak, részben nyusztal és ártánnal adóztak az uradalomnak, ugyanakkor egy részük katonai szolgálatot is teljesített az uradalom erősségeiben. A vlach népesség mindig egy tömegben jelenik meg, s mivel kívül álltak a klasszikus telki jobbágyságon, sajnos névsor sem készült róluk. Jellemző azonban, hogy a kamarai összeírók az alábbi formulát használják rájuk: „*mivel állhatatlanok, s a legkisebb sérelemre is átmennek egy másik várba szolgálni, így házukat elhagyják*”, nehéz megbecsülni az értéküket.

A kamara a konfiskált uradalom összeírását gazdasági erejének felmérésére is felhasználta, az ún. közbecsű intézményével, így az egyes gazdasági elemek értékének megbecsülésével a gazdaságtörténet kutatóinak megmutathatják, hogy az egyes gazdasági egységek (jobbágytelek és töredékei, zsellérség, nemesi telek, pusztatelek, majorsági házhely stb.) milyen értékviszonyban álltak. Az összevetésből már az első pillanatban kitűnik, hogy a telek értékét a jobbágmunka határozta meg.

Az uradalom vizei jelentős malomipart tartottak fent, amelyből nem elhanyagolható jövedelme származott az uradalom birtokosának.

A MURAKÖZI URADALOM JOBBÁGYI TÁRSADALMA AZ ÚRBÉRRENDEZÉS IDEJÉN

Az uradalom 18. századi jobbágyi társadalmáról az úrbérrendezés forrásai tudósítanak leginkább.²¹ Amint azt írtam fent, a muraközi uradalom a 18. században külön járását képezte a megyének.²² Az úrbérrendezés idején összes úrbéres földterülete 27.911 hold volt, több mint száz falu és mezőváros tartozott hozzá. Néhány helységben az Althan családon kívül kisebb birtokosok is rendelkeztek birtokkal, ill. ez által jobbágyokkal.

Ebben a fejezetben azt vizsgálom meg, hogy milyen volt az úrbérrendezés előtt az uradalom jobbágyainak helyzete, milyen hatással volt az úrbérrendezés a paraszti társadalomra.

Egyrészt a parasztság jogi helyzetét vizsgálom, vagyis, hogy örökös jobbágyok vagy szabadmenetelűek éltek az uradalom helységeiben, a paraszti társadalom hány százalékát tették ki a telkes jobbágyok és zsellérek, ezek és más szempontok mennyiben befolyásolták a szolgáltatások milyenségét és mennyiségét, vagyis milyen szolgáltatással tartoztak földesuruknak. A megye lakossága vegyes etnikumú volt, részben magyar, részben horvát, felekezetét tekintve jórészt római katolikus. (A muraközi járás és uradalom a Zágrábi Püspöki Egyházmegyéhez tartozott.) A Zrínyiek által erősen védett Muraköz megmenekült az elnéptelenedéstől, ezért a

²¹ A kérdésről egy tanulmányban már írtam: HORVÁTH, 2006/a.

²² TURBULY, 1986. 269.

törökkor utáni betelepítések nem érintették, lakosságának nemzetiségi és etnikai összetétele a 18. századra is megmaradt. A megye leggazdagabb, legsűrűbben lakott területe volt, földesura általában a megye főispáni tisztét is betöltötte, külön szolgabírája, később alszolgabírái, esküdtjei voltak.²³

Az úrbérrendezés idején a következő volt

Althan Mihály uradalmában a parasztság rétegződése:

Telkes jobbágyságok száma:	1974 (+9 gr. Althan Mihályné részén)
Házasszallérek száma:	1672 (+5 gr. Althan Mihályné részén)
Házatlan szallérek száma:	119
Összes úrbéres száma:	3765 (+14 gr. Althan Mihályné részén)

Telekmegoszlás:

Belső telek:

Telkes jobbágyságoké:	2152 (+5 gr. Althan Mihályné részén)
Szalléreké:	574 (+1 gr. Althan Mihályné részén)
Összesen:	2726 (+6 gr. Althan Mihályné részén)

Szántó:

Telkes jobbágyságoké:	17 537 (+28 gr. Althan Mihályné részén)
Szalléreké:	734 (+8 gr. Althan Mihályné részén)
Összesen:	18 271 (+36 gr. Althan Mihályné részén)

Rét:

Telkes jobbágyságoké:	6728 (+18 gr. Althan Mihályné részén)
Szalléreké:	124 (+2 gr. Althan Mihályné részén)
Összesen:	6852 (+20 gr. Althan Mihályné részén)

Teljes úrbéres földterület:

Telkes jobbágyságoké:	26417 (+51 gr. Althan Mihályné részén)
Szalléreké:	1432 (+11 gr. Althan Mihályné részén)
Összesen:	27 849 (+62 gr. Althan Mihályné részén)

Az uradalom következő helységeiben az Althan családon kívül más földesurak is birtokoltak: Bellicza, Dekanovecz (Belicai plébánia); Benkovecz, Monte Gorichicza (Vucsák János); Benkovecz (Szoboticai plébánia); Benkovecz (Augustics Ferenc); Brezje (özv. Vinkovics Ádámné Cserenkó Terézia); Brezje (Vida József); Cheszianczy (Strido plébánosa); Csehovecz (Berke Zsigmond); Pálovecz (Berke Antal); Gardinocz (Inkey uraság, Stroh úr, Dominis Ferenc); Alsóhrascsán (Kóss János); Leszkovecz, Machovecz, Senkovecz, Strido (Csáktornyai pálosok); Nedelicz (Nedelici plébánia); Pálovecz (Thustics Boldizsár); Perlak (Perlaki plébánia); Fölső- és Alsópretetincez (Vály úr); Siskovecz (Szent-

²³ TURBULY, 1996. 115.

mihályi plébánia); Strido (Stridoi plébánia); Zebanecz (Zerpák Pál örökösei); Stráhoninecz (Sztranonineci plébánia); Turchische, Dvorische (Oszterhueber Antal és Ferenc). Muraszerdahely, Siskovecz és Zebanecz, Strido, Szentmárton (kisebb birtokosok).

Ezekben a helységekben a fent említett birtokosok csupán néhány jobbággyal és/vagy zsellérrel rendelkeztek, tehát elmondható, ezen uradalom Althan birtok volt. (pl. Beliczában az Althan birtokrészen 49 telkes jobbágy, 4 házasság és 1 házatlan zsellér élt, tehát összesen 54 úrbéres; míg a belicai plébánia 6 telkes jobbágy ura volt összesen.) Amint az a fenti adatokból kitűnik a telkes jobbággyok száma meghaladta a zsellérek számát, a zsellérek között elenyésző volt a házatlan zsellérek száma.

ÖRÖKÖS JOBBÁGYOK ÉS SZABADMENETELŰEK

Zala megye hat járásában valamivel meghaladta a szabadmenetelűek száma az örökös jobbággyokét, néhány földesúrnál fordult az elő, hogy az egyik vagy másik kategória volt a jellemző, de leggyakrabban a birtokosok egyaránt gyakoroltak joghatóságot szabadmenetelű és örökös jobbággyok felett. Például a lövői járás területén található belatinci uradalom (gr. Csáky György birtoka) helységeiben élő jobbággyok egy-két kivételt leszámítva örökös jobbággyok. Ez a tendencia azokban a birtokokban volt általános, amelyek egy tömbben feküdtek, de például a megyében több mint 80 helységet uraló herceg Esterházy család jobbággyai között egyaránt előfordult a szabadmenetelűség és az örökösség.

Az Althan család muraközi uradalma volt még ilyen, egy tömbben fekvő birtokkomplexum. Összesen 18 helységben találtam szabadmenetelű jobbággyokat és 11 helységben vegyesen éltek szabadmenetelű és örökös jobbággyok, de a falvak zömében örökös jobbággyok éltek. Ennek nyilván az volt az oka, hogy noha megváltozott a 18. századra a birtokos személye, de a jobbággyok régóta egy helyben éltek, örökölték jobbággyi státusukat, jobbággytelkükkel és szolgáltatásaikkal együtt.

Szolgáltatás módja (urbárium, szokás, contractus), milyensége (természetbeni vagy készpénzes adózás, robot)

Három helyen adóztak urbárium szerint, egy helyen csak az Althan család volt a birtokos, két helyen másokkal együtt. 24 (ebből 21 helységben csak az Althan család volt birtokos) helyen volt contractus, a meghatározó a szokás útján történő adózás volt, ez összefügghet az örökös jobbággyi státussal.

A legtöbb helyen volt robotkötelezettség a jobbággyok számára, függetlenül a szolgáltatási formától, vagyis attól, hogy szokás, urbárium vagy contractus szerint adóztak. De a *contractus* alapján adózó helységek jobbággyai főként árendáztak, tehát csak készpénzt adtak, két esetben fordult elő a készpénz mellett munkajáradék (Mihályevecz Inferior-Alsómihályevecz, Muraszerdahely). Ezen contractusos

helységek jobbágysai nagyjából szabadmenetelűek, néhány helyen örökös és szabadmenetelű jobbágysok vegyesen laktak, egy helyen éltek csak örökös jobbágysok. Csukovecz község lakói contractus alapján adózó örökös jobbágysok voltak, csak árendáztak. A contractus alapján adózók ebben az uradalomban – két helység kivételével, ahogy írtam – árendáztak, a megye más járásában, ill. más földesuraknál ez nem volt ilyen egyértelmű, sok helyen fordult elő munkajáradék a készpénzes adózás mellett. A 21 contractualista helység közül 6 mezőváros, 15 község volt. Csáktornya mezővárosban az úrbérrendezés idején 180 házas zsellér élt, csak készpénzzel adózó szabadmenetelűek voltak. Kottory mezőváros lakói szabadmenetelű, csak árendázó zsellérek voltak (249 házas, 3 házatlan zsellér). Légrád mezővárosban 458 házas zsellér, 39 telkes jobbágys lakott, árendázó szabadmenetelűek voltak. Nedelicz mezőváros lakói szabadmenetelű, árendázó parasztok (24 telkes jobbágys, 3 házas zsellér). Perlak mezővárosban a 171 telkes jobbágys és a 28 házas zsellér csak készpénzt fizetett, részben szabadmenetelűek voltak, részben örökösök. Strido mezőváros 13 telkes jobbágysa és 17 házas zsellére csak árendázott, vegyesen örökösök és szabadmenetelűek voltak. A községekben telkes jobbágysok és (főként) házas zsellérek egyaránt előfordultak. A fenti adatok jól mutatják, hogy a falvak jobbágysainál nyilvánvalóan tehetősebb mezővárosi lakosok majdnem mindenütt zsellérként írtak össze, ami egyfelől bizonyítja, hogy a „zselléresedés” nem egyenlő a pauperizációval, másrészt ezek a zsellérek mind rendelkeztek a szabad költözés jogával.

A szokás útján adózó jobbágysok egyidejűleg készpénzzel és munkajáradékkal tartoztak földesuruknak, a helységek harmadának jobbágysai csak robotoltak. Valamennyien örökös jobbágysok voltak, egy-két helyen előfordultak vegyes helységek, ahol néhány szabadmenetelű jobbágys is élt. Mezőváros egy sem volt közülük. Csakúgy, mint a megye más területein, a kilenced adás nem volt szokásban. Szembetűnő, hogy az örökös jobbágysok nagyobb része sem csak természetben adózott földesurának, készpénzt is adtak, robotoltak is. Abban az egy, csak az Althan család által uralt helységben, ahol urbárium szerint adóztak a parasztok, kilenced adás nem volt szokásban, más egyéb természetbeni adókról sem tudunk, kizárólag munkajáradékkal (robottal) tartoztak. Itt részben örökös, részben szabadmenetelű jobbágysok éltek.

A muraközi uradalom jobbágysainak jogi és gazdasági helyzete sok tekintetben hasonló volt, mint a megye más területén, más földesúr joghatósága alatt élő jobbágysoknak. Az uradalom egész területén, csakúgy, mint a megyében másutt, nem volt jellemző a kilenced adás, de az egyéb természetbeni és pénzbeli adók tekintetében is hasonlóság mutatkozik. Az uradalomban előfordult a contractus és a szokás szerint történő adózás, amint már említettem, mindössze egy helyen volt az úrbérrendezést megelőzően urbárium. Ez szintén általános volt Zala megye más területén is. A legnagyobb különbség más földesurak jobbágysaihoz képest a jogi helyzetben volt, tudniillik a muraközi uradalomban az örökös jobbágysok

száma meghaladta a szabadmenetelű jobbágyokét, míg a megyében a szabadmenetelűség jellemzőbb.

IRODALOMJEGYZÉK

Breinerné Varga Ildikó—Szaszskóné Sin Aranka (szerk.):

Magyarország történeti helységnévtára. Zala megye (1773–1808) I–II. Budapest, 1996

Felhő Ibolya (szerk.):

Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. Dunántúl. I. kötet Bp., 1970

Gyulai Éva—Horváth Zita—Turbuly Éva:

A muraközi uradalom gazdasága és társadalma a 17–18. században. Válogatott források. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2010

Hausner Gábor—Négyesi Lajos—Papp Ferenc:

„Juhakol” a szőlőhegyen Kísérlet Zrínyi-Újvár helyzetének meghatározására. In: Hadtörténelmi Közlemények 118. 2005. 835–862.

Hausner Gábor:

Zrínyi Ádám. In: Bene Sándor—Hausner Gábor: A Zrínyiek a magyar és horvát történelmében. Bp., 2007. 165–180.

H. Németh István (szerk.):

Az 1715.évi országos adóösszeírás. DVD ROM. Arcanum, Budapest, 2004

Horváth Zita:

Paraszti vallomások I. A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálata Zala megye három járásában. In: Zalai Gyűjtemény 51., Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2001

Horváth Zita:

A Zala megyei parasztság helyzete a 18. században az úrbérrendezés forrásainak tükrében. In: Korall 19–20. 2005. május 132–160.

- Horváth Zita: Úrbérrendezés a muraközi uradalomban. In: Tanulmányok az egyetemes és magyar történelem köréből V. Nyíregyháza, 2006. 45–63.
- Horváth Zita: Paraszti vallomások Zalában II. A Mária Terézia-kori úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálata Zala megye egerszegi, lövői és muraközi járásában. In: Zalai Gyűjtemény 60., Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2006
- Kurucz György: Adósság, hitel, törlesztés. Festetics György pénzügyi helyzete 1782–1818 között. In: Századok (140.) 2006/3. 539–565.
- Maksay Ferenc: Magyarország birtokviszonyai a 16. század közepén I-II. Bp., 1990. 929–1010.
- Molnár András (szerk.): Zala megye archontológiája 1138–2000. In: Zalai Gyűjtemény 50., Zalaegerszeg, 2000
- Monumenta Zrínyiana. I-II. Consilium editorum: László Benczédi, Ágnes R. Várkonyi, Vera Zimányi. Redegit Ágnes R. Várkonyi et Vera Zimányi. Digessit, introductione Germanica et indice instruxit: Vera Zimányi et István N. Kiss. Operis socius in revisione philologica textuum: Győző Kenéz. Akadémiai Kiadó, Bp., 1991
- N. Kiss István: Nemes katonák és katonaparasztok a Zrínyiek Muraközi uradalmában 1638–1721. In: Hadtörténeti Közlemények 30. 1983 339–355.
- N. Kiss István: Új adatok Magyarország demográfiai fejlődéséhez XVI–XVIII. század. In: H. Balázs Éva–Fügedi Erik–Maksay Ferenc (szerk.): Mályusz Elemér emlékkönyv. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok Bp., 1984.
- N. Kiss István: A Muraközi uradalom mezővárosai. In: Mikó Zsuzsa (szerk.): Rendi társadalom-polgári társadalom 4. Mezőváros-kisváros. A Hajnal István Kör keszthelyi konferenciája 1990. június 23–25. Debrecen, 1995. 71–74.
- Perjés Géza: Zrínyi Miklós és kora. Bp., 2002

Salamon Ferenc: Az első Zrínyiek. Pest, 1865

Szabó Béla: Az újszerzeményi birtokok és a fegyverjog megváltása Zala megyében. In: Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból. Zalai Gyűjtemény 8. Zalaegerszeg, 1978

Turbuly Éva: Nemesi társadalom, birtokviszonyok – Újratelepítések, nemzetiségi viszonyok. In: Vándor László (főszerk.): Zala megye ezer éve. Zalaegerszeg, 1996. 109–113.

Turbuly Éva: Zala megye közigazgatása a XVIII. század első felében. In: Levéltári Közlemények 57. 1986. 267–294.

Turbuly Éva: Zala megye közigazgatása 1541–1750. In: Molnár András (szerk.): Zala megye archontológiája 1138–2000. In: Zalai Gyűjtemény 50. Zalaegerszeg, 2000. 23–46

Zrínyi Károly: Csáktornya monográfiája. Csáktornya, 1905

The Society of the Muraköz Estate in the 18th Century by Zita Horváth

The study presents the social characteristics of the Muraköz (Medimurje) Estate in the 17th and 18th centuries. The area of the estate, which almost completely coincided with the so-called Muraköz district of Zala County, today is part of Croatia with the exception of some settlements belonging to Slovenia. Its history of possession itself is extremely interesting. In the 17th century it was owned by the Zrínyi Family, then, possessed as forfeited estate, until the end of the 18th century it was the possession of the Althann Family.

The district and so the estate with the population as well had favourable conditions to survive the Ottoman period.

More than 90 % of the mainly Croatian, Roman Catholic population had become peasants by the 18th century, legally their majority belonging to hereditary serfs, while in Zala County serfs' free movement was characteristic.

This was a major change compared to the fact that in the 17th century in the estate the decisive peasant soldiers – just like the 'hajdú' – in return for their military services were exempted from serfs' duties. After the end of Ottoman rule they sank back to ordinary serfdom as their military service was no longer needed.

AZ IPAROSOK HELYE ÉS SZEREPE GYÖNGYÖS XVIII. SZÁZAD VÉGI, XIX. SZÁZAD ELEJI TÁRSADALMÁBAN

B. GÁL EDIT

Gyöngyös gazdasági, s ezzel társadalmi fejlődését évszázadokon keresztül meghatározta földrajzi fekvése. A Mátra alján, tehát a hegyvidék és az alföld találkozásánál elterülő település fontos kereskedelmi állomása volt nemcsak a közvetlen környék, de az ország távolabbi vidékeiről érkező vásárosoknak is. Egyrészt a Budát Kassával összekötő fő kereskedelmi útvonal, másrészt a szintén nagy forgalmat bonyolító Pásztó-Eger főút is keresztül vezetett rajta.

GYÖNGYÖS A XVIII. SZÁZAD KÖZEPÉN

A város területi struktúrájának legjellemzőbb vonásai már a középkorban kialakultak. Kiterjedése a maitól jóval kisebb volt. Magját, az egymást metsző 4 főutca képezte: a Bene (ma Kossuth, és Szt. Bertalan), a Tót vagy Tó, (ma Vachott Sándor), a Solymos (ma Petőfi) és a Nagy később Csapó, (ma Pesti) utcák.

Gyöngyös 1740-es években készült térképének részlete.

/MOL S21. 31./

A települést átszelő, Budát és Egert összekötő kereskedelmi útvonal mentén koncentrálódott a lakosság. Ez az út a város főtemplománál, a Szent Bertalan templomnál térré szélesedett, s ezáltal a vásárok, piacok színterévé, a város központjává vált. Itt futott össze Gyöngyös előbb említett négy fő útvonala, itt épültek fel a földesurak residenciái, e mellé az útvonal mellé települtek a vendégfogadók, sörházak, s itt nyíltak az első üzletek is. A XVIII–XIX. századi források Főtérnek, „Piarcz-térnek”, vagy egyszerűen csak „Piarcz”-nak emlegetik e kiszélesedő utcát, amely valamikor a XVII. században lett tér azáltal, hogy a mai Rózsa és Móricz Zsigmond utcák közötti terület beépítésével lezáródott déli vége. Az 1700-as évek elején a tér már teljesen beépített.¹

A XVIII. század közepén meginduló népességnövekedés kihatott a város területi fejlődésére, arculatára is. Kialakult a mai Dózsa György, illetve Vezekényi utca, a Kis Hóstyának nevezett városrész a mai Mátrai út vonalától a Belső-Mérges patakig terjeszkedett. Tőle északra betelepült a Miklósvárosnak nevezett rész. Nyugati irányba elnyúlva létrejött a mai Deák Ferenc és a Damjanich utca, a Nagy-patak mentén a Viziváros és a Sziget városrészek. A vásártér illetve, ahogyan a gyöngyösiek nevezték Búzapiac, (ma Koháry út) körbeépítésével megindult a város keleti terjeszkedése is. Mint a térképeken is látszik a polgárok egyre jobban és jobban „belakják” az addig külső kertnek használt területeket.

Gyöngyös első katonai felmérése 1783.

¹ B. GÁL, 2000. 2.

Az egymást kereszt alakban metsző négy főutca azonban továbbra is meghatározta a település alapvonalait. A XVIII. század közepén a város határa keleten még a mai Koháry körút, Dózsa György út, míg nyugaton a patak vonaláig terjedt. E határon kívül alig emeltek jelentősebb épületeket. Ekkorra tehető a Gyöngyös városképére oly jellemző, a napszámos réteg által lakott ún. zsák-közkök kialakulása. Leginkább a Petőfi Sándor utca keleti oldalán figyelhetők meg ezek a hosszú telkek, amelyeken – miután az adót telkekre vetették ki – az évszázadok folyamán 100–200 m mélységben 4–6 ház épült egymás mögé. Az 1800-as évek végén az utcára nyíló kapuk levételével alakultak ki a ma is látható hosszú, keskeny utcácskák.

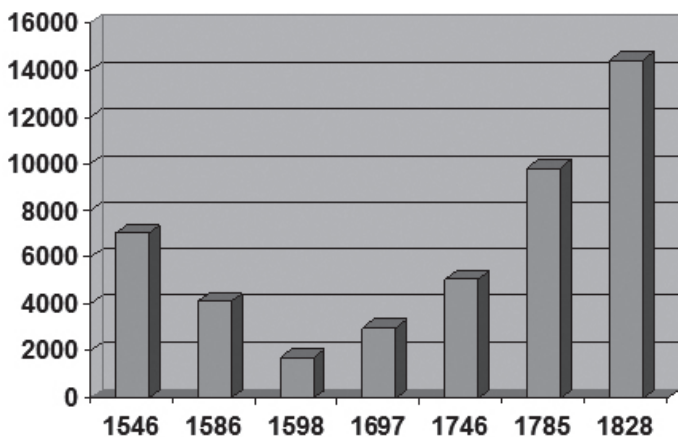
*Ilyen lehetett a mai Petőfi Sándor utca a XVIII. század végén is.
A felvétel 1878 körül készült. (MM Fotónegatív gyűjt.)*

A LAKOSSÁG SZÁMÁNAK VÁLTOZÁSA A XVI–XVIII. SZÁZADBAN

A város életében egyik meghatározó időszak a törökkor. Gyöngyös 1544–45-ben, Hatvan elfoglalása után vált részévé a hódoltságnak. Mivel szultáni magánbirtok (khász) lett, így ellentétben más környező településekkel nem néptelenedett el, hanem kb. 100 év alatt a hódoltság második legnagyobb településévé vált. Területén sem török katonaság, sem török lakosság nem szállt meg. Adóját egy összegben fizette, vallását szabadon gyakorolhatta, a ferences barátok ezen időszak alatt is zavartalanul – a törököktől kapott engedéllyel – járhatták a környék még lakott falvait.

A törökök 1546-ban 844 háztartást írtak össze a városban. A háztartásokat 6–7 fővel számítva, - s figyelembe véve az összeírás esetleges adó-letagadásokból eredő 20%-os hibáját a népességszám 6500–7500 főre tehető. A következő évtizedekben készült török összeírások 1566-ban 810, 1570 körül 780 háztartást mutatnak ki, míg az 1578-as magyar tizedjegyzék 757 gabona- és bortermelő gazdaságot talált. Ezért mondhatjuk, hogy Gyöngyös a török hódoltság egyik legnépesebb települése volt. Hasonló, illetve ennél valamivel nagyobb népességszámmal ekkor csak Szeged, Tolna, majd Kecskemét rendelkezett.²

A lakosság számának alakulása a XVI–XIX. században.

Az 1630-as években a Thökölyek, Koháryak és más földesurak szlovák ajkú protestáns családokat telepítettek Gyöngyösre. A nagyrészt nemes levéllel rendelkező, ipart űző betelepülők Trencsén, Túróc, Árva, Liptó és Sáros megyéből érkeztek és a Szent Erzsébet templom mellett akkor kialakuló „Kis-Hóstyán”, illetve a település nyugati végén, a Tó utcában telepedtek le. A XVIII. század a termelőerők újjászerveződésének az időszaka. Ennek egyik lényeges eleme a népességszám növekedése. Gyöngyös népessége 1746-ban 5046, 1785-ben 9832, 1828-ban 14 426 fő volt. A lakóházak száma 1785-ben 571, 1821-ben 1811 volt. A növekedés a természetes népszaporulat mellett a betelepülésnek is köszönhető. A XVIII. században végbement népességyarapodásban a bevándorlás meghatározó szerepet játszott. Nagy telepítési akciók ezen a vidéken – a termőföld szűkössége miatt természetesen nem történtek, sokkal inkább szórványos betelepülésről beszélhetünk.³ Legnagyobb számban továbbra is a Felvidékről érkeztek, köztük szlovák-

² SZAKÁLY, 1984. 150.

³ BESZE, 2007. 16.

kok, akik folyamatosan beolvadtak a magyarok közé, de kimutatható a németek letelepedése is. 1769-ben 140 német család élt a városban, akik főleg kézművességgel foglalkoztak.

VÁSÁROK, PIACOK

A mezőváros már a 14. századtól vásártartási joggal rendelkezett. Kezdetben három, majd 1714-től négy országos vásárt tartottak a településen a templomi védőszentek ünnepein: február 2-án Gyertyaszentelő Boldogasszony napján, május 25-én Szent Orbán napján, augusztus 24-én Szent Bertalan napján, és november 19-én Szent Erzsébet napján. A sokadalmak mindig hétfőn kezdődtek és általában egy hétig tartottak. A februári vásár téli vásár volt, ahol elsősorban búzát, rozst, lisztet, bort, szalonnát, zsírt, aszalt gyümölcsöket, aszaltgombát, vadbőröket valamint malacokat, borjakat árultak. Az iparcikkek közül a mezőgazdasági eszközöket kínálták ekkor. A városban a Szent Orbán nevéhez kapcsolódó májusi vagy tavaszi vásár volt a legfontosabb. Ezen jelent meg a legtöbb távoli vidékről érkező kereskedő. Az Orbán napi vásár elsősorban állatvásár volt így az iparcikkek közül is főleg az állattartáshoz szükséges áruk fogytak a legjobban. Az iparcikkek vására az augusztusi Bertalan napi vásár. Amikor ezt tartották már túl voltak a mezőgazdasági munkák zömén, a betakarításon, s volt pénz a téli szükségletek, ruha, csizma cipő megvásárlására. De ekkor kelt el a legtöbb cserép- és üvededény, - s készülve a szüretre - a legtöbb hordó illetve szüretelő kád is. A novemberi vagy Erzsébet napi vásáron már az újbór volt a legkelendőbb cikk, amelyet az ú.n. gyöngyösi kishordóban (25 l) árultak. Szintén ekkor vásárolták meg a szállításhoz szükséges szekereket és kocsikat.

Az országos vásárok mellett a hetivásárok, hetipiacok is fontos szerepet játszottak az árucserében. A hetipiac napja az évszázadok során változott. Míg a XV. században a szerdai napot, addig a XVIII. század elején már a hétfőt és pénteket jelölte ki a magisztrátus az árusításra. A város tanácsa határozta meg a vásárok helyét, rendjét, szabályozta a kereskedés módját, megszabta és felügyelte az árakat és mértékeket.⁴

AZ IPAROSOK SZÁMÁNAK ALAKULÁSA, A CÉHEK MEGJELENÉSE

Az iparos polgárság jelentős tényezője volt egy-egy városnak. Nem csak Gyöngyösön, hanem az ország minden településén legfőképpen a mészárosok és a molnárak tevékenysége állt a figyelem központjában, hiszen az élelmiszer-ellátás

⁴ B. GÁL, 2002. 129.

elsősorban az ő tevékenységük függvénye volt. Ezeken kívül már a középkortól jelentős hagyományai voltak itt a kovács, kerékgyártó, asztalos, szíjgyártó, takács, csapó, tímár, stb. iparoknak.

Míg az ország más területein a hódoltság idején az ipar erős visszaesést mutatott, városunkban kifejezett fejlődése tapasztalható. Az 1540-es években készült összeírások szerint 35 szabó, 22 varga, 4 szűcs, 16 kovács, 6 ötvös, 3 lakatos, 1 késgyártó, 8 mészáros, 6 sószállító, 5 molnár, 2 sörfőző, 2 borégető, 8 szekérgyártó, 4 pintér, 2 rudas, 1 asztalos, 1 esztergályos, 6 ács, 5 fazekas, 1 üveges, 4 tímár, 3 szíjjártó, 1 erszénykészítő, 4 nyíró, 3 csapó, 1 nemezkészítő, 1 pajzsgyártó, 1 csiszar és 3 borbély dolgozott a településen. Ekkor, a XVI. század közepén, összesen 29 iparág képviseltette magát a városban.⁵ Ezzel a differenciáltságával Gyöngös igen előkelő helyet foglalt el a hódoltsági mezővárosok sorában.

A céhes szervezetek létrejötte a termelés bizonyos szintjén szinte törvényszerűnek mondható. Gyöngösön az azonos mesterséget űző iparosok a meglévő források szerint főleg a XVII. században kezdtek céhekbe tömörülni, de már a XV. században is van némi előzménye e „mozgalomnak”. Legkorábban, 1498-ban a mészárosok hoztak létre érdekeik védelmére ilyen ipari tömörülést. 1553-ban 9 csapó valamint 1-1 posztó- és nemezkészítő dolgozott a városban. Egy-egy település kézműiparának fejlettségét önmagában is minősíti textilipara, hiszen a XVI. –XVII. században Magyarország behozatalának legnagyobb részét a textíliák tették ki. A szekérgyártók és a pintérek aránylag magas száma a bortermeléssel magyarázható, hiszen részben a bor tárolása, részben a szállítás igényelte munkájukat.

1630 és 1660 között sorra alakultak az egy vagy több mesterségeket magukba tömörítő szervezetek. 1614-es évszám olvasható a szabók ezüst pecsétnyomóján. 1635-ben alakult a csizmadia cég, s 1672-ben említik a csapók érdekvédelmi szervezetét.

A XV–XVII. században a következő céhek működtek a városban:

- Mészáros cég (1498)
- Szabó – szűcs – szűrposztós cég (1614)
- Kovács cég (1600 körül)
- Kádárok – pintérek céhe (1600 körül)
- Csizmadia – varga cég (1635)
- Borbélyok (17. század közepe)
- Lakatos – szíjgyártó – puskás – csiszar – pajzskészítő – kopjacsináló – asztalos – nyerges cég (17. század közepe)
- Szűrszabó – gombkötő – kötélverő cég (1650)
- Molnárok céhe (1650)

⁵ SZAKÁLY, 1984. 151.

- Ács – kőműves – kőfaragó céh (1650)
- Csapó céh (1670 körül)

A kisebb létszámban működő, vagy kevésbé fontos iparágak képviselői később kaptak kiváltságlevelet.

A falusi illetve mezővárosi céhek – miként Kaposi Zoltán is utal rá – nem folytattak kifejezetten minőségi termelést, inkább csak a szükségletek legegyszerűbb kielégítésére törekedtek.⁶ A kezdetleges kézműipari technika mellett a mesterek műhelyeikben csak annyi árut tudtak termelni, amennyi az adott település vagy városkörzet alapvető élelmezési, ruházati és ipari igényeit kielégítette. A legkorábban az ilyen célú iparok – a mészárosok, molnárok, asztalosok, csizmadiák stb. – tömörültek a helyi piac ellátásának megszervezése és egyúttal biztosítása érdekében. A céhes ipar keretei között valamennyi munkafázist egyetlen személy végzett el, nem alakult ki az üzemen belüli munkamegosztás.

Gyöngyösön a XVIII. század elejéről nem ismerünk olyan összeírást, amely az iparosok számát pontosan rögzítette volna. Leginkább a nevekből tudunk következtetni egy-egy iparág képviselőjére, hisz sok esetben a névhez ragadványként kötött mesterség-jelölés, vagy magában a vezetéknevben megjelenő „iparág” utal, illetve utalhat az illető foglalkozására. Ez azonban igen bizonytalan, s esetleges támpontot nyújt a vizsgálathoz. Az 1715-ös országos összeírás például 134 adóköteles családfőt sorol fel a városban, akik közül 44-nek volt foglalkozást jelentő neve. Ebből 8 fő a Varga, 3–3 fő a Szűcs, Mészáros és Tímár, 2–2 fő a Bognár, Kovács, Csiszár, Molnár, Lakatos, Fazekas, Szabó, Csapó, Csizmadia és Borbély, míg 1–1 fő az Asztalos, Szijártó, Nyerges, Képíró és Kőműves nevet viselte. Ez az összeírtak csaknem 33%-a, ami nagyon magasnak mondható.

Mialatt Nyugat-Európában a XVIII–XIX. században felvirágzott a manufaktúraipar, nálunk újjáalakultak a középkori céhek. Az iparosságnak ezek a szervezetei korlátokat szabtak az iparfejlődésnek, hiszen a szűk létszámkeretek lehetetlenné tették a nagyobb méretű iparűzést, a meggazdagodást. Szükségtelennek tűnt a gépesítés, az emberi munkaerő gyakorlatilag korlátlan mennyiségben állt rendelkezésre. Nem annyira a mennyiség, mint inkább a jó minőség biztosította egy-egy céh hírnevét. A céhszervezet akadályozta a közvetítő kereskedelem kialakulását is, mivel a mesterek maguk értékesítették portékájukat. Az 1700-as évek elején a belső piac ugyan nem nőtt arányosan a lakosság lélekszámával, de így is lényegesen nagyobb lett a megelőző időszaknál. A XIX. században azonban nőttek az igények, melyeket a céhes ipar már nem volt képes kielégíteni. Ennek legfőbb oka a gépesítettség hiánya volt. Ezzel párhuzamosan előrehaladt a mesterek rétegződése. Ezt a változást az egyéni képességekben rejlő adottságok okozták. Az ügyesebb mester ugyanazt az árut szebb kivitelben, rövidebb idő alatt készítette

⁶ KAPOSI, 2002. 128.

el. Minden gát ellenére Gyöngyösön a céhszervezet egészen a XIX. század második feléig szinte egyeduralkodó volt az ipar területén.

A céhek fontos szerepet töltek be a város társadalmi életében. Megbecsült tagjaik közül kerültek ki a város vezető tisztségviselői, pl. a bíró, a perceptor, a vásárbírák stb.. A magyar társadalomfejlődés sajátosságai folytán ez a réteg töltötte be azt az űrt, melyet a polgárosodás késői beindulása miatt az értelmiség hiánya okozott. A technika fejlődése, a modernebb szerszámok, gépek megjelenése egyre inkább előtérbe helyezte a kézművesek kellő szakértelmének kialakítását, a minőség ellenőrzését s ezzel párhuzamosan a jövő iparos nemzedékének képzését. A céhes iparosok igen alapos képzésben részesültek, magától értetődő volt körükben az írni-olvasni tudás, szakmai ismereteik pedig széles körűek és magas színvonalúak voltak. Nem volt az sem ritka, hogy a legények ismereteiket több éven át külföldön is gyarapították. Egy-egy mester az összes munkafázist maga végezte, sokoldalúnak kellett lennie és át kellett látnia valamennyi munkafolyamatot. Ez esetenként sok elméleti matematikai, geometriai, fizikai és rajz-tudást igényelt. Ez a tudás tette alkalmassá őket a hivatalviselésre, a közéleti szereplésre.

Gyöngyös bírái 1750–1800 között

1750–54	Nagy István
1754–56	Csohány Gergely
1756–58	Nagy István
1758–59	Ország Pál csapó mester
1759–63	Bozsik Farkas
1763–65	Dévay Pál csapó mester
1765–68	Bozsik Farkas
1768–70	Jancsó István
1770–77	Hajdú József
1777–86	Ziska Antal szabó mester
1786–88	Hajdú József
1788–89	Polyák József
1789–94	Nagy Károly
1794–99	Ludányi Imre varga mester
1799–1800	Egyed László mészáros mester

Gyöngyöst hosszú időn keresztül a „tüzek városa” névvel illették. Írott forrásaink már a 17. századtól sorozatosan számolnak be a hol itt, hol ott fellobbanó, néha csak egy-egy házat, néha egész utcákat felperzselő lángokról. A keskeny, szűk sikátorok, zsákközök, a házak zsúfoltsága, az építkezéshez használt rengeteg faanyag és nem utolsósorban a vízhiány lehetetlenné tették az oltást, a tűz megfékezését. A lángok elleni küzdelemben a város minden lakosának kötelessége volt részt venni. 1789-ben a város felmérte a céhek gazdasági helyze-

tét, méghozzá azért, hogy bevételük arányában a település részére beszerzendő tűzoltó szerszámokhoz hozzájárulást szedjen tőlük. E felmérés után a következő befizetési arány állt elő:

• Csapó Czéh	30 Rf	
• Csizmadia Czéh	30 Rf	
• Varga Czéh	30 Rf	
• Szabó és szűrszabó Czéh	30 Rf	
• Kőmíves és Ács Czéh	15 Rf	
• Lakatos és Asztalos Czéh	10 Rf	
• Vastag szűrposztós Czéh	10 Rf	
• Kovács és Kerékgyártó Czéh	6 Rf	
• Mészáros Czéh	6 Rf	
• Takács Czéh	5 Rf	
• Borbély Czéh	4 Rf	30Kr

A felsorolásokból is kitűnik, hogy a különböző céhek illetve azok tagjai is más-más tehetőséggel bírtak. A legtehetősebb szervezetek közé a csapók, a csizmadiák és a szabók illetve szűrszabók céhe tartozott.

Gyöngyösön a magánembereken kívül a céhek is jelentős közös szőlőterülettel rendelkeztek. A terület nagyságát nem négyzetméterben vagy négyszögölben, hanem „kapásban” vagy „kapaaljában” adták meg. Egy kapás szőlő akkora terület volt, mint amekkorát egy ember egy nap alatt munkaeszközével meg tudott művelni. Mai mértékkel mérve Gyöngyösön ez 200 négyszögölet jelentett. Egy 1750-ben készült összeírás szerint az egyes céhek az alábbi területeket művelték:

- Szabó céh: 25 kapás szőlő az Alsókertmegi-dűlőben.
- Csizmadia céh: 20 kapás szőlő a Felsőkertmegi-dűlőben
- Molnár céh: 18 kapás szőlőterületet a Felsőkertmegi-dűlőben
- Mészáros céh: 18 kapás szőlő a Felsőkertmegi-dűlőben
- Kovács céh: 12 kapás szőlő a Pincési hegyen
- Asztalos céh: 8 kapás szőlő az Alsókertmegi-dűlőben
- Varga céh: 4 kapás szőlője van.
- Gombkötő céh: nincs szőlője.”⁷

A XVIII. században a gyöngyösi kézművesek munkaidejük jelentős hányadában szőlőműveléssel foglalkoztak, hiszen a gazdaságnak ezen ága jelentette a biztos megélhetést számukra. A céhek, részben a céhállási járulékból, részben - a magánemberekhez hasonlóan - a szőlőbirtokból teremtették meg a működéshez szükséges pénzügyi feltételeket.

⁸ B. GÁL, 2002. 122.

EGYÉNI BOLDOGULÁS A CÉHSZERVEZETEN BELÜL

Egy-egy mester vagyoni állapotára leginkább a végrendeletekből, hagyatéki leltárakból tudunk következtetni. A kialakult gyakorlat szerint a végrendeletek felvétele többnyire a házaknál, a betegágynál vagy a halálos ágynál történt. Olyan forrásról van szó, ami többek között az emberek vagyoni helyzetébe enged bepillantást, részletes, hiteles, hiszen a végrendeletet világosan és egyértelműen kellett megfogalmazni az örökösök későbbi vitájának elkerülése végett. A végrendeletek mellett a hagyatéki leltárak, inventáriumok részletes felsorolásai a vagyoni viszonyok feltérképezésére nyújtanak lehetőséget. Ezek a végrendeletek mellett, vagy önállóan készített vagyonbecslések az egykor élt egyének tárgyi környezetének megismeréséhez nyújtanak alapvetően fontos információkat.

Találkozunk azonban olyan végakaratokkal is, ahol a végrendelező saját életét bemutatva rávilágít arra, hogyan, milyen indíttatásból választotta mesterségét. Ilyen pl. Bolgovics Serfőző István 1744-ben kelt végakarata,⁸ melyhez először 1754-ben, majd 1755-ben fűzött kiegészítést.

„Én Nemes Heves Vármegyében, Gyöngyös városában lakos Bolgovics Serfőző István mivel feles gyermekeim két feleségemtől vanna,. Azért gondolkozván időnek előtte míglen helyes egészségben ép elmével vagyok...

Jó lehet Bars Vármegyében Marót nevű becsületes Helységben születtem, de mivel Édes Atyám s Édes Szülém szolgálatban mindenkoron voltanak semminemű jószágok az kiből jövőndőbéli gazdaságomat várhadtam volna reám nem maradt. Azért elsőben is iskolában járván, annak utána gondolkozván jövőndőbéli hasznos életemről micsoda mesterséghez fognám magamot úgy az serfőző mesterseget hasznosabbnak látván lenni, magamot így resolválván reá az kitis sok helyeken való bújdosásomval (mint vándorló szegény legény) praeter experientiam artis continuálván, már abban expertus lévén magam gazdaságához fogván; másoktól 50 forintokat fel vévén azzal megh indítván mesterségemet és azután Fülek Püspökiben gazdaságomnak, keresetemnek jobb részét ottan vévén, ide Gyöngyös Várossába onnan származván itt helyes egész serházat magam költségével Földes Úr engedelméből felépítvén és mesterségemet continuálván; úgy azután Nemes Jász Fényszarun az Helység concensussából igen-igen sok költségemvel drága nagy serházat kőből nagy-sok fáradságaimval felépítettem...

Mivel pedig az felül megh nevezett Fülek Püspöki serház tőlem egészben elveszett már erről Disositom nem lehet. Jó lehet az Gyöngyösi serházat első feleségemmel építeni elkezdtem vala az melyre is másoktól kölcsön (mivel magamtól ki nem telhetett) 800 forintokat felvévén az Pálinkaházat is első feleségem halála után építettük és az föl vött summa forintokat mostani feleségemmel kellett megfizetni. Azért a miben a serházhoz tartozandó appertinentiákkal adjudicáltak, en-

⁸ HML V-101/b CL. 129/5.

nek negyed része Miklós és György Fiaimé az Annyjuk jussokra legyen; Halomásom történik az Atyai rész közönséges gyermekeimet egyenlő képpen illeti.

A Fény Szarusi serházat pediglen mivel mostani feleségemmel építettem ... fele része Őtet illeti, ennek is az Atyai része közönséges gyermekeimnek legyen.

Mithogy pediglen az Piarcz Uczay Házat is mostani feleségemmel együtt keresett javainkból (cum appertinentis szőlővel együtt) vettük és kő épületekkel helyre is föl állítottuk. Azért Miklós és György első feleségemtől származott gyermekeimnek ebben jussuk nincsen; mert Miklós nagyobbik fiamot szárnyára bocsátván sok segedelmére voltam. Úgy György fiam is velem nem tűrvén és nem szenvedvén szabad akarattyából az Militiára menvén ebből részes nem lehet hanem mostani feleségemé és tőle származandó gyerekeimé legyen. S mindaz által katona György fiam haza jövőn és előmenetelére igyekezvén magát jóban foglalván feleségem és gyermekeim hozzá segedelemmel lennie legyenek."

Szinte minden iparos családban a mesterség továbbvivője a legidősebb fiú volt. Ő örökölte a műhelyt, ő kapta a szerszámokat. A források azt mutatják, hogy a gyöngyösi céhes családok körében ritka az az eset, amikor a másod, harmad stb. született fiú is az apa által folytatott mesterséget választja, hacsak nem hasonló mesterember lányát vagy özvegyét veszi feleségül. A fiatalabb fiúk sok esetben a katonaságot választják, ott próbálnak minél magasabb, s ezáltal biztosabb pozíciókat elérni. Esetünkben is ez történt, hisz a fiatalabb fiú, György láthatólag apja akarata ellenére beállt a „miliciába”. A mesterséget az idősebb, Miklós folytatta, s erről így ír az atyai végrendelet:

„Az mit Mikós faimra költöttem minek előtte az Fény Szarusi serházban ment elsőben is megházásítottam és Lagziát becsületesen nagy költségemmel megtettem és becsületes ruházatot nékie csináltattam. Amidőn a Fény Szarusi serházban bément mesterségében adtam nekie 200 rénes forintokat item adtam nekie 4 lovat, egy vasas szekeret és házi edényeket úgy egynéhány sertéseket, 40 forintot érőket.”

Bolgovics István többi gyermekét (mivel valószínűleg a végrendelet elkészülte idején még kiskorúak voltak) név szerint nem ismerjük, viszont a városi iratok számon tartanak egy Bolgovics István nevezetű nemes mesterembert, aki 1779 és 1797 között, tehát 18 éven keresztül a második tanács tagjainak sorába tartozott. A város élén két tanács állt. Az első tanács az igazságszolgáltatás teendőit végezte, míg a második a városigazgatás egyéb feladatait látta el. A XVIII. század közepéig abban különböztek, hogy az első tagjai javadalmazást kaptak munkájukért, a másodiké pedig nem. Bár pontos források nem állnak rendelkezésünkre, gyanítható, hogy az egyik, immár teljesen „gyöngyösivé vált” fiú került a város vezető tisztségviselői közé.

A következőkben néhány gyöngyösi iparos hagyatéki leltárának olykor teljes, olykor csak részleges közlésével szeretném bemutatni az itteni mesterek életkörülményeit. A végrendeleteket, hagyatéki leltárakat úgy válogattam össze, hogy ennek a rétegnek mind szegényebb, mind gazdagabb képviselőit be tudjam mutatni.

Az első „Szerencsétlenül elhunyt **Jantsovits Ferenc** csizmadiamester hátramaradt ingó, s ingatlan javai.”⁹ A Jantsovits /vagy Jancsovics/ család 1629-ben II. Ferdinándtól kapott nemeslevelet, melyet Nyitra megyében hirdettek ki. Ferenc gyöngyösi lakos 1777-ben Bars megye bizonyítványával igazolta nemességét. A csizmadia mester Gyöngyösön a Nagy patakon túl, a város dél-nyugati részén, a Besze kert mellett lakott egy három osztatú kicsi házban. Nem tudjuk mi okozta hirtelen halálát, de a „szerencsétlenül elhunyt” kifejezés minden bizonnyal valamilyen balesetre utal.

A tárgy megnevezése	darabszám	Értéke frt. kr.
Atilla	1	12.09
Rok	1	3.21
Kalap	1	3.45
Bekets	1	3.09
Kaptafa	20 (10pár)	3.21
Kaptafa rossz	27 (13 ½ pár)	0.04
Szabóasztal	1	3.36
Kerek szék	1	0.50
Darab talp	1	8 0
Ráma	4 (2 pár)	4.39
Kihúzó deszka	2	0.42
Bitska	1	0.10
Sodró	1	0.10
Fogó	1	0.10
Csizmadiának való ár	1	0.15
Új csizma	6 (3 pár)	10.12
Kis dézsa szerszámmal	1	0.52
Fordító	1	0.10
Tőke	1	1.40
Bunda bőr	1	2.30

⁹ HML V-101/b XXVI. 17/44.

A tárgy megnevezése	darabszám	Értéke frt. kr.
Magyar posztó nadrág	1	3.39
Kés és villa	17 (5 ½ pár)	1.18
Szőrtarisznya	1	0.26
Putton	1	0.58
Mosóteknő	1	2.21
Szakajtó	5	0.26
Láda	1	1.24
Rosta	1	1.21
Jó szita	1	1.42
Rossz szita	2	0.45
Rossz kis hordó	1	0.05
Vánkus	5	11.18
Ágyterítő	2	3.46
Dunyha	2	25.48
Derékalj	2	8.51
Lepedő	2	2.21
Nyoszolya	2	8.42
Szalmazsák	1	1.25
Gyolts férfiing	1	3.09
Törülköző	2	0.54
Kis kép	2	0.21
Nagy kép	6	11.09
Czin kalán	6	0.50
Czin tányér	7	5.18
Czin tál	2	2.37
Kapa	1	0.45
Vas villa	1	0.15
Mangolló	1	0.07

A tárgy megnevezése	darabszám	Értéke frt. kr.
Vízhordó	1	0.03
Réz gyertyatartó	1	1.03
Itze és meszely	1-1	0.39
Derék szíj	2	0.03
Lámpás	1	0.14
Abrosz	2	1.52
Tarisznya vászony(ból)	1	0.11
Csizmahúzó	1	0.03
Szék	2	2. 03
Fejér tányér	8	2.31
Pohár, butella, tepsi	5—1—1	1.25
Fakalitka	1	0.08
Új szál deszka	3	1.42
Viszk	6	1.30
Réz tepsi	1	5.22
Réz katlan	1	7.30
Kis vas szűrő kanál	1	0.23
Kalántartó hat kalánnal	7	0.54
Cserép tál	5	0.34
Abálló, nyárs	1—1	0.12
Hordó fa abroncsba	1	1.00
Kaszli 4 fiókra	1	14.00
Több darab ketskerágók		0.04
Holmi rossz faabrontsok		0.31
Darab fáklya	1	0.05
Ház végére való bádogdarab	1	0.06
Asztal kemény fából	1	4.15
Hosszú fa kemény fából	4	2.01

A tárgy megnevezése	darabszám	Értéke frt. kr.
Kis kád faabrontsba	1	1.48
Nagy kád faabrontsba	1	6.39
Lívó fa abrontsba	1	0.30
Köszörűkő	1	0.17
Rossz hordó és egy tonna	1—1	0.11
Rossz kád	1	1.09
Rossz hordó	3	7.14
Csoroszlya	1	0.03
Kis rossz hordó	1	0.07
Két szál új deszka	2	0.51
Zsíros vendel	1	1.06
Két láncz kukoritzaföld		80.00
Szőllő a Rédei hegyen		320.00

Hagyatékának összértéke, amibe a házat nem számolták bele, s nem is vették fel, 632 frt. volt.

Bár ebből az időszakból nem maradtak ábrázolásaink a városi házakról, utcákról mégis néhány későbbi felvételtől elképzelésünk lehet, hogyan, milyen körülmények között éltek ezek az emberek. Az alábbi képen egy ma már lebontott, eredetileg a XVIII. század második felében épült háromosztatú házakból álló házsort láthatunk. Ez a ház sor képezte még az 1800-as évek elején is a város déli végét. Kapások illetve szegény iparosok lakták. Itt élt többek között Bugát Pál édesapja Bugát (Bukát) János szegény sorsú szabómester.

(MM Fotónegatív gyűjt.)

Szintén szegény csizmadia iparos Kiss József, akinek hagyatéka összesen 220 frt 39 kr-t tett ki. Háza Almásy József jussán épült, egy szobából és egy konyhából állt. Állapota annyira rossz volt, hogy összesen 205 frt-ra becsülték.¹⁰

Az ingóság megnevezése	darab	Érték frt. kr.
Kaptafa	17 ½ pár	2. 10
Csizma ráma	4 ½ pár	1. 42
Cserép tál, kicsi, nagy; tányér	9	5. 00
Nadrág – posztóból	1	0. 10
Nadrág – világos kék magyar	1	0. 30
Lajbli (!) – posztóból, kicsi	2	0. 26
Ing	2	0. 14
Lábravaló	2	0. 14
Bunda	1	4. 00
Csizma	1 pár	0. 13

Makai János csizmadia esetében az egyes ingóságok értékét fel sem vették, mivel adósság fejében minden a házat bérbe adó Mátyási Mihály (szintén csizmadia) kezébe került.

Ingóság	darab
Krumpli föld – a Sár hegyen a Pintzés felett	
Kaptafa	18 pár
Bitske - rossz	1
Harapófogó – kicsi, avított;	1
Csizmadia tőke;	1
Szabó deszka;	1
Sodró; ár	3

¹⁰ HML V-101/b CLVII. 139/33.

Ingóság	darab
Csizmadia ráspoly;	1
Musta - vas;	1
Sámfa - rossz;	1
Asztal - fenyőfa, avított;	1
Nyoszolya - rossz;	1
Csizmadia szék;	1
Láda - fenyőfa, pléhekkal - rosszak	2
Csávás [?] bunda - avított,	1
Köppönyeg - kékposztóból, rossz;	1
Nadrág - bőrös, rossz	1
Derékalj, vánkös;	2
Dunna;	1
Karszék - fa;	1
Kép - kicsi, falra való	1
Dézsza - kicsi, avított;	1
Puttony - rossz;	1
Káposztás hordó - rossz karban	1
Gyúrótábla - kicsi;	1
Rocska - avított;	1
Korsó - pintes;	1
Vizes korsó;	1
Tál - cserép	3
Tányér - cserép;	1
Fazék	2
Köszörűvályú - romlott;	1
Ing - férfi, rongyos	1
Szoknya - gyermek, rongyos;	1
Bölcso - avított, hitvány.	1

A következő **Káplány (Varga) György** végrendelete arra mutat rá, hogy a mesteriség és a műhely mellett - sőt talán azt megelőzve - a szőlőföld és a bor volt a legjelentősebb örökíthető vagyontárgy.

„Én Káplány György még ép és egészséges elmével lévén, mivel az súlyos betegség is, az öregség is elnyomott, azért Istentől adott javacskáimrul akarok dispositiott tenni, mivel kétféle gyerekim vagynak azért elsőben az én bűnös lelkemet hagyom a Jésus Krisztusnak az ki Sz. Vérével meg váltotta, testemet pedig az ő Annjának az földnek.

Elsőben Házamot hagyom Kovács Örsébetnek az ő Árvájval együtt úgy mindazáltal az első házamot udvarával, pinczéivel és pitvarával együtt mely vagyon az Mlgos G. Forgách Sigmond Úr fundusán.

2do. Az hátulsó házamot pedig Káplán Josephnek ha valamikor haza fog jönni, úgy mindazáltal, hogy ha el adná azon házat, tehát az Feleségem(nek) adjon 60 azaz hatvan forintokat, ha pedig elveszne és haza nem jönne tehát azon hatvan forintoknak fele azaz harminc forint legyen feleségemé, fele pedig két felé ugymint 15 Káplán Jánosé, fele pedig misemondásokra.

3tio. Az házamhoz való kádak, hordók és mesterséghez való eszközök vas fazék legyen Feleségemé Kovács Örsébeté Árvájval együtt.

4to. Vagyon egy szőlő örökségem az Solmosi Zsobrákon Madarász Mátyás szomszédságában, mellyet is két részre hagyok, felit hagyom Feleségemnek Kovács Örsébetnek Árvájival együtt, felit pedig az első Feleségemtől való két gyermekimnek ugymint Káplán Jánosnak és Káplán Josepnak, ha pedig Josep haza nem találna jönni, tehát legyen az a fél szőlő Káplán Jánosé.

5to. Tokán lévő szőlő pedig mivel az mostani feleségemnek attyátul maradott nem is lehet dispositiomban Feleségemé Kovács Örsébeté.

6to. Az Rédein vagyon szántóföldem irtvány, mellyet véle szerzettem legyen Feleségemé Árvájival együtt.

7mo. Árokszállásban vagyon két embernél Fl. 20 az husz forint, ugymint Baranyi Mátyásnál Fl. 10 mely legyen Káplán Jánosé, Baranyi Ferencnél fl. 10 mely legyen Káplán Josepé ha pedig haza nem talál jönni Káplán Örsébeté legyen.

8vo. Az mely borom az pinczémben vagyon azt hagyom Feleségemnek Kovács Örsébetnek Árvájival együtt úgy mindazáltal hogy adjonak abbul az Barátoknak misemondásokra akót No.4

9no. Káplán Örsébetnek hagyok az jövendő termésből 3 ako bort adjon az Feleségem.

10mo. Az Jesus Társaságbeli Congregátiónak hagyok Fl. 8 mellyet az Contractusokból megadnak.

11mo. Az mely búzátskám vagyon két veremben és házamnál szuszékokban azokbul hagyok Káplán Jánosnak kilát No.8 és az többi legyen Feleségemé Kovács Örsébeté Árvájival együtt.

12do. Három darab vetéském vagyon mellyetis hagyok Kovács Örsébetnek tulajdon Árvájával együtt.

13tio. Két rendbeli ezüstgombom vagyon mellyetis hagyok három leányimnak egygyesüllyenek meg rajta,

14to. Az mely bocskoraím és egyéb mesterségembe lévő kész munkáim vannak legyen feleségemé Kovács Örsébeté Árvájával együtt.

15to. Az mely adosságim vannak Contractusokon abbul temettessenek el böcsületesen az Ispitály kerítésiben, az mi attul meg marad tehát legyen Feleségemé Árvájival együtt, az fent nevezett hagyományomott ki fizetvén az mi marad legyen Feleségemé Árvájival együtt.

16to. Káplán Jánosnak hagyok az középszerű kádjaimbul egygyett és boros hordóim közül pedig négyet adjanak neki.

17mo. Az Sz. Bertalan Templomára hagyok fl. 10 benefactorképen tellyen ki az Contractusokból.

18vo. Hagyk az Varga Céh oltárának segítségire benefactorképen fl. 4.

Káplány György keze X vonása és pecséttye.”¹¹

Ehhez a végrendelethez nem kapcsolódott későbbi hagyatéki leltár, így összességűen nem tudjuk a vagyon értékét, s nem kapunk képet a ház berendezéséről sem. Érdekes, hogy a mesterséghez való eszközöket nem fiaira, hanem feleségére hagyta, tehát ezek nagy valószínűséggel a hagyatéki eljárás során eladásra kerültek. Más hagyatékok esetében is tapasztalható, hogy bizonyos, az iparhoz tartozó eszközöket a fiú vásárol (!) meg.

Magyar Ferenc szűrszabó hagyatékát¹² vizsgálva szembetűnő a különböző méretű képek sokasága. Összesen 49 db!

ingóság	darab	frt	xr
Kád szüretelő	1	5	23
Szállító	2	6	3
Avit kád	2	1	55
Jobb kád	2	3	6
Nagy kép	1	2	6
Nyújtó deszka	1		10

¹¹ HML V-101/b CL. 129/ 7.

¹² HML V-101/b CLVI. 138/29.

ingóság	darab	frt	xr
Fogas	1		20
Rocska	2		14
Szekrény avitt	1		9
Vagdalo 2 lyukas kanállal	1		12
Fa mozsár	1	1	
Bográtz	1	1	
Üveg lámpás	1		10
Fa tányér	11		20
Nyújtó tábla	1		40
Cserép talak,			20
Fazekak atallyában			41
Kés	3 pár		40
Bárd	1		10
Vas láb	1		14
Olló	2		21
Palaszk 2 csap	1		10
Meszel itze	1		19
Fagó és fedő vas	1		10
Vas mozsár	1		30
Vajas hordó	1		25
Czin kanál	4		14
Rossz fűrés	1		14
Fa talas	1	1	30
Vas abrnts	2	3	26
Karos lóca	1		16
Rossz fa láda	1		15
Asztal jávor fábul	1	4	30
Kar szék	8	4	24
Oratorium	1	4	54

ingóság	darab	frt	xr
Fa nagy almárium	1	3	39
Kis hordócska	2		15
Fa gyertya tartó	1		10
Nagy üveg alatt való kép	2	4	42
Ismét üveg alatt való kép	5	5	12
Kisebb képek	24	4	16
Nagyobb üveg alatt	2	2	
Üveg nélkül (képek)	16	3	11
Réz, olaj alá való lámpás	1		38
Kék ráámájú tükör	1	1	13
Fa feszület	1		6
Czin szenteltvíz tartó	1		29
Papírosbul készült virág	3		6
Fa fogas	1	1	3
Firhang	2	1	6
Fehér tál, zöld tál	2		12
Petsenye alá való tepsí	2	1	
Vas rostély	2		40
Nyárs	1		20
Vas serpenyő	2		45
Fenyő rossz kék nyoszolya	1		16
Kerek fenyő asztal	1	1	13
Hosszú fenyő karszék	1		10
Avitt kar szék	4		50
Fenyő fogas	1		12
Hordók átallyában	10	6	
Hordó búzás	2	3	12
Lisztés hordó	2		38
Lugzó kádacska	1		31

ingóság	darab	frt	xr
Kortsola	3	1	35
Livó	1		10
Kis szűrő kádacska	1	1	
Putton	2		33
Dézsza	2		19
Sütő teknő	1		51
Ritka héhely	1		24
Kulats	2	1	30
Fa abrontos csobolyó	1		18
Oldal tarisznya posztóbul	1		15
Kis fa vendel	1		10
Kis pálinkás forma	1		15
Kis vendelka	1		7
Kenyeres kézi kosár	1		10
Metsző kés és vas villa	2		20
Nagyobb láda	1		21
Akós hordó	1		20
Meszes dézsza	1		9
Öntöző fa kupa	1		7
Bor mérő csapszék	1		36
Dagasztó székláb	1		10
Akos hordócska	1		27
Avit ponyva	2		31
Élés láda	1		46
Viselt fogas	1		26
Hegyes csákány	1		24
Fűrész	1		24
Kis véső	1		4
Sűr(?) húzó lapát	7		7

ingóság	darab	frt	xr
Szakajtó	6		5
Szóró lapát	1		9
Avit vas rosta	1		1
Kis törköly vágókapa	1	2	5
Két ágú fa villa	1		9
Búza terigető	1	2	
Avit fenyű deszka	19 szál		
Fa vágó fejsze	1		
Réz fazék	1		
Réz bogrács	1		
Avit sütő teknő	1		
Szatyor	1		
Sütő lapát	2		
Bölső	1		
Lótza	1		
Morvai abrosz	2		
Fejkötő	1		
Ágyra való csipkés kendő	1		
Pamutos abrosz	1		
Selyem keszkenő	1		
Fekete bársony fékető asszonyra	1		
Téglázó vas	1		
Vánkus	4		
Az ingóságok értéke összesen 255 frt. 47 xr.			

Az ingóságokból származó pénzt, levonván a költségeket jelentő 23 frt. 20xr-t, a 3 árva örökölte. Egyenlően elosztva az összeget fejenként valamivel több, mint 77 frt. jutott egy személynek. A legnagyobb lány, Anna, részben már korábban, az édesanya halála után, részben most a reá jutó hagyatékba beleszámítva a következő női viseleti darabokat vitte magával:

ingóság	darab
Fehér pikét lajbli	1
Kék selyem kötiny	1
Kék lajbli	1
Zöld lajbli	1
Tafota kötiny	1
Fehér kötiny	1
Kék bársony főköttő	1
Fehér szoknya	1
Teveszőr szoknya	1
Stráfos ágyterítő	1
Derékaly	4
Dunna	2
Vánkus	6
Almárium,	1
Új nyoszolya	1
Ezek értéke összesen 76 frt. 4 xr.	
Párta fehér gyöngyökkel együtt	1
Ezüst gombos 9 pár gombokkal	1
Ujjatlan hosszú ing	2
Ingváll, melyek közt egy batik	4
Gránátszín lajbli keskeny paszomántra	1
Fekete selyem kötiny	1
8 sorú igaz fekete granat	1
Veres virágú kártony szoknya	1
Kék teveszőr szoknya	2
Fehér kendő	2
Fehér virágos patyolat kendő	1
Viseltes asszony és leány réklik és 1 ujjatlan ing.	

A tulajdonába került viseleti darabok teljes értékét nem ismerjük, hisz a korábban megszerzett ingóságok árát nem tüntették fel az összeírásban, azonban így is jól átható, hogy ezek a finom öltözetek szinte a vagyon valódi megtestesítői voltak.

Végezetül **Nemes Kudelka Mihály** csapó mester, főbíró hagyatékának árverezési leltárát szeretném bemutatni.¹³ Az oszlányi Kudelka família Bars vármegyei eredetű volt, 1668-ban János és társai révén kapott nemesi címet, míg nemesi státuszát 1811. március 8-án igazolta. Heves és Külső-Szolnok vármegye közgyűlésén. Nemességüket Bars vármegye bizonyítványa alapján Kudelka János fia, Mihály, valamint Kudelka Antal fiai, Antal, József és Mihály gyöngyösi lakosok hirdették ki a nemességigazolás évében, 1811-ben. A család tagjai Kudelka János és Antal a XVIII. század végén telepedtek le Gyöngyösön, hisz az 1754–55-ös nemesi összeírásban nevük még nem szerepel. Kudelka Mihály 1806-tól vett részt a város irányításában. 1806-1807-ben vásárbíró, 1808–1811-ig közgyám, emellett 1810-től 1814-ig a hadiadót beszedő bellicus perceptor volt. 1817-ben választották meg főbírónak, de 1818 júliusában meghalt.

Nemes Kudelka Mihály feleségével Czirha Erzsébettel és gyermekeivel a már felnőtt sorban lévő Jánossal és Mihállyal, valamint a kiskorú Sámuellel és Erzsébettel Gyöngyösön, a Tó utcában álló családi házban lakott. Pontos helyét nem ismerjük, de tekintélyes épület lehetett, hiszen 7500 frt-ért kelt el.

A Tó utca 1878-ban. /MM Fotónegatív gyűjt./

¹³ HML V-101/b CLVI. 138/42.

A leltár összesen 321 tételt tartalmaz, ezért teljes közlésétől itt eltekintünk, inkább néhány kiragadott példával szeretném bemutatni e család tehetőségét. Az összeírás a házban lévő helységek számát és funkcióját nem adja meg, hanem kifejezetten az ingóságokra koncentrál. Az alábbiakban a berendezési tárgyakról, a ruhaneműkről, a használati tárgyakról mutatok be egy –korántsem teljes– áttekintést, előtérbe helyezve azokat, melyek a vagyoni állapotot tükrözik.

Lakberendezési tárgyak:

1 db almárium alsó fiókokkal, 2 db egy-egy személyre készült nyoszolya, 1 db egyszemélyes keményfa nyoszolya, négy lábon álló Stuk óra, 6 db zöld bőrszék, 5 db sima bőrszék, nagy tükör, 1 db ruhatartó láda, 1 db nagy ruhatartó kosár, kis íróasztal fenyőfából, kerek asztal keményfából, 1 db leeresztő fából való kanapé, 1 db fiókos tükör, hosszú fiókos láda, 4 db fenyő rúd, 4 db réz lámpácska, 2 nagy lámpás, 3 db réz gyertyatartó, 1 db drót gyertyatartó, pipatartó, egypár köpködő ládika. Konyhába való almárium, pohárszék aljastul, kihúzható asztal, 1 db nagy lisztesláda, 2 db nagy szuszék. A házban összesen 19 db kép díszítette a falat. Ezek között voltak szentképek, „írott képek”, vagy pl. madaras képek. A lajstromba vett könyvek száma összesen 6 db, ebből egy imádságos könyv, a többi „olvasni való”.

Használati eszközök közül néhány:

6 db ivópohár, 5 db csevicés butélia,¹⁴ 4 db üveg sótartó, 2 db kristály tányér, 12 db sima tányér, 2 db fehér kristály ibrik, 1 db porcelán cukortartó, 4 db „rozsólist” osztó üvegecskék,¹⁵ 7 db üvegek, 6 db butélia, 3 db fedeles csésze, három mázas bögre, egy fehér csésze. Tartalmazott a háztartás 20 db különböző fazekát: 1 db rézből való fazekát, 14 főző-, 3 db mázas- és 3 db „háromláb” fazekát. Volt 3 tucat cinből készült edény, 12 db kés és 8 db cin kanál. Lajstromba vettek egy közönséges és egy csinosabb puskát, egy pallérozott és egy vaskos kardot, valamint egy húr nélküli hegedűt.

Az összeírt viseleti anyag nem mondható sem kiugró minőségűnek, sem jelentékeny számúnak. Volt egy pár bagaria csizma, egy pár „fejelt” rossz csizma (ezt valószínűleg hétköznapi, míg a bagariát ünnepnap hordta), rossz selyemkalap, másik rossz kalap, kopott zöld kankó,¹⁶ egy „mellértes”¹⁷ posztóból készült német nadrág, egy mellértes posztóból készült új szűts gombos mente, egy új kis

¹⁴ A palacküvegek nemcsak a borászathoz kötődve váltak jelentőssé. A parádi huták pl. már kezdetektől foglalkoztak csevicés üveg gyártásával, melyekben a környék forrásainak vizét hozták forgalomba. (VERES, 1989. 56–57.)

¹⁵ Rozsólist: fűszerekkel és gyümölcsökkel ízesített szeszessital, mely a mostani ágyas pálinkák elődjének tekinthető.

¹⁶ Felöltő szerű ruhadarab.

¹⁷ Kevert színű.

lajbi, egy kopott köpönyeg, egy kopott szűts gombos mente, kopott nadrágbélés és flanél rékli, valamint egy téli sapka.

A mesterséghez tartozó eszközöket Káplány József és Gergely István mesterek becsülték föl. Egy szövőszék nyüst burdával együtt, egy csévéllő burdával, három fonókerék székkal együtt, két kárt szék kárttal, gyapjúvágó kés tőkével, gyapjúkosár, csapószék vetőfával, egy fonókerék, egy csévéllő kosár, egy gyapjúmosó kosár, egy pár kárt, egy pár rossz kárt, egy kő asztal, két rossz fonókerék. Eladtak egyszer 6 mázsa 12 font gyapjút, majd 10 pár gyapjút. Kudelka Mihály a Gödri kallóból egyötöd részt bírt 305 frt értékben.

A hagyaték teljes értéke 13071 frt és 23 kr volt, amelyből a tartozások levonása után maradt 7505 frt és 3 ½ kr. Ezt osztották fel az örökösök között 5 részre, így mindenkinek részben ingóságokból, részben készpénzként 1501 frt 1/8 kr. jutott.

Mint a fentiekből is kitűnik, Gyöngyös iparos népessége mindig meghatározó helyet foglalt el a település életében. A céhek megbecsült tagjai közül kerültek ki a város vezető tisztségviselői pl. a bíró, a perceptor, a vásárbírák stb.. A lakosság számbeli növekedésének eredményeként a XVIII. század elején lényegesen nagyobb lett a belső piac, s nőttek az igények. Ezzel párhuzamosan előrehaladt a mesterek rétegződése. Ezt a változást az egyéni képességekben rejlő adottságok okozták. A céhszervezet egészen a XIX. század második feléig szinte egyeduralkodó volt az ipar területén, s bár az 1872-es ipartörvény megszüntette működését az iparúzóknak száma nem csökkent. Jóllehet a főcéhmestert ezentúl társulati elnöknek hívták, a céhet pedig társulatnak, az évszázadok alatt berögződött, apáról-fiúra szálló ismeretek, szokások egészen a XX. század közepéig megőrződtek városunkban.

IRODALOMJEGYZÉK

- B. Gál Edit: Gyöngyös gazdaságtörténete. In: Fűköh Levente (szerk.): Gyöngyös helytörténeti olvasókönyv. Gyöngyös, 2002. 116–147.
- B. Gál Edit: A gyöngyösi Főtér városképi alakulása. Gyöngyös, 2000
- Szakály Ferenc: Gyöngyös gazdasági és társadalmi változásai a török korban. In: Havassy Péter–Kecskés Péter (szerk.): Tanulmányok Gyöngyösről. Gyöngyös, 1984. 147–148.
- Veres László: Magyar népi üvegek. In: Borsodi kismonográfiák 28. Herman Ottó Múzeum Miskolc, 1989

**The Place and Role of Tradesmen in the Local Society of Gyöngyös
at the End of the 18th and the Beginning of the 19th Century
by Edit B. Gál**

Tradesmen were important bourgeois participants of a town's community life. According to available sources in Gyöngyös the tradesmen of the same trade began to form guilds mainly in the 17th century. The earliest one was the butchers' industrial merging for protecting their rights in 1498.

Between 1630 and 1660 the organizations incorporating representatives of one or several trades gradually appeared. The study examines the economic and social position of the guilded craftsmen in the local society of Gyöngyös town on the basis of testaments and probate inventories.

A GRASSALKOVICH-URADALOM MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI SZEREPE A 18–19. SZÁZADBAN GÖDÖLLŐ MEZŐVÁROSBAN

G. MERVA MÁRIA

Gödöllő 1763-tól 1884-ig volt mezőváros gróf Grassalkovich Antalnak köszönhetően. Gödöllő kulturális életét alapvetően a kastély és a kastélyt építtető grófi, majd hercegi Grassalkovich család határozta meg. A gödöllői kastély, a babati istállókastély műves épülete és pazar berendezése bizony nagy ellentétben állt a falut és lakóit jellemző szegénységgel. A kastélyokban, templomokban, oltárookban, egyházi témájú köztéri szobrokban, vallásos könyvekben felhalmozott kulturális értéket az egyház közvetítette a falu lakói felé. Először a református egyház, később pedig – Grassalkovich Antal rekatolizációs törekvései következtében – inkább a római katolikus egyházközség volt kultúrateremtő és kultúraközvetítő intézményként jelen a falu életében. A Grassalkovichok művészetpártoló tevékenységét tágabb művelődéstörténeti összefüggések is meghatározták.

A GRASSALKOVICH-MECENATÚRA

Mint ahogy a gödöllői kastélyt sem a gazdagság fitogtatása, hanem az igényekhez és a személyiséghez méretezett szerény, ám nemes architektúra jellemzi, ugyanúgy a műpártolás terén is a gróf csak arra áldozott, ami az ízléséhez, érzékéhez közel állott. Kissé egyoldalú volt a Grassalkovich-mecenatúra, elsősorban az építészet-centrikusság jellemezte. Gödöllőn stílus-teremtő, nagy alapterületű barokk kastélyt, fogadót, présházat, számos uradalmi épületet, Babaton istállókastélyt hagyott az utókorra. Végrendeletének összegzése szerint 33 templomot épített életében.¹ Gödöllőn kettőt, a kastélykápolnát, ami a közelmúltig Gödöllő plébániatemploma is volt egyben és a máriabesnyői kegytemplomot, de a református templom építését is támogatta. Fia, unokája nem nagyon gyarapította sem a vagyont, sem az épületek számát.

Pártoló tevékenységük nem terjedt ki a képzőművészetekre. A gödöllői kastélyban nem voltak festmények a falon, egy anekdota szerint Mária Terézia hiányolta

¹ Codicillus Comitiss Antonii Grassalkovich, 1771. MOL Családi levéltárak P429., Grassalkovich-család levéltára, 2. doboz.

is a képeket 1751-es látogatása alkalmával.² Ha a táblaképek hiányoztak is, néhány korabeli freskó előkerült a kastély 1996-os felújítása során. Sőt a kastély szomszédságában lévő fogadó (ma a Gödöllői Városi Múzeum épülete), melyet ugyancsak Grassalkovich Antal épített az 1760-as években, szintén rendelkezik egy barokk kori falfestésű, díszes szobával. Ábrázolás sem túlságosan sok maradt a Grassalkovichokról. Kétféle változata ismert a grófi portréknak, az egyik magyar zsinóros öltözetben ábrázolja, a másik pedig a Szent István-renddel ékesített palástban. „Ugyanakkor Grassalkovich, amikor kegyúrként és mecénásként portréjával a legszemélyesebb módon kívánt megjelenni a gödöllői kastélykápolnában, tehát szemben a főoltárral, (...) akkor portréját színes velencei üvegmozaikból rakatta ki, kétségkívül többre becsülván a drága anyag és a ritka technika különlegességét a festői kifejezés erejénél” – írja Galavics Géza.³

Grassalkovich Antal nemcsak épületekkel, de szobrokkal is gazdagította a települést. A barokk kor jellegzetes köztéri alkotásai, a fogadalmi szobrok a gazdag főúr birtokközpontjából sem hiányozhattak. A kastélykápolna elkészültével egy időben, 1750-ben állíttatta a Nepomuki Szent János-szobrot, mely kezdetben a Rákos-patak hídján állt, ma pedig a kastélykápolna mellett látható, alkotóját nem ismerjük. 1771 nyarán szentelték föl a Mária-oszlopot a főtéren, amit akkor Piac-térnek hívtak. Martin Vogerl osztrák szobrász hainburgi szobrának (1749) másolata a pestis elleni védekezést szolgálta. A falu közepén jelentős szimbolikus és térképző funkciót látott el, fontos szerepet játszott a barokk városkép kialakításában.⁴ Vályi András 1799-ben megjelent könyvéből tudjuk, hogy eredetileg „ugrókút”, azaz szökőkút is állt előtte.⁵ A kastély bejáratával szemben álló szobor

² REINER, 1891. 16–28.; TÓTH, 1898–1903. 376–370.

³ GALAVICS, 1991. 219.

⁴ Gödöllő városképi és műemléki vizsgálata. Kézirat gyanánt. Bp. 1951. Gödöllői Városi Múzeum (GVM) H 24. 3–7.; A legtöbb szakirodalom 1749-re datálja a gödöllői Mária-oszlopot: GENTHON, 1951. 339–340., DERCSÉNYI, 1958. 389., AGGHÁZY, 1959. 293. A művészettörténészek és a műemlékes szakemberek a stílusjegyek alapján csak feltételezik, hogy a gödöllői szobrot 1749-ben készítette Martin Vogerl, mivel teljesen olyan, mint a hitelesen tőle származó és 1749-ben felállított hainburgi Mária-oszlop. Az osztrák szobrász Pozsony környékén dolgozott, feltételezhető tehát, hogy a Pozsony környékén is birtokkal rendelkező Grassalkovich Antal megbízta ezzel a munkával. 1749-ben fejeződött be a kastélykápolna építése, ezért valószínűsíthetjük a művészettörténészek, hogy a Mária-oszlop állítása is ekkor történt. Az 1838-as canonica visitatio (GVM TD 2006. 66. 1. 20.) az isaszegi protokollum alapján azt írja, hogy 1771. aug. 14-én szentelte fel Salbek Károly, Migazzi bíboros általános helyettese, s ezt kell hiteles forrásnak tekintenünk. A Kálváriát is ebben az évben kezdte építtetni a gróf. Az 1771-es dátumnak az sem mond ellent, hogy Martin Vogerl 1770-ben meghalt, hiszen szobrászati műhelyének tagjai vagy tanítványai is elkészíthették a hainburgi Mária-oszlop másolatát Gödöllőn.

⁵ VÁLYI, 1799. 51.

homlokfrontján oltármenza is található, kijelölve ezzel a templomi körmenetek útvonalát.

A Kálváriát is 1771-ben kezdte el építeni Grassalkovich Antal, halála miatt fia fejezte be 1775-ben feltehetően Mayerhoffer János kivitelezésében. Mivel nem dombon áll a barokk egyházművészet e jellegzetes alkotása, ezért belül üreges kőépület tetején helyezték el, és kétkarú lépcső vezet a Kálvárián álló szoborcsoporthoz, mely hat szoborból áll: a kereszteken Jézus és a két lator, a keresztek mellett Szűz Mária, Mária Magdolna és Szent János. Magdolna és a három kereszt szobrai 1827-ből valók.

A neves bécsi szobrász, Johann Georg Dorfmeister (1736–1786) készítette Grassalkovich Antal síremlékét a máriabesnyői kriptába 1772-ben, a gróf halála után egy évvel. A vörös és fekete márványból faragott, családi címerekkel és szoborokkal gazdagon díszített síremléket a szobrászművész egyik főműveként tartja számon a művészettörténet. A klasszicista stílusú, római katona alakjában megjelenő Flórián-szobrot Grassalkovich III. Antal állíttatta 1823-ban.

Kevés ismerettel rendelkezünk a Grassalkovichoknak az irodalomhoz s egyáltalán a könyvekhez fűződő viszonyáról. Részletes leírások ismertetik a gödöllői kastélyt, a pesti és pozsonyi palotát, de sehol semmi nyomát nem találjuk annak, hogy ezekben az épületekben lett volna említésre érdemes könyvtárterem, bibliotéka is. Holott a 18. században a pompás épületeken, a képzőművészeti kollekciókon kívül a könyvgyűjtemények is státusszimbólumnak számítottak a főúri és főpapi körökben.⁶ A barokk szellemiség jegyében ezen a téren is sokat adtak a külsőségekre. Ahogyan a festészet és szobrászat alárendelt művészeti ág volt ebben a korban, az építészet kiegészítője, díszítő eszköze csupán, ehhez hasonlóan a palota dekorációjához tartozott a külsőségekre is sokat adó bibliotéka. A nagyúri életforma, a barokk pompa szerves részeként jelent meg a könyvtár is. Grassalkovich nem volt könyvgyűjtő. Az imádkozó helyen, azaz az oratóriumban volt berendezve a grófi, illetve hercegi könyvtár, ahol nem fért el túl sok könyv.⁷ Ha ugyan a gödöllői kastély könyvvállományáról keveset is tudunk, fennmaradt viszont a Grassalkovichok pozsonyi palotája könyvtárának két katalógusa.⁸ Az egyiket 1787-ben, a másikat valószínűleg 1834 után állították össze. Ebből világosan kiderül, hogy a pozsonyi palotában elég jelentős könyvtára volt a Grassalkovich

⁶ SZARVASI, 1939. 40.; KOSÁRY, 1983. 136.

⁷ ODRÓBENYÁK, 1875. 47–48.

⁸ A Gödöllői Királyi Kastélymúzeum archívumában található a Wellmann Imre hagyatékából származó két katalógus: *Catalogue des Livres et des Auteurs qui se trouvent Dans la Bibliothèque De Son Altesse Le Prince Antoine de Grassalkovics a Presburg. L'an MDCCLXXXVII.* (Azon könyvek és szerzők katalógusa, amelyek Őfensége herceg Grassalkovich Antal könyvtárában találhatók Pozsonyban. 1787.), *Bücher = Verzeichniz der Hochfürstlich. Grassalkovich' sehen BIBLIOTHEK. É. n. Ielt. sz. GKK.7.*

családnak, mely 12 részből álló könyvszekrényben nyert elhelyezést.

A Grassalkovichok könyvtárányája tipikus példája a 18. század végi rokokó főúri könyvtáraknak. Ez az időszak, amikor a francia nyelv és kultúra, a francia módi uralkodott az európai szellemiségen, mely a bécsi Hofburg közvetítésével került Magyarországra. A birodalmi arisztokrácia kozmopolita műveltségét, ízlését, szellemiségét vette át a magyar arisztokrácia, papság és a nemesség is Mária Terézia uralkodása idején. Francia volt a társalgási nyelv, francia volt a módi, az előkelők francia verseket írtak. XIV. Lajos királyi udvara, versailles-i kastélya volt az etalon építészetben, viselkedésben, ízlésben, szellemiségben. Nem véletlen, hogy a versailles-i kastélyhoz szokták hasonlítani a fertődi Esterházy-kastélyt, de gyakran a gödöllői Grassalkovich-kastélyt is. Gróf Grassalkovich Antalról közismert, hogy tudott latinul, magyarul, németül és szlovákul. Francia nyelvű levelei nem maradtak ugyan fenn, de valószínű, hogy bírta ezt a nyelvet is. Abban az anekdotában, amelyben Mária Terézia az 1751-es gödöllői látogatásakor furcsállja, hogy nincsenek képek, festmények Grassalkovich kastélyában, franciául folyik a társalgás a királynő és a gróf között. Továbbá franciául olvasta Baltasar Gracián műveit, és ez hathatott saját aforizmáinak a megírására.⁹

Nemességünk ebben a korszakban sokat áldozott a nemzeti építészetre, képzőművészetre, zene európai színvonalú fejlesztése érdekében, de szinte semmit a nemzeti irodalomért. Egyébként is ez egy apályos korszaka a magyar irodalomnak, nem születtek kiemelkedő művek, nem voltak kiugró alkotók. A magyarországi barokk reprezentatív műfaja az önéletírás, memoár és a napló (Bethlen Miklós, II. Rákóczi Ferenc, Árva Bethlen Kata önéletírásai). A magyar rokokó két nagy alakja, Faludi Ferenc és Mikes Kelemen külföldön kapta az impulzust, ott kezdett el alkotni, sőt Mikes leveleit a kortársak nem is ismerhették, mert csak később jelentek meg itthon, tehát nem hathatott a saját korában. A század legkeresettebb kiadványa a kalendárium volt.

A magyar irodalomnak, könyvkiadásnak gróf Grassalkovich Antal is – a többi magyar nemeshez hasonlóan – csak csekély mértékben volt támogatója. Egy-két ilyen eset ismeretes. A máriabesnyői kapucinus kolostor évkönyveinek feljegyzései szerint Grassalkovich sokat áldozott imádságos- és énekeskönyvek nyomtatására. Nem sokkal halála előtt ő nyomtatta ki és köttette bőrbe Szenczi Jaroslaus besnyői kapucinus atya *Keresztény Esztendő azaz Minden Epistolák és Evangeliumok* című könyvét.¹⁰ A gróf halála után feleségét, Klobusitzky Teréziát „emelkedett vallásos érzélem vezérelte”, amidőn Jaroslaus atya németről magyarra fordított „erkölcsös irányú” könyvét osztogatta a római katolikus, református és evangélikus felekezet hívei között.¹¹

⁹ G. MÉRVA, 2007. 368.

¹⁰ BARTAL, 1929. 27.

¹¹ ODROBENYÁK, 1875. 101.

A nemzeti irodalom támogatásaként, a magyar nyelv ügyéhez való hozzájárulásként kell értékelni a gróf irodalmi kalandját, a 400 aforizmát-maximát tartalmazó művet, mely a *Grassalkovich Antal Beteges és unalmas gondolatai* címet viseli. Grassalkovich Antal műve kéziratban maradt fenn, még hozzá két változatban: az egyik az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában, a másik pedig a budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában található.¹² 1744 és 1748 között született a mű. Egyik kézirat sem autográf. Lehet, hogy Grassalkovich lediktálta valakinek, de az is lehet, hogy egy autográf eredetinek a másolatai. Az aforizma műfajának La Rochefoucault (1613–1680) és Pascal (1623–1662) óta már évszázados hagyománya volt a 18. században. Az angol jezsuita William Darrel (1651–1721) *Nemes ember és Nemes asszony* című, valamint a spanyol jezsuita Baltasar Gracián (1601–1658) *Udvari ember* című könyve Faludi Ferenc fordításában a korszak közkezen forgó művei voltak. Ezek a szabálygyűjtemények a helyes viselkedésre, az előkelő úri magatartásra, az udvari erkölcsre oktattak, s egyben a képmutató politikai érvényesülés kézikönyveiként lehetett őket használni. Grassalkovich Antal is valóságos gyakorlati erkölccstanát adta aforizmáiban az előrejutásnak, az érvényesülésnek: „Fellyebb valóinknál, kikre szükségünk vagyon, tudni magunkat szükségeseeknek tenni, leg-főbb mesterség.” „Nagy embereknek tulajdona, hogy minden történeteket magok ditsőségére és magasztalására magyarázzanak, valamint a szerelmesek.” „Ritkán eszünk szerint, hanem mások példája szerint élünk.”

AZ URADALOM MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI SZEREPE

Az uradalom jelentősen elősegítette a művelődés ügyét azzal, hogy iskolát tartott fenn. Katolikus oktatást az 1746-os canonica visitatio említ először, majd Grassalkovich Antal egyosztályos elemi iskolát épített a kastély felső parkjában, a narancsház keleti oldalához az 1760-as években. Mindvégig az uradalom által fönntartott parókiális iskolaként működött. Ugyanakkor a párhuzamosan létező református iskolát a hívek tartották fenn. A 18. században elsősorban katekizmust, bibliai történeteket, egyházi énekeket tanítottak és olvasást, az írás megtanítása már nem volt ennyire szokásban. Az egyházlátogatások alkalmával ellenőrizték a rendelkezések megtartását.¹³

A falu lakóinak gondolkodását erősen befolyásolták a barokk udvari élet szer-tartásai, a vadászatok, esküvők, temetések, amelyeknek az alattvalók is részesei voltak vagy aktív résztvevőként vagy szemlélődőként. Gróf Grassalkovich Antal temetése például az egyházi propaganda és reprezentáció megnyilvánulása-

¹² OSzK Kézirattár, Duod. Hung. 3.; Egyetemi Könyvtár, H 22.

¹³ G. MÉRVA, 1996.

nak kitűnő alkalmja volt. A barokk korra jellemző színpadias pompával zajlott a gyászszertartás, amely valóságos képzőművészeti, irodalmi és szónoklati remekművekből megkomponált előadás formáját öltötte. A temetési szertartás részletes leírását a kastélykápolna és a máriabesnyői kapucinusok Historia Domusából ismerhetjük.

Grassalkovich (I.) Antal 1771. december 1-jén halt meg. Először a gödöllői kastélyban készítettek neki ravatalt, majd amikor Pozsonyból megérkezett fia és menyee, akkor Máriabesnyőre vitték, és az altemplomban ravatalozták fel. December 12-én temették el. A grófhhoz méltó módon zajlott le a temetés, a szertartás mégis szerénynek mondható a későbbi gyászszünnepséghez – exequiákhoz – képest. Két hónappal a temetés után a besnyői felső templomban egy óriási ravatalt emeltek. A besnyői Historia Domus leírása szerint két hétig tartott a monumentális és agyondíszített ravatal elkészítése, ami az érzelmekre ható barokk misztika szolgálatában állt. 700 gyertya, festőművész készítette szimbolikus képek és verses feliratok vették körül.¹⁴

A rajzok és feliratok, a fényűző külsőségek Grassalkovich Antal életének méltatását szolgálták. Ám nem csupán azt, hanem az itt maradottakhoz, a gyászoló közönséghez is szóltak. Céltudatos üzeneteket fogalmaztak meg, a földi élet átmenetiségét, ideiglenességét, az örökkévalóság vonzó erejét hangsúlyozva arra buzdítottak, hogy az élő emberek is, akik csak zarándokok ezen a földön, készüljenek az örök életre. Az egész gyászszünnepély egy monumentális színházi előadásra emlékeztetett, a templom falait beborító fekete posztó, a ravatalt körülvevő oszlopok, szobrok, a gróf kitüntetései és fegyverei, az őt ábrázoló képek adták a díszletet, a ravatal volt a színpad és Migazzi Kristóf érsek a főszereplő. A ravatalon, oltárokon és padokban elhelyezett feliratokat és szimbolikus rajzokat a nép elvitte emlékebe, így nem őrződött meg az utókor számára. Bartha István gyászbeszédének nyomtatott változatából azonban még a Gödöllői Városi Múzeum is rendelkezik egy példánnyal.¹⁵

¹⁴ BARTAL, 1929. 30–31. Hogy el tudjunk képzelni egy ilyen díszes barokk ravatalt, ahhoz segít Gode Lajos: Esterházy József egykori castrum dolorisa. Kismarton (Eisenstadt). 1748. In: AGGHÁZY, 1959. III. CXXVIII. kép.

¹⁵ Halottas dicséret, melyet néhai méltóságos, és nagyságos Gyaraki Gróff Grassalkovich Antal, Szent István apostoli király rendének nagy keresztes vitéze, felséges koronás királyné asszonyunk valóságos, belső titkos tanácsosa, tekéntes nemes Nógrád Vár-megyének főispánnya, a' felséges magyar királyi tár-háznak elő-járója, felséges országgló fejedelmünknek fő-lovász mestere utolsó el-takarítása alkalmatosságával, Besnyőn, Szerafikus Sz. Ferencz Kapucinus Szerzetes-fiai Templomában mondott Barta István Sz. Imre Apátura Egri Kanonok, és a' Tekéntes Királyi Törvényes Táblának egyik Tagja, 1772. Esztendőben, Böjt Elő Havának utolsó napján. Budán, Nyomtatott Isténben boldogúlt Landerer Ferentz Maradéki betűivel. (GVM H. 127.)

A budai Landerer nyomdában készült kiadvány 40 oldalas. A szónoklat tele van latin idézetekkel, a szónok gyakran esik barokkos túlzásokba. Ennek a kényelmes, terjengős, barokk, retorikus prózának nem az a célja, hogy megismertesse a sikeres és gazdag életű, tehetséges Grassalkovich Antalt, hanem a barokk világnézet alapján a halálra, mindannyiunk mulandóságára akarja irányítani a figyelmet. A halottbúcsúztató, mely a liturgiai hagyomány részét képezte, nyomtatásban is megjelent, hogy a kriptához hasonló halotti emlékműként megmaradjon az utókornak.

Hasonló szellemben készültek, nagy tekintélytisztelettel, sűrű térdhajlással és barokkos körülményeskedéssel, rangok, megszólítások, alázatosságok kigyózó elősorolásával íródtak azok a korabeli levelek is, amelyeket az alattvalók intéztek a grófhöz vagy herceghez. Jól mutatják ezek a levelek a barokk prózai nyelv sajátosságait.¹⁶

Az 1781 után Grassalkovich II. Antal által épített színház új kulturális létesítményt jelentett a kastély és Gödöllő életében. Természetesen ezt csak a hercegi család és szűkebb környezete élvezte alkalmanként, általában amikor a nyári hónapokat Gödöllőn töltötték. Pesti, budai, győri társulatok vendégszerepeltek a gödöllői teátrumban. Johann Peter Mayer, Franz Jakob Scherzer és Philipp Berndt vezette a herceg gödöllői színházát. A herceg saját zenekart tartott fenn.¹⁷

Sok neves személyiségnek volt köze az uradalomhoz, vagy úgy, hogy a szülők ott dolgoztak uradalmi tisztviselőként, vagy úgy, hogy ők maguk voltak egy ideig az uradalom alkalmazottai. Gödöllőn született Török Ignác (1795–1849) honvéd tábornok, aradi vértanú, akinek az édesapja a Grassalkovich-uradalomban volt kasznár, számvevő, adószedő.¹⁸ Ugyancsak gödöllői születésű Kovacsóczy Mihály (1801–1846) író, publicista, az első magyar napilap megteremtője, akinek a nagypapja, Foltin (Foltényi) János (1722–1799) különböző beosztásokban dolgozott az uradalomban. Kelemen László (1760–1814), a későbbi színész, színigazgató, végzett jogászként 1788-ban a gödöllői Grassalkovich-uradalom ügyészeként kezdte pályafutását, és itt dolgozott mindaddig, amíg 1790-ben színésznek nem állt.¹⁹ Akkor már működött a Grassalkovich herceg színháza Gödöllőn, lehet, hogy éppen ez keltette föl Kelemen László érdeklődését a színházi szakma iránt.

Mivel a II. és III. Grassalkovich inkább külföldön tartózkodott, keveset volt Gödöllőn, ezért az uradalmi tisztviselőkre hárult nemcsak a birtok irányítása, de a kastélytulajdonos képvisellete is. A hivatalnokok rendszeresen megjelentek a jelesebb egyházi és világi eseményeken: évnyitó és évzáró ünnepély a felekezeti iskolákban, műkedvelő színelőadások, bálók, hangversenyek. Fennmaradt egy

¹⁶ WELLMANN, 1933. 89.

¹⁷ LÁM, 1938. 28.

¹⁸ GYÖRE, 1996. 768.

¹⁹ HABERMANN, 1992. 143.

műkedvelő előadás színlapja, mely szerint Kisfaludy Károly *Három egyszerre* című egyfelvonásosát mutatták be. Kisfaludy Károly 1829-ben Széchenyi szellemében írta ezt a darabot, melyben támadta a rendi fensőbbiségtudatot, a származáson alapuló gőgöt. A darab egyik szerepét a Petőfi Sándor szívét is meghódító Mednyánszky Berta kisasszony alakította, s rajta kívül még három Mednyánszky vállalt szerepet az előadásban.²⁰ Az édesapa, Mednyánszky János jószágkormányzója volt az uradalomnak. Az inspektor (intéző) az uradalom első számú tisztviselőjének számított. Ő irányította az uradalom egész üzemét általában az uraság utasításai szerint, az abszентизmus idején azonban a saját elgondolása alapján. Munkaköre szerteágazó volt: üzemtervet készített, azt végrehajttatta az ispánokkal, ő értékesítette a terményt és az állatokat, neki kellett behajtania a jövedelmeket. Ő látta el borral az uraság kocsmáit, felülvizsgálta az uradalom épületeit, leltárt készített róluk, elvégeztette a szükséges javításokat. Természetesen a javadalmazása is neki volt a legmagasabb. Mednyánszky Berta hazafiságból is példát mutatott az 1848–1849-es szabadságharc idején, az egyik szemtanú dicsérte a kastélyban berendezett kórodában tevékenykedő „lelkes honleány”-t, aki forró részvétellel viseltetett a szenvedők iránt.²¹

Az uradalmi tisztviselők iskolázott, jól képzett, művelt emberek voltak, s anyagi megbecsültségük is lehetővé tette, hogy igényeiknek megfelelő módon éljenek. Viszonylag gazdag tárgyi és dokumentum anyag maradt Bartal János után, aki 1843-tól 1870-ig a gödöllői és hatvani uradalom ügyésze volt, és a változó tulajdonosok ellenére hosszú időn át megtartotta tisztségét.²² A mezőváros központjában kétszintes, klasszicista stílusú, uradalmi házban laktak, melyet később meg is vásároltak. A gazdagon berendezett, festményekkel, metszetekkel díszített, boltíves, tágas szobák, a házhoz tartozó kert és lugas adta a család életének szűkebb helyszínét. A hagyatékban fennmaradt számlák sokasága a helyi kereskedők és iparosok működéséről ad információt. Bartal János felesége járatta a *Honderü* (1843–1848) című hetilapot.²³ Az Emich Gusztáv kiadásában divatmelléklettel megjelenő szépirodalmi és művészeti lap fő erőssége a színvonalas szépirodalom volt. A munkatársai közé tartozott Vörösmarty Mihály, és Petőfi is írt bele 1844-ben.

Uradalmi tisztviselő volt Fuzovits János alszámvevő is, aki örökös nélkül halálozott el 1858. szeptember 1-jén, ezért hagyatékát elárverezték. Bartal János ügyész iratai között fennmaradt az árverési lista, ami nemcsak az elárverezett tételeket tünteti föl, hanem azokat a személyeket is, akik megvásárolták a tárgyakat.²⁴ A

²⁰ A műkedvelő előadás színlapja: Gödöllői Városi Múzeum TD 2002.20.1.

²¹ KISBÉRI, 1849. 138.

²² FARKAS, 2002. 18–26.; CZEGLÉDI, 2003. 30–31.

²³ Az előfizetési nyugta: Gödöllői Városi Múzeum TD 2002.21.1.

²⁴ A volt Grassalkovich-uradalom (Gödöllő-Hatvan) ügyészének (Bartal János) vegyes iratai 1848–1869. Gödöllői Városi Múzeum 11. doboz.

lista alapján tájékozódhatunk az uradalmi tisztviselők életmódjáról, kulturális érdeklődéséről, műveltségi színvonaláról. Íróasztala, könyvvalmárioma és több mint 300 kötetes könyvtára értelmiségi életmódra enged következtetni. Ha egy gazdatisztnek ennyi könyve volt, akkor a jószágkormányzó Mednyánszkyknak nyilván még több.²⁵ A canonica visitatiók jóvoltából három könyvlajstrom maradt fenn: kettő a katolikus parókia könyveinek listáját tartalmazza 1818-ból és 1838-ból, egy pedig a gödöllői katolikus pap (adminisztrátor) saját könyveit sorolja föl az 1838. évben. A papi inventáriumban egyháztörténeti és jogi kiadványok szerepeltek.²⁶

Nem csak uradalmi alkalmazottak játszottak szerepet Gödöllő kulturális életében. Sztregovai János gödöllői református tanító például - szándéka ellenére - szereplője lett egy Jókai-regénynek. A tanító felesége Domonkos Terézia volt, akit Jókai Mór még Komáromból ismert. Az író jó barátja volt a családnak, ahol négy lányt neveltek, és ő majdnem feleségül vette a legkisebb lányt, Teréziát, aki az első szerelme volt. Teréziára szomorú sors várt, első házassága nem sikerült, a válás után kicsapongó életet élt, utolsó férje a gödöllői protestáns tanító, Sztregovai János volt, akit meggyilkolt. Tettéért halálra ítélték, majd életfogytiglanra változtatták a büntetést. A Sztregovai család tagjai szerint vallási nézeteltérés, illetve szerelmi féltékenység vezetett a szomorú tragédiához. Bár a feleség is református volt, Gödöllőn azonban a katolikus vallásért, illetve – a helyi rossz nyelvek szerint – egy máriabesnyői kapucinus páterért kezdett el rajongani, kiváltva ezzel a férj állandó gúnyolódását. 1864. október 9-én aztán – kilencévi házasság után – lelőtte Sztregovai Jánost annak vadászpuskájával. A református anyakönyv szemérmesen elhallgatja, hogy a feleség lőtte le Sztregovai Jánost, csak annyit ír, hogy „puska által szerencsétlenségből” hunyt el.²⁷ Domonkos Terézia Márianosztrán fejezte be szomorú életét. Róla szól Jókainak az 1890-ben megjelent *A tengerszemű hölgy* című regénye.

A KAPUCINUSOK SZEREPE GÖDÖLLŐ KULTURÁLIS ÉLETÉBEN

A barokk kori Magyarország területén a kutatás 142 búcsújáró helyet tart számon, ezeknek nagy része a Mária-kultusz jegyében létesült, így Máriabesnyő is. Grassalkovich Antal 1763-ban telepítette le a kapucinusokat a máriabesnyői

²⁵ HEGEDŰS, 1986.

²⁶ Elenchus Librorum Bibliotheca Parochialis Gedellő ad Districtum eiusdem Nominis Anno 1818 conscriptus. Michael Vaiszkopf adminisztrátorsága idején. Ezt a listát egy 1878-as másolat alapján ismerjük. Váci Püspöki Levéltár Acta Parochiarum Gödöllő 1878. – Elenchus Librorum Ecclesiae Parochialis Gedellő és Elenchus Librorum Curato Gedellőensis propriorum. Canonica visitatio 1838. Gödöllői Városi Múzeum TD 2006. 66. 1. 53., 58.

²⁷ GYÖRE, 1996. 1803.

templom mellé épített kolostorba. Sokáig a kapucinus szerzetesek végezték a lelki gondozást az egész uradalomban. A kolostorban élő barátok az aktív, szervező munka után elmélyült olvasással, önképzéssel töltötték idejük nagy részét. Oktatással is foglalkoztak, egy atya folyamatosan tanította egy cellában a besnyői és környező puszták gyermekeit ingyen. A Historia Domus lelkiismeretes, részletes vezetésével lényegében történelmet írtak, ez a dokumentum nélkülözhetetlen forrás a tudományos kutatás számára.

A szellemi központnak mondható kolostorban gazdag könyvtár állt a szerzetes atyák rendelkezésére. Ehhez a könyvtárhoz kötődik egy régi nyelvemlék, a *Máriabesnyői töredék*.²⁸ A 15. század végéről származó magyar nyelvű ferences kódextöredéket a nagyszombati jezsuita rendház könyvtárában találták 1909-ben.²⁹ Egy könyv sérült hátlapját pótolta a nyelvtöredék. A feljegyzésekből az derült ki, hogy a könyv 1765-ben a besnyői kapucinusok tulajdonában volt, a nyelvemlék ezért kapta a *Máriabesnyői töredék* nevet. A jól felszerelt könyvtár megmaradt Fessler Ignác Aurél (1756–1839) regény- és történetíró emlékezetében is, aki kezdő kapucinusként egy évet töltött a máriabesnyői zárdában 1774 júliusától 1775 szeptemberéig.³⁰

Az alapító gróf általában jól felszerelte az általa alapított, épített vagy helyrehozott plébániákat, gondoskodott a berendezésükről, papi felszerelésükről. A besnyői kolostort nagyon jó adottságúnak írta le Fessler önéletrajzában, a tágas cellák kályhával is el voltak látva, ami nem volt jellemző a kapucinus rend egyéb zárdáira. Az aszódi báró Podmaniczky II. János Claude Fleury és Muratori szabadelvű műveit adta a fiatal kapucinus kezébe. Muratori, a kiváló papi történész, aki szembefordult a barokk túlzott Mária-kultuszával, elítélte a szentek rajongó tiszteletét, túlzónak tartotta az ünnepnapok számát, a gyakorlati kereszténységet és a felebaráti szeretetet helyezte előtérbe, nagy hatással volt a fiatal kapucinusra. Fessler életútja aztán példa lett a jezsuita barokk világgép fellazulására és a janzenista reformkatolikus áramlatok terjedésére.

²⁸ MTA Kézirattár Ad. 308/1952.

²⁹ JABLONKAY, 1910.

Fessler németül és két részletben írta meg önéletrajzát (Dr. Fessler's Rückblicke auf seine siebzigjährige Pilgerschaft. Boroszló, 1824. Fessler's Resultate seines Denkens und Erfahrens. Boroszló, 1826.) Magyarra Vizer János fordította le 1854-ben Böltskén Fessler tudor visszapilantásai az ő hetven éves zarándokságára. Barátjai s ellenségeinek hagyományul címmel, a kézirát az OSzK Kézirattárában található, lelt. sz. Quart. Hung. 1014. – Holéczy Mihály Fessler Ignác Aurél élete c. 12 oldalas kézirátában (OSzK Quart. Hung. 657.) összefoglalja Fessler életrajzát. – Abafi Lajos Fessler Ignác Aurél c. tanulmányában (Századok, 1878. VII. füzet. A Magyar Történelmi Társulat Közlönye. Szerk. Szilágyi Sándor. 618–645.) Fessler kiadatlan levelei alapján foglalta össze a tudós életét.

A máriabesnyői kapucinusok a csodatevő kegyhely fenntartásával több ezer emberre gyakoroltak hatást. A búcsújárások szervezésével és bonyolításával, a szent könyvek, ereklyék, szentképek terjesztésével kultúráközvetítő szerepet játszottak a település életében. Jól szolgálták a földesúr rekatolizációs törekvéseit, amelyek a 18. századi művelődéstörténetnek is legfőbb jellemzői voltak.

IRODALOMJEGYZÉK

- Aggházy Mária: A barokk szobrászat Magyarországon. I–III. Bp., 1959
- Bartal Ince: Máriabesnyő története. Esztergom, 1929
- Czeglédi Noémi: Levéltári hagyaték a Gödöllői Városi Múzeumban. In: Magyar Múzeumok 2003. 1. sz.
- Dercsényi Dezső (szerk.):
Pest megye műemlékei. I–II. Bp. 1958
- Farkas József: A Gödöllői Városi Múzeum birtokában lévő levéltári iratok és azok rendezése. In: Levéltári Szemle, 2002. 2. sz.
- Galavics Géza: A „képtelen Gödöllő” és más történetek. (Három legenda Grassalkovich Antalról.). In: A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve. Bp., 1991
- Genthon István: Magyarország műemlékei. Bp., 1951. I. köt.
- G. Merva Mária: A gödöllői iskolák története. Kiállítási katalógus. Gödöllő, 1996
- G. Merva Mária: A mezőváros művelődéstörténeti emlékei. In Gödöllő története. Gödöllő, 2007. I. köt.

Gödöllő városképi és műemléki vizsgálata. Kézirat gyanánt. Bp. 1951. (Gödöllői Városi Múzeum H 24.)
- Györe Zoltán: Gödöllő lakosságának leszármazási rendje az anyakönyvek alapján a kezdetektől 1906. december 31-ig. Kézirat. Gödöllő, 1996. (Gödöllői Városi Múzeum A 2002. 94. 1–6. Róm. kat. 768.)

Habermann Gusztáv:

Személyi adattár a szegedi polgár-családok történetéhez. Szeged, 1992

Hegedüs László: Könyvtárak Gödöllőn. Kézirat. 1986. (Gödöllői Városi Múzeum A 99.62.1.)

Jablonkay Gábor: A Máriabesnyői töredék. 1910. Klny. A Magyar Nyelv 1. számából

Kisbéri László: Gödöllői napjaim. (Május 28. 1849.) Marczius tizenötödike. 1849. május 30.

Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp., 1983

Lám Frigyes: A győri német színészet története (1742–1885). Győr, 1938

Odrobenyák Nepomuk János: Gödöllő hajdan és most. Bp., 1875

Reiner Bertalan: Magyar kultur-képek. Bp., 1891

Szarvasi Margit: Magánkönyvtáraink a XVIII. században. (Főpapok és főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei.) Bp., 1939

Tóth Béla: A magyar anekdota-kincs. I–II. Bp. 1898-1903

Vályi András: Magyar országnak leírása. I–III. Buda, 1799

Wellmann Imre: A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása. Bp. 1933

**The Cultural History Role of the Grassalkovich Estate
in the Market Town of Gödöllő in the 18th and 19th Centuries
by Dr Mária Merva, Gaálné**

Gödöllő was a market town thanks to Count Antal Grassalkovich from 1763 to 1884. The cultural life of Gödöllő was determined basically by the palace and its builders, the Count and later Prince Grassalkovich Family. The fancy buildings with sumptuous furnishings and interior of the Royal Palace of Gödöllő, and the Palace of Stalls in Babat certainly were in sharp contrast with the poverty characterizing the village and its inhabitants. The cultural values accumulated in the palaces,

churches, altars, public sculptures on religious themes and religious books were transmitted by the church to the people of the village. First, the Reformed Church, later as a result of Antal Grassalkovich's attempts at recatholization – the Roman Catholic parish acted as an institution creating and transmitting culture in the life of the village. The activities of the Grassalkovich Family as art patrons were influenced by wider relationships of cultural history as well.

A MUNKAERŐ PROBLÉMÁI ÉS A MEGOLDÁSI KÍSÉRLETEK HERCEG BATTHYÁNY FÜLÖP ENYINGI URADALMÁBAN (1806–1870) 1848 UTÁN

DEMETER ZSÓFIA

Egy 19. századi uradalom életében kétségtelenül az 1848-as jobbágyszabadítás (mely az úrbéreszek jobbágyi szolgálattól való felmentését, és az úrbéres földek állami kárpótlással való megváltását jelentette), illetve a nem úrbéreszek megváltkozása számított a legnagyobb változásnak. Ez a változás igen sokrétű: jelent jogi, jogászai, gazdasági, munkaerő-gazdálkodási, eszközállománybeli, logisztikai és természetesen társadalmi változást egyaránt. Azt, hogy ezen változások közül melyik a legjelentősebb, melyik a fenyegető, melyik megoldása halasztható, az dönti el, hogy milyen mértékben jellemző az uradalomra a béres munkaerő szegődtetése.

Ebből a szempontból kívánok foglalkozni herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmával.

A BATTHYÁNY-CSALÁD ENYINGI URADALMA

A hatalmas, köztörténeti, katonai, diplomáciai és egyháztörténeti szempontból egyaránt jelentős emberi teljesítményeket felmutató Batthyány – család¹ hercegi ágának egy, a hitbizományi védelem alá nem tartozó uradalmáról van szó. A családi birtokállomány nagy része két hitbizomány keretében gazdálkodott, néhány uradalom, így az enyingi sem tartozott azonban a hitbizományi védelem alá.

A negyedik Batthyány-Strattmann herceg 1806. július 15-től (apja halálától) a Batthyány, a Strattmann hitbizományok és a hitbizományon kívüli birtokok tulajdonosa, Batthyány Fülöp (1781. november 19.–1870. július 22.) volt. A gondos nevelésben növekvő és minden iránt érdeklődő ifjú családtagjai – gyermekkorában főként édesapja Batthyány II. Lajos (1753–1806) és nagybátyja, Batthyány József, kalocsai, majd esztergomi érsek, hercegprímás – kíséretében természetesen már kisgyermekként jelen volt a fontos társadalmi eseményeken. Fennmaradt pl. 11 éves korában viselt díszruhája, melyről Kazinczy Ferenc emlékezett meg, amikor leírta I. Ferenc császár koronázási ünnepségét (1792).²

¹ A korszakban és a történeti irodalomban is előfordul a Batthyáni írásmód, megszokottabbá – főként történelmi tanulmányainkból azonban a Batthyány-név vált, ezért következetesen így használok.

² KONDICSNÉ DR. KOVÁCS, 2005. 3–4.

Az ő 89 életéve és a birtokai élén jó gazdaként eltöltött 64 éve alatt nagy aktivitást fejtett ki jószágai kormányzásában. Maga családot nem alapított, közéleti tevékenysége mellett – életkora előre haladtával egyre inkább – birtokai gazdálkodása felé fordult.

Az enyingi uradalom herceg Batthyány Fülöp kezén volt először és utoljára egyseges gazdaság. Átvételekor Fülöp herceg testvérével 1806. augusztus 7-én kelt osztályos egyezsége összevonta,³ majd az örökösöké 1871-ben felosztotta az uradalmat.

A Sármelléki jószág a Batthyány-család ősi fészkének számított 1397 óta, családi nevüket is innen vették. Hidvég, a Sió átkelőhelye fontos támaszpontként szerepelt, innen terjesztették ki birtokaikat a Mezőföld nyugati részére. A 17–18. század fordulóján kezdték a zálogosoktól visszaváltani, majd a család grófi és hercegi ágai közötti egyezségekkal egységes területbe vonni az uradalmat. Az utolsó nemzeti nádorként számon tartott Batthyány I. Lajos kezén 1746-ban⁴ sikerült egyesíteni a mezőföldi jószágot. A nádor már birtokai egy részét majorságilag kezelte.

Az uradalom három megye határán feküdt: Enying, Mezőkomárom, Lajoskomárom Veszprém megyéhez, Falu- és Városhidvég, Szabadhegy és Nemetegres Somogy megyéhez, Felsőnyék és Szálka Tolna megyéhez tartozott. 1830–1856 között a dinnyési bérlet miatt Fejér megyével is volt az uradalomnak hivatalos kapcsolata. A mádi szőlőbirtok számadásait és építkezéseit Enyingen ellenőrizték, az itt készített borokat Érd eladása után Enying igyekezett értékesíteni.

A Mezőföldön hullámozó termékeny löszhát, a folyóvizek teregette síkság, a dombság és a szekszárdi szőlőhegyre kapaszkodó erdőség tehát egyaránt megtalálható uradalmunk területén. A táj még egy másik szempontból is változatos: megtalálható rajta a síksági rész ösgyepe és a dombsági rész őserdeje, s mindkettő alapvető fontosságú uradalmunk gazdálkodása szempontjából.

A hitbizományi kötöttségeken kívüli gazdaságok a Batthyány-család kezén alkalmasak voltak arra, hogy néhány óvatos gazdasági és munkaszervezési kísérletet ezen gazdaságok keretében valósítsanak meg. Az enyingi uradalom, és a mintájára kezelt érdi (1828 és 1848 között) a juhászati fajtaváltás, a merinó tenyésztés kísérleti terepe lett már a hercegi kezelés kezdetén, a 19. század elején.⁵

Az enyingi gazdaság mutatta fel már 1848 előtt is a munkáskézben szegény, török megszállás alól visszafoglalt területén a munkáskéz szaporításának hagyományos, és modern formáit. 1848 előtt a munkáskéz szaporításának hagyományos formáinak a jobbágytelepítések számítottak. A hagyományos forma mellett azonban már a 18. század végétől találunk bőséges adatokat arra is, hogy a munkaerőhiányos vidéken lévő uradalom modern béres-erőt is kénytelen alkal-

³ FML. BUI. 9. 1854. május 25.

⁴ ZIMÁNYI, 1962. 12.

⁵ Részletesen: DEMETER, 1997. 63–102.

mazni. A béresek alkalmazása persze 1848 után nagyságrendekkel növekszik, a jobbágytelepítések pedig értelemszerűen megszűnnek a 19. század közepén. A váltás azonban korántsem teljes: az uradalom nem ment át teljes felszerelésen, nem alakították ki teljes pusztahálózatát, nem oldották meg munkaerőgondjait. Nagy jelentőségük lesz tehát az átmeneti, az egykori jobbágyi ledolgozással terhelt munkaformáknak.

JOBBÁGYTELEPÍTÉSEK

A jobbágykéz pótlására sőt növelésére 1848-ig nagy szükség volt. Uradalmunk területén szórványos adatok beszélnek jobbágytelkek újratelepítéséről. Mezőkomáromba az 1640-es években,⁶ Németegresre 1713 után telepítettek,⁷ Faluhidvéget 1728-ban régi telepítésűnek írták.⁸ Szálkát és Szabadhegyet „18 naposokkal”, azaz zsellérekkel szállatták meg. Németegresen, Enyingen és Szálkán németeket, Szálkán mellettük még rácokat is találunk.⁹ Szabadhegy zsellérei robotjukat 17 krajcárjával szerződésileg megváltották.¹⁰ Szőlőművelésből, iparosságból és arató-cséplőmunkából éltek.¹¹ Ezek a telepítések az úrbéres kötöttségű munkáskéz szaporítását célozták meg.

Az egyik utolsó olyan telepítés, ahol jobbágyokat egy tömbben letelepítve új falut hoztak létre, a herceg Batthyány uradalom területén Lajoskomáromé.¹² Vas Gereben egyenesen a legelső magyarországi „rendes falu”-nak nevezi, „*hol... a leggazdagabb jobbágyok laktak...*” „Lajoskomárom telepítvény és kétség nélkül mintapéldánya a faluknak, egyenes és tágas, szabályosan fölosztott utcákkal és minden keresztülutazónak feltűnő, hogy ilyent Magyarországon is láthat.”¹³

A 18–19. század fordulójának gazdálkodási iránya a szántóföldi gazdálkodás kiterjesztése.

A szántóföldi gazdálkodás,¹⁴ ezen belül a gabonatermesztés kiszélesítésének elsődleges feltétele a munkaerő növelése volt. Nőtt tehát a 18. század végén a földesurak robotkövetelése. A robotos jobbágyi erő szaporítása és dolgoztatása volt a munkaerő biztosításának pillanatnyilag legolcsóbb módja.

⁶ FML. BUI. 22. 1649.

⁷ CSÁNKI, é.n. 123. T. MÉREY, 1977. 93–95. KNÉZY, 1981–82. 288.

⁸ SIMONFFY, 1972. 132.

⁹ FML. BUI. 3. 1823. Uradalomleírás.

¹⁰ T. MÉREY, 1865. 39.

¹¹ FML. BUI. 3. 1823. Uradalomleírás.

¹² Részletesebben: DEMETER, 1998./I. 26–30.; DEMETER, 2002.

¹³ VAS, 1906. 76.

¹⁴ Részletesen: DEMETER, 1996. 186–250.

Igazi panaszra csak 1847-ben adtak okot a jobbágyok. *„Valamint már az egész honban úgy a mi, habár kitűnőleg még is tán még jobb jobbágyaink kevés háládatosságot tanúsítanak a földesúri nagy kegyelemért, mert miután Adonyba épületfáért, Fejérvárra a gyapjú alá vagy szántásra kirendeltetnek ezer intések mellett lehet őket csak a rendes úrbéri tartozásokra kirendelni, a dézsmálást csak felében kívánnák teljesíteni és ezen alkalommal szemtelen fondorkodásokat tapasztal a tisztség...”*¹⁵

Még 1863-ban is találkozunk a jobbágyság 1848. évi robotjának megítélésével, igaz, ekkor – talán a közben eltelt évtized miatt – már dicsérőleg. A szőlődezsma megváltása körül bonyolódó peres- és adminisztrációs folyamatban Mezőkomárom és Enying haladékat szeretett volna kérni a hercegtől dézsmamegváltás-tartozásuk ügyében. A halasztás megadását a tisztartó nem javasolta, mert abból a többi községgel viszály támadna, de valamilyen segítséget mégis jónak látott, mert *„ezek ő kegyes Hercegsége irányában mindig a legnagyobb kegyelettel viseltettek és 1848.-ik év tavaszán, midőn már a jobbágyok minden szolgálat alól fel lettek mentve, ők saját jó szántokból az egész tavaszi munkát bevégezték”*.¹⁶

ÚRBÉRI KÁRPÓTLÁS

A veszített úrbériség kárpótlása miatt 1848 után hamarosan előkerültek az előző évtizedekben sűrűn használt úrbéri tabellák. Az uradalom területén 475 3/8 úrbéri telek és a szolgálatok után nyert a tulajdonos kárpótlást.¹⁷ A kárpótlás lebonyolításáig a földesurak kárpótlási előleget kaptak: telkenként száz pft-ot *„a mezei gazdálkodás folytathatására.”*¹⁸ Az uradalom tisztsége azt javasolta, hogy az előleget az adóba fizessék be,¹⁹ ezzel azonban a főkormány nem értett egyet. Közben az előleg összegét is megváltoztatták: telkenként 30 pft-ot, zsellérházanként 4 pft-ot fizettek.²⁰ Ugyanakkor a főkormány úgy döntött, hogy a kárpótlási tőkéket és az előlegeket nem a gazdálkodásra fordítja, hanem a főpénztárba viteti, miután ezek *„az uradalmak tőkebeli értékéhez tartoznak.”*²¹ Az előlegek első részlete a Veszprém megyei részen 9527 pft., a Tolna megyei részen pedig 3152 pft. volt.²²

¹⁵ FML. BUI. 19. 1847. augusztus 4. Farkas I. a főkormánynak.

¹⁶ FML. BUI. 16. 1863. január 10. ,31. Farkas I. a főkormánynak.

¹⁷ FML. BUI. 3. 1850. március 28.

¹⁸ FML. BUI. 8. 1850. március 2. Sényi körirata.

¹⁹ FML. BUI. 8. 1850. július 6.

²⁰ FML. BUI. 8. 1850. május 3.

²¹ FML. BUI. 8. 1850. augusztus 12. Seyff körirata.

²² FML. BUI. 3. 1851. január 12., 8. 1852. február 18.

A kárpótláshoz és az előlegekhez szükséges adatok összeállítása során az uradalom vezetői lényeges kérdésekben vártak választ a főkormánytól: hová és kire tartozik a szabadosok és az extraserialisták (templomok, lelkészek, tanítók és jegyzők részére juttatott) birtokainak megváltása, mi történjék a faizással és a szőlődézszmával.²³ Rendeleti szinten az útmutatást az 1853. évi úrbéri pátens adta meg. A nyílt parancsot a tisztartó 1853 április elején minden alkalmazottal megismertette és az uradalmon belül felmerülő problémákat összefoglalta.²⁴ Világossá vált, hogy egyik említett terület sem tartozik az állami kármentesítés hatálya alá. Pedig nem volt itt jelentéktelen területekről szó: a szabadosok és extraserialisták együttesen 109 hold belsőséget, 1416 hold ajándékföldet használtak.²⁵ Nem véletlen tehát, hogy a tisztartóval az élen az uradalom olyan kitartóan harcolt ezek kárpótlásáért, bár jogorvoslatot nem kapott.²⁶

A kárpótlási előleg címen juttatott pénzeket évente lehetett felvenni, a három megye azonban nem azonos ütemben fizetett, a Tolna megyei ügyvédet, Madarász Jánost (akit pedig kifejezetten a kárpótlás-ügyre vettek fel) rendszeresen sürgetni, bíztatni kellett.²⁷ A helyzetet még bonyolította, hogy a dinnyési bérlet miatt Fejér megyével is kapcsolatba kellett kerülni. Tisztázni kellett, hogy az úrbéri viszonyok megszűnte miatt mennyivel csökkent a dinnyési pusztáértéke az uradalom számára, s így milyen bérleti díj fizethető ezután. Évi 128 pft.-tal csökkentették ugyan a bérlet összegét, de a harcok során elszenvedett károk miatt végül is Niklesz prépost a teljes összeget megkapta. A prépost 1848 június végén felszabadította jobbágyait, de 1850-re kiderült, hogy kuriális jogállásúak lévén, a dinnyésieket vissza kell helyezni szolgálatukba.²⁸

1854-ben az önkéntes államkölcson-felhívásra az uradalom tisztjei „fizetéseikből a drágaság miatt semmit sem jegyeztek”. A herceg összes birtokai kárpótlása terhére 800 000 pft-ot jegyzett, ezt birtokai arányában osztották fel. Veszprém megyei birtokára 100 ezer, Fejér megyére a dinnyési bérlet miatt 1000, a Tolna megyei birtokra 70 ezer, a Somogy megyeiekre pedig 150 ezer pft-ot, az enyingi uradalomra a dinnyési bérlettel együtt tehát 330 ezer pft-ot vetettek ki a kölcsönkötvényekből. A kölcsönt 4 év alatt kellett törleszteni, a kötvényeket az úrbéri előlegezés ötödik részletéből váltották.²⁹

²³ FML. BUI. 8. 1850. március 22., 17. 1850. április 2., 3. 1850. május 3.

²⁴ FML. BUI. 8. 1853. április 5.

²⁵ FML. BUI. 19. 1852. Kimutatás.

²⁶ Különös eset a városhidvégi kuriálisoké: DEMETER, 1997. 45–52.

²⁷ FML. BUI. 8. 1853. február 16.

²⁸ FML. BUI. 8. 1849. március 9., 1850. február 1., március 18., 3. 1950. február 15.

²⁹ FML. BUI. 19. 1854. július 23. 1855. november 15., 9. 1854. augusztus 10., 9. 1855. március 24., 27. 1855. január 20.

Az úrbéri kármentesítés ügyét az uradalmi iratok 1857-ben nyilvánították befejezettnek, az ügyben dolgozókat ekkor jutalmazták. A legnagyobb jutalmat, 1000 pft-ot Farkas tiszttartó kapta, az ügyvédek és az írnokok 200–200 pft-ot kaptak.³⁰

A kármentesítési összeg ekkor tehát földtehermentesítési kötvényekben állt, ezekből csak a kihúzottakat adták ki pénzben, de a főkormány a pénzen újabb 5%-os államkötvényt vett. Az eredeti úrbéri kárpótlási tőke 283250 pft., a kihúzottak helyett vásárolt államkötvényben 8400 pft., az 1860. évi úrbéri kárpótlási tőke tehát 291650 pft. volt.

1869-ben az államkötvényeket osztrák értékű forintra váltották át, így az egész tőke értéke 306130 oéft.³¹ lett. Az utolsó években a kihúzott és kifizetett értékpapírok helyett már nem vettek újabb kötvényt.³²

Az előzőekből látható, hogy az úrbéri kárpótlási tőke és a kárpótlási előleg sem került az uradalomba, nem segítette ez a pénz a termelést. Az 5%-os éves kamat-jövedelem is csak esetlegesen tért vissza a termelésbe: a főkormány következetesen beszállította azt a bécsi főpénztárba, ám az ennek erejéig hajlandó volt egy-egy nagyobb vásárlás, vagy rossz termés esetén előállt pénzsűke miatt külön kérésre főpénztári előleggel, kölcsönrel segíteni az uradalmat. Tehát a főkormány elvárta, hogy az uradalom 1848, a jobbágyi robot és igaerő elvesztése után, a nagy beruházások korszakában is megálljon a saját lábán, sőt tiszta hasznot termeljen. Ha véletlenül a főpénztári befizetéseket nem tudták teljesíteni, még rövid lejáratú kölcsönért is a tiszttartónak kellett szaladgálni. Pedig az államkölcsönt és az adót is előre kellett befizetni, s emiatt pl. 1855-ben nagyon nagy pénzsűke uralkodott.³³

Az uradalom tehát még a főkormánnyal szemben is károsodott: a köztelhervisezés alapelvein az 1848 után bevezetett adókat (földadó, jövedelemadó, bélyegilletékek, részben a közvetett adók: fogyasztási illetékek stb.) fizette, a kárpótláshoz viszont nem jutott hozzá. Az ellentmondás feloldhatatlan, hiszen a kárpótlás forrása éppen a földadó és az adóforintokra kivetett földtehermentesítési járulék volt, amit minden földdel rendelkező, úr és paraszt egyaránt fizetett. (Ilyen értelemben tehát a volt úrbéreseket és az uradalmak adója egyaránt forrása volt a veszített úrbériségért folyósított kártalanításnak.)³⁴ Az adó befizetése ilyen körülmények között igen terhes volt az uradalom számára: állandó halasztásokkal, elmaradásokkal, jég- és aszálykárra való hivatkozással, adóelengedésekkel találkozunk az iratokban. 1856-ban pl. a dinnyési adó egy részének elmaradása miatt a gárdonyi jegyző 40 birkát zár alá vett.³⁵

³⁰ FML. BUI. 3. 1857. január 27.

³¹ FML. BUI. 16. 1860. december 12. Farkas I. a főkormánynak. 36. 1869. április 16. Farkas I. a tisztségnek.

³² FML. BUI. 9. 1870. november 1.

³³ FML. BUI. 19. 1855. november 28. Farkas I. a főkormánynak.

³⁴ S. SÁNDOR, 1951. 28., 85. ÉBER, 1961. 194–195. KOVÁCS, 1971. 77–78. SZABAD, 1979. 537–539.

³⁵ FML. BUI. 15. 1856. október 17.

Az elmondottakból látható, hogy a kárpótlási pénzekkel összefüggő döntések miatt ezen összegek az erősen központosított birtokigazgatás útvesztőiben haladva, lényegében a tulajdonos herceg akaratából a gazdaságon kívül hasznosultak.

A herceg jelleméből fakadó ijedt takarékoság és ugyanakkor a rászorulókkal szembeni adakozókészség hosszú távon amúgy is jelentős gazdálkodási problémákat okozott. Batthyány Fülöp élete végéig kegyes főúr maradt és sohasem vált több nagyüzemet irányító jó kapitalistává.

Alapvetően nem értette meg az allodiális, majd az „okszerű” gazdálkodás lényegét, tudniillik, hogy nagy bevétel csak nagy befektetések után várható. Kíváncsún tartotta a minél nagyobb bevételt, de az igazán nagy és főként gyors beruházásoktól húzódozott. Ritka dicséretei mindig az előző évitől nagyobb gyapjú- vagy gabonatermésnek szóltak. A jobb minőség, és ami ezzel szorosan összefügg, a jobb ár, illetve a korszerűbb termék eléréséhez szükséges befektetéseket nagyon nehezen engedélyezte. Nehezen viselte el a termelési és ügyviteli költségek növekedését, pedig ez – különösen 1848 után – igen számottevő volt.

A bevételek csökkenésének oka pedig véleményem szerint a hercegnek az a hibás döntése volt, hogy 1848. után a kárpótlási, majd földtehermentesítési tőkéket, de még a kamatokat sem engedte az uradalomba visszafolyni, holott az uradalom gazdálkodása ezen pénzeknek, a súlyos adóteher révén, maga is forrása volt. Az uradalom adózott és beruházott tehát anélkül, hogy ennek tőke-fedezetét a herceg megteremtette volna, bár tulajdonképpen sokat költött az uradalom fejlesztésére. A fejlesztésre szánt pénzek azonban a földesúr kénye-kedve szerint érkeztek. Kifejezetten sok bajt okozott az, hogy a nagy nehezen megengedett beruházások néha évtizedekig húzódtak: folyamatosan költöttek rá sokáig, de mégsem termelt időben jövedelmet.

A herceg álláspontjával szemben a befektetéseket támogató, sőt követelő tisztartó, Farkas Imre álláspontja természetesen keveset ért.

A 60-as években a súlyos károk hatására látványosan csapott össze a két nagy irányzat. A herceg álláspontja már 1848 óta az volt, hogy a nem megfelelően jövedelmező pusztákat bérbe kell adni, a veszteséges ágazatokat fel kell számolni. A veszteséget az építkezések teljes leállításával kell megfékezni. A szőlőművelést pl. az egész uradalomban „fényűzési ágnak” tartotta, úgy látta, hogy a gyümölcsfa-kezelés kiadása nincs arányban a gyümölcsfa-eladásból befolyó csekély bevétellel. Várakozón szemlélte Szálka szabályozását: *„Elválik, kedvezőbb alakot öltend-e a gazdaság a már bevezetett szabályozás után, mellynek költségei 1300 ft.-ra rúgnak, s nem fog-e ezután is hasznosabbnak mutatkozni, ha a majorsági kezelés helyett bérbe adják.”*³⁶

A hercegével tökéletesen ellentétes volt tehát Farkas Imre, 1841–1870 közötti tisztartó álláspontja. Farkas kinevezése óta a pusztahálózat minél teljesebb és

³⁶ FML. BUI. 10. 1861. január 28.

minél gyorsabb kiépítését tartotta a jövedelem növelése zálogának. 1847-ben ezt így fogalmazta meg: „ezen uradalomban egyedül a gazdaság jövedelmez tetemesebben, tehát igyekeznünk kell minnél előbb a pusztákat beruházni, hogy a földek rendes trágyázása által azokat minnél jövedelmezőbbekké tehessük.”³⁷ Ennek érdekében a tiszttartó 1848. után többször kérte, hogy legalább az úrbéri kárpótlási tőkét fektessék beruházásokba, hiszen a kárpótlás a veszített úrbériségért jár, s ebben a roboterő és a robotos igaerő is benne volt. A beruházások pedig pontosan ennek pótlására váltak szükségessé (béresek, igavonók, eszközök beállítása, lakások, istállók és színek építése stb.). „Ha a puszták felszerelése kellő tökélyvel czélszerűen bevégeztetvék, a pénz szállítmányaink is évről évre fényesebbekké válnának.”³⁸ Horhit az ő állhatatos javaslataira vették vissza a bérletből. A tiszttartó kimutatta ugyanis, hogy Horhi kellően felszerelve kétszer annyit jövedelmezne, mint amit a bérlő fizet, ha éppen nem kér bérelengedést.³⁹

Farkas tiszttartó a saját igaza bizonyítására sorra mutatta ki beruházásainak értékét. 1860-ban pl. felmérte, hogy az újhodosi pusztá tőkebeli értéke 36781 ft.-tal szaporodott.⁴⁰

ÁTMENETI MUNKAFORMÁK: LEDOLGOZÁS ÉS BÉRNAPSZÁM

Az uradalom munkaerő-gondjainak megoldása a pusztahálózat kiépítettségével és az allodiális kezelés kiterjesztésével érhetne volna el célját. Ennek a folyamatnak a végén a jelentős cselédlétszám, a nyaranta felszaporított summások munkaereje, majd a gépesítés állt. Az enyingi uradalom ebben a folyamatban 1871-ig, felosztásáig jelentős lépéseket tett, ám az 1860-as évek válságai után ezt a folyamatot maga a herceg már tudatosan lassította.

Közvetlenül 1848. után a munkaerő és a pénz hiánya miatt elsősorban az átmeneti munkaformák alkalmazására került sor, így próbálták ugyanis megoldani az égető munkaerő-hiányt.

Általában elmondhatjuk, hogy a majorságok kialakítása és felszerelése a bér-munkások, éves cselédek és napszámosok alkalmazásával párhuzamosan igen lassan haladt előre. Alapját a gyapjú- és gabonakonjunktúrába való bekapcsolódással szerzett tőke teremtette meg, de 1848-ig csak a legfejlettebb uradalmakban találkozunk nagyobb számban az éves béresekkal. Cselédeket általában – később is – az állattartásban és az állatokkal elvégzendő munkákban (fuvarozás, takarodás, szántás, igaerejű gépek vontatása stb.) alkalmazták. A többi mezőgazdasági

³⁷ FML. BUI. 19. 1847. augusztus 6. Farkas I. a főkormányznak.

³⁸ FML. BUI. 19. 1851. május 8.

³⁹ FML. BUI. 19. 1855. október 24.

⁴⁰ FML. BUI. 41. 1860, december 31.

munkát 1848-ig a robotosok, 1848. után pedig a pénzes bér munkások mellett az átmeneti munkaformákban alkalmazott részes, szakmányos, summás, feles, harmados munkaerő végezte el.

A jobbágyoknak, parasztoknak, zselléreknek a részmunkára és bérbe kiadott földek díjába általában belefoglalták a ledolgozást. A ledolgozás az önálló gazdasággal és adott esetben igaerővel rendelkező falusiakat, a pusztai cselédeket és a pusztákra csak időszakosan érkező időszaki munkásokat, a bógerokat egyaránt érintette.

A ledolgozó, bérnapszámos parasztok és cselédek uradalmunkban nem az egész évben alkalmazott cselédeket, hanem a nagy munkacsúcsok idején kampányszerűen alkalmazott pénzeseket pótolták, s miután a bérelt föld okán más módon is kapcsolódtak az uradalomhoz, sokkal megbízhatóbb munkásoknak bizonyultak.⁴¹ További, időszakonként – a 19. század elején és főként közvetlenül 1848 után – súlyosabb kényszerítő erőt jelentett a szerződések mindkét oldalán a pénz hiánya. Sem a nagybirtoknak nem volt pénze a pénzes munkások tömeges alkalmazására, sem a parasztoknak a bérletek pénzzel való fizetésére. Ez utóbbi objektív körülményeket ideje a maguk tényszerűségében értékelni. Nem lehet itt helye a 19. századi mezőgazdasági irodalom egyoldalú dicséretének, sem az 50-es évekbeli egyoldalú kárhoztatásnak. Ugyancsak meggondolandónak tartom azt a körülményt, hogy a „*pénzes*” kategóriában, a bér munkások között is igen ritka volt az a munkaforma, amelyet valóban csak pénzzel fizettek: csupán a klasszikus napszám számított ilyennek. Az összes többi – a részesek és ledolgozások számtalan formája természetesen, de még a béres és a summás, vagy a bóger is – bérének egy részét, legalábbis az ellátására szolgáló élelmiszereket és a lakást természetben kapta. Ily módon mondhatjuk, hogy ezen alkalmazási fajták maguk is a termékmennyiség növelésére ösztönöztek. Ez azonban a 19. század második felében már sajátos igény szint volt. Uradalmunk csak ennek a növekvő belső fogyasztásnak a kedvéért termesztett kétszerest, abból ekkor már nem adott el, tehát pénzbevételeit ezáltal nem igyekezett növelni. Eladásra szánt búzatábláin azokkal a munkásokkal, vagy azok gyerekeivel irtatta a rozsot, akiknek ellátására másutt kétszerest termesztett. Az uradalom állandó munkaerő-igénye és a munkavállalói oldal ellátás-igénye tehát valóban döntő szerepet játszott az ilyen munkajáradékkal terhelt formák fennmaradásában. Példa erre, hogy 1855-ben Farkas tiszttartó nem tartotta jónak azt, hogy a rebeci 410 hold szántót most már pénzért adják ki azoknak, akik eddig bérnapokért kapták. Így már napszámba nem jönnek el az uradalomba, holott annak nagy szüksége volna a munkaerőre. Az itteni földet 309 hold rét letakarításáért és a fele termésért adhatná ki, ami hétszer annyit ér, mint a földekért kapott pénz.⁴² Ugyancsak a rebeci földekkel kapcsolato-

⁴¹ S. SÁNDOR (szerk.), 1951. 110.

⁴² FML. BUI. 19. 1855. október 24. Farkas I. a főkormányinak.

san vetődött fel 1863-ban, hogy a pusztát esetleg nagybérletbe adnák. A tisztartó óvta ettől a lépéstől a főkormányt. Kimutatta, hogy feles kisbérletbe kiadva 1 hold átlagos jövedelme az uradalom számára 8 ft 30 krajcár, míg a nagybérlők csak 4 ft-ot adnának.⁴³ Meg kell jegyezni, hogy a következő évben a főkormány a pusztát mégis nagybérletbe adta.⁴⁴

A ledolgozás, mint bizonyos juttatás – leginkább szántóföld, kisebb részben legelő – után járó bér fejében teljesített munkajáradék általában a részes művelés valamelyik formájához (feles, harmados, aratás, cséplés) kapcsolódott. A részes művelés jelentősége a munkaerőinséges periódusokban, vagy bizonyos növénykultúrákhoz kapcsolódva (kapások) különösen megnövekedett.⁴⁵ A ledolgozásnak tiszta formája is létezett: amikor a földbérleti értékét a szerződésben meghatározott bérnapszám teljesen fedezte, s így a föld teljes termése a termelőé maradt. A részes művelésnek is létezett ledolgozással nem terhelt változata. A bérlet fejében való ledolgozás a munkaerő helyhez kötésének igen fontos eszköze volt, s ezt uradalmunk igyekezett is kihasználni. Az így nyert munkaerő jelentősége azonban mindvégig – már a robotosok mellett is, s 1848. után az éves bér munkások mellett is – másodrendű maradt.⁴⁶

A ledolgozás leginkább kárhozottatott változatára, az ún. dologkamatra⁴⁷ igen sok példát találunk, elsősorban a század elejéről. Az 1810-es évek inséges éveiben nemcsak a kenyérnekvalót, hanem a vetőmagot is többször kölcsönözte szűkölködő jobbágyainak az uradalom.⁴⁸ 1821-ben az enyingi, faluhidvégi és németegresi szűkölködők a kölcsönt aratáskor természetben adták vissza, kamatként pedig minden pozsonyi mérő után 2 kaszás napot szolgáltak.⁴⁹

Munkát végeztek – ellátásuk ledolgozásaként – a rabok is. „*Három nap árestom vason, a méltóságos uraság dolgaiban*”, írták 1788-ban, s ez maradt később is a gyakorlat, mint azt Richard Bright is megfigyelte 1815-ben.⁵⁰ Az 1810–20-as években bármiféle büntetésbe szívesen szőtték bele a ledolgozást: példa erre legelte-

⁴³ FML. BUI. 4. 1863. február 10., 16. 1863. február 14.

⁴⁴ FML. BUI. 18. 1864. november 3.

⁴⁵ VÖRÖS, 1976. 68. SÁNDOR, 1958. 73.

⁴⁶ VÖRÖS, i.h., SÁNDOR, 1958. 39.

⁴⁷ NAGY, 1944. 49.

⁴⁸ MOL. P. 1321. 15. csomó. 1815., 17. csomó. 1817., P. 1328. 4. csomó. 1823., FML. BUI. 7. 1835. április 24.

⁴⁹ FML. BUI. 10. 1821. május 13.

⁵⁰ BRIGHT, 1970. 50., FML. BUI. 11. 1788. február 10., április 30.

tési kártétel,⁵¹ tilos kaszálás,⁵² dézsmálás előtti behordás,⁵³ vagy a hosszúfuvar le nem szolgálása.⁵⁴

Ugyancsak ledolgozással fizetett a szegény ember az uradalmi épületben való lakásért, ha már az uradalommal nem állt munkaviszonyban.⁵⁵ 1848–49-ben a ledolgozás a robot mellé, a volt jobbágyság szempontjából igen terhes kategóriába került: sem a városhidvégiek, sem a szálkaiak nem akarták leszolgálni.⁵⁶ A siómenti falvak népe a bozótbeli nádlásért járó munkát tagadta meg. Az uradalmi ügyvéd arra intette a tisztartót, hogy várja ki türelemmel, amikor a ledolgozás ismét kiköthető: „A jövő évben talán csak lecsillapodnak az országnak bajai, akkor majd felezésen fölül bátrabban szerződhetünk napszám vagy kaszálási szolgálat éránt is..., az idén úgy sem lehetne velök leszolgáltatni a kaszás munkát, ha megígérnék is. ...Ők csak ... a csuppa felezést óhajtják, kaszásnapszám nélkül. Ám legyen úgy. Ne adjunk okot az ingerültségre, legalább most ne! Ossa ki az ispán [ti. a bozótbeli nádlást] szegénynek, boldognak, hogy minden ház tulajdonos, de még a házatlan is vághassa felébe.”⁵⁷ Itt tehát a bérnapok behajtásának lehetetlensége miatt az egyébként igen ritka „tisztá felezés” formája alakult ki, ami természetesen hamarosan meg is szűnt.

A „tisztá ledolgozás” uradalmunkban elsősorban a század elején létezett, akkor is csak egészen korlátozott körben. A közösségi építkezésekhez kért tégláért⁵⁸ a közösségek hídjavításaihoz, szőlőkapuihoz kért fáért,⁵⁹ magánembereknek épületfáért,⁶⁰ tűzifáért,⁶¹ tuskéért,⁶² karóért és vesszőért⁶³ és csapatóvesszőért⁶⁴ számolt el az uradalom munkanapokat, amiket a kaszálásban illetve az erdészetiüket az erdei faiskolákban kellett letölteni.

A földek kiadásakor mindig az egyéni és a helyi igények szerint jártak el. Az irtásviszaváltásból eredő földeket szívesen adták ki bérnapszámért a jobbágyok-

⁵¹ FML. BUI. 10. 1819. április 9.

⁵² FML. BUI. 10. 1825. december 10.

⁵³ FML. BUI. 10. 1823. november 9.

⁵⁴ FML. BUI. 10. 1816. április 7.

⁵⁵ FML. BUI. 10. 1822. március 2., 18. 1869. szeptember 26.

⁵⁶ FML. BUI. 3. 1851. június 27., 17. 1851. január 11.

⁵⁷ FML. BUI. 10. 1849. január 16. Szép György a tisztartónak.

⁵⁸ FML. BUI. 10. 1817. március 2., 1820. szeptember 3., 1821. március 24., 1825. május 15.

⁵⁹ FML. BUI. 10. 1822. december 14., 1825. január 23., február 27.

⁶⁰ FML. BUI. 10. 1821. január 27., 1823. április 19., 1825. március 5.

⁶¹ FML. BUI. 10. 1821. január 21., 23., 14. 1834. január 6., 18. 1864. január 31.

⁶² FML. BUI. 3. 1845. április 3., 10. 1825. március 26.

⁶³ FML. BUI. 10. 1821. december 22.

⁶⁴ FML. BUI. 10. 1823. július 6.

nak.⁶⁵ Németegres felmérésekor a földmérő 276 holdat mutatott ki, mely a szesz-sziók kialakítása után „*meg fog maradni*” az uraságnak, ezt napszámmért javasolja kiadni.⁶⁶ Ugyancsak szolgálatért adtak ki kisebb darab földeket, általában holdanként 8 napért,⁶⁷ vagy teljesítménybérben.⁶⁸ A kiszabott napszámokat jégverés miatt kérésre csökkentette az uradalom.⁶⁹ Ha különböző minőségű területet akartak kiadni, a jobban termő részt majorilag és bérnapért, a rosszabbat felesben adták ki, de a feles rész holdjáért is 2 kaszás napot határoztak meg.⁷⁰

Ha még nagyobbak voltak a minőségi különbségek a bérnapszámos, pénzes, feles munkaerő után a harmados következett.⁷¹

1848 után a puszták kiépíttelensége és felszerelatlensége miatt a majorsági művelés kiterjesztése megtorpant. Sényi direktor elrendelte, hogy a költségek megszorítása miatt a nagyobb arányú építkezésekig a távolfekvő földeket kisbérletbe kell adni. A hadi események és a pénzsűke miatt a már elhatározott építkezéseket sem engedélyezték.⁷²

Az 1826-os földmérői leírás az összes formát egyszerre tárgyalja; ekkor a búzaföld holdjáért 8, a moharföldért 7 kaszás napot számoltak fel, de előfordult a 4 kaszás és 2 gyűjtőnapos felosztás is. A szabadhegyiek a komlósvölgyi táblát 200 vft-ért és 90 kaszás napért kapták meg. A bozsoki határon lévő 50 hold bozótért a jobbágyság 250 kaszás napot szolgált. Ugyanekkor kukorica, krumpli, zab, mohar és gabona alá feles földeket is osztottak, a zab táblákat pedig többször csak pénzért mérték ki. A Kaszás dűlő 246 holdját a lajoskomáromiak előbb 5, majd 4 pft-ért vették bérbe holdanként.⁷³ A legelőelkülönözés után Enyingen maradt 808 hold gyöp feltörését kifejezetten azért javasolta a tiszttartó, mert ha kiadják kisbérletbe, érte 5821 pft-ot szedhetnek be 3 év alatt, s így szinte fedezni lehet az elkülönözés költségeit.⁷⁴

Egész közösségek is szívesen választották a pénzért és ledolgozásért kiadott bérletet. Akár holdszám szerint, akár a bérlők száma szerint határozták meg a

⁶⁵ FML. BUI. 8. 1844. szeptember 29. Felsőnyéki jobbágyoknak.

⁶⁶ FML. BUI. 1. 1814. május 1. Farkas mérnök levele.

⁶⁷ FML. BUI. 3. 1845. május 17., 8. 1844. április 26., 1846. március 17., 10. 1815. június 25., 1822. március 23., július 14., 1825. június 26., 19. 1844. április 2.

⁶⁸ FML. BUI. 10. 1821. augusztus 12. A mezőkomáromiak moharföldet kapnak a „mostani mohar letakarításáért.”, 1817. február 6. A mezőkomáromiak tavaszi földeket kapnak, ha minden hold után 26 kocsi trágyát hordanak ki az Aranyhegyi Közép táblára.

⁶⁹ FML. BUI. 10. 1822. július 14.

⁷⁰ FML. BUI. 17. 1861. június 23., 18. 1864. augusztus 2.

⁷¹ FML. BUI. 17. 1862. augusztus 10. Farkas I. körirata.

⁷² FML. BUI. 3. 1850. március 16.

⁷³ MOL. P: 1328. 4. csomó. 1826. Földmérői jelentés.

⁷⁴ FML. BUI. 19. 1846. november 20. Farkas I. a főkormányának.

szolgálatokat, a bérletért a község egyetemlegesen felelt, bár rendszerint tovább osztotta a táblákat vagy egész pusztákat a jelentkezőknek. 1816-ban Felsőnyék a Hosszúvölgyi és a Poszkai legelőket 600 kaszás napért vette bérbe.⁷⁵ 1818-ban az enyingiek azzal az indokkal kérték Hodos-pusztát és a Hodosalji földek bérletét, mert addig más uradalomtól béreltek földet. Csakhogy ez a másik uradalom (a dégi Festetics-uradalomról van szó) is éppen akkor akarta a bérnapokat leszolgáltatni, amikor az enyingi uradalomnak a jobbágyi szolgáltatásokra volt szüksége. Hivatkoznak arra is, hogy Hodos-pusztát már régebben bérelték, Hodosalját pedig most is bírják. A földekért 6000 ft-ot és holdanként 2-2 kaszás és gyűjtő napot ajánlottak.⁷⁶ Ekkor az enyingiek éppen a lajoskomáromiak hodosi bérletét szeretnék volna megszerezni. A két község között az uradalom megosztotta a bérletet 1822–25 között. Így 1825-ben már közösen alkudoztak a bérösszegben az uradalommal, kijelentvén, inkább elállnak a bérlettől, de a holdankénti 2 vft-nál és a 4 kaszás és 2 gyűjtőnapnál többet ajánlani nem tudnak a 873 hold szántóért és az 1631 hold legelőért.⁷⁷

A 19. század második felében a takarmányszűke igen nagy problémát jelentett az uradalomnak. Ennek egyik eredője a növekvő arányú és a fajtaváltás miatt (juh, sertés) növekvő takarmányigényű állattenyésztés volt. A másik viszont az, hogy a 60-as évek nagy aszályai miatt a természetes rétek hozama csökkent. Így egyre nagyobb szerep jutott a vetett takarmányoknak, illetve a Sió bozót kaszálásának. Csakhogy a Sió szabályozásával éppen ekkor szűnt meg a bozót; kaszálni ugyan még kaszálták sokáig, az ott termett fű minősége is javult, mennyisége azonban jelentősen kezdett csökkenni.

Ilyen körülmények között az uradalom szinte minden szál fűvet és takarmányt megbecsült. A bozót kaszálása évtizedekig a bógerok feladata volt, nem voltak azonban elegendőek. Így a ledolgozással nyert bérnapokat a 60-as évektől majdnem teljes mértékben a kaszálás szolgálatába állították. A földekért eleve is kaszás- és gyűjtőnapokat kötöttek ki, s ha teljesítményben határozták meg a szolgálatot, holdszámtakarításnak nevezték. A holdszámtakarító napokat általában értékesebbnek tartották a bérnapoknál, hiszen ez szakmányos, teljesítménybéres munka volt, nem kellett attól félni, hogy a munkások ellazsálják. A holdszámtakarítást a mohar kaszálására fordították, 1 bérnapos kaszás nap alatt pedig 1/4 hold rét vagy bozót kaszálását, felgyűjtését és boglyába rakását várták el. Aki ezt a teljesítményt 1 nap alatt nem produkálta, az többet feles földet nem kapott.⁷⁸

⁷⁵ FML. BUI. 10. 1816. április 21. Heimlich tisztartó Felsőnyéknek.

⁷⁶ MOL. P: 1321. 21. csomó. 1818. augusztus 31.

⁷⁷ MOL. P: 1321. 31. csomó. 1825. március 13., április 28.

⁷⁸ FML. BUI. 17. 1862. június 9. Farkas I. körirata.

Ugyancsak általában a rétek javítását szolgálta a pangó vizek levezetésével az árokásás. Árkolási munkákat szinte az egész évszázadban végzett az uradalom, 1848 előtt is igyekeztek ezt elsősorban bérnap számmal megoldani.⁷⁹ Minden igyekezet ellenére jelentős mennyiségű napszámber is fogyott erre.⁸⁰ A kaszálás és gyűjtés mellett a cselédasszonyok bérnapjait a faiskolákban használták fel.⁸¹ A kapások művelése és a repce töltögetése igényelt még kézi munkaerőt, ahol a maradék bérnapokat használták fel.

A munkák leírásából következik, hogy a különböző bérszerződésekkel kikötött ledolgozás, a bérnap szám volt az a munkaforma, ahol az uradalom nagy tömegben használta fel a falusi- és cselédasszonyok munkaerejét.⁸² A gyűjtés, a kapálás, töltögetés sok munkáskezet igényelt, de uradalmunk tárgyalt korszakában – miután a summásmunka igazi terepe, a cukorrépa-termesztés csak a következő korszakra vált jellemzővé – nagy tömegű, idegen munkaerőt nem kellett toborozniuk.

Az égető munkaerőgondok megoldására kísérletet tett az uradalom az 1860-as évek végén éppen ezen munkák gépesítésével. A gépesítés technikai kérdésével itt természetesen nem foglalkozom. A gépesítést itt most csak annyiban érintem, amennyiben a mondanivaló kapcsán a cséplési munkaszervezet tárgyalása során előkerül.

Mindezek okok miatt a 60-as évek második felére a ledolgozós formák kezdtek elveszíteni jelentőségüket. Az uradalom szakemberei belefáradtak a bérnap számok nyilvántartásába, a munkák megszervezésébe és főként az emberek kivéznélésébe. Ezen a téren sok baj lehetett, mert 1868-ban már kemény lépésekre kényszerültek: *„Ha a bérnap számosok ki nem állanak, fogadjon ispán úr bármilyen árért napszámot és ennek fejébe mint őszi mint tavaszi termésük lefoglalandó, ez a járásbeli főbírósnak is bejelentendő”*.⁸³ A nehézségek miatt megváltozott a koncepció, a bérnap számban végzett munka minőségével sem voltak elégedettek. Úgy döntöttek tehát, hogy jövőre csak készpénzt kérnek a bérletért, de a díjat alaposan megdrágítják. A kaszálás bevégzésére pedig több időszakos kaszást hoztatnak.⁸⁴ Az egyhangú döntés ellenére 1869-ben szigorúan figyelmeztette a tisztartó a köröket, hogy túlságosan bőkezűen osztogatják a pénzes földet, holott *„az uradalomnak nagyobb szüksége van a bérnap számmra”*.⁸⁵

⁷⁹ MOL. P. 1328. 4. csomó. 1824. Tavaszi alá való földek a mezőkomáromiaknak.

⁸⁰ MOL. P. 1328. 4. csomó. Kimutatás az 1806-1840 közötti javításokról.

⁸¹ FML. BUI. 17. 1861. Pusztai törvény.

⁸² KNÉZY, 1992–94. 31–32.

⁸³ FML. BUI. 18. 1868. május 7. Farkas I. Pélnek.

⁸⁴ FML. BUI. 18. 1868. június 12. Farkas I. Szálkának.

⁸⁵ FML. BUI. 18. 1869. június 13. Farkas I. körirata.

RÉSZESEK

A részesművelés jelentősége a 19. század folyamán növekedett, míg a részelés mértéke általában csökkent.

A feles-bérlet ugyanis idővel mind kisebb térre szorult vissza.⁸⁶ A kapáskultúrák – elsősorban a kukorica – előretörésével felesként szinte csak ez maradt, de már sok más szolgáltatással is tartozott a feles bérlő.⁸⁷ A gabonatermesztésben a felezés helyett a negyedes, ötödös, sőt korszakunk végén a hetedes bérlet vált általánossá, s ez a folyamat már a kapásoknál is elkezdődött. 1845-ben hetedes krumpliföldről és tizenegyedes kukoricaföldről is olvashatunk.⁸⁸ A bérlő korszakunk elején csak jobbágy, tehát saját igaerővel és eszközökkel rendelkező gazda lehetett, illetve egész zsellérközösségek vettek így bérbe egy-egy uradalmi táblát. Ekkor a föld minden munkája a fele termésért a bérlőt terhelte. Ily módon korlátozott is volt az ilyen bérlemény területe, hiszen pl. a szabadhegyi zsellérek, nem bírván elegendő marhával 1854-ben elestek addig bérelt egész földjüktől, mert nem tudták azt rendesen trágyázni. Ezután az eredeti 236 holdból csak 116-ot kaphattak meg.⁸⁹ A feles földért akkor szolgáltak ledolgozást, ha ezt az uradalom megszántva, esetleg elvetve adta át. Az 1820-as években még létezett annak nyoma is, hogy a feles gabona learatásáért is tartás járt a jobbágnak. 1823-ban a felsőnyékiek még külön kérték, és különös kegyelemből káruk pótlására meg is kapták a közönséges részen kívül az ún. kenyér-részt is a feles gabonából.⁹⁰ 1855-ben a kenyér-rész az aratásnál még létezett, de a nyomtatórésznel már eltűnt.⁹¹

A század második felében, a majorsági üzem kiterjesztésével párhuzamosan a részes táblákon többféle változással találkozunk. Egyrészt csökken a részért kiadott gabona területe, nő a kapásoké. Másrészt az uradalom – a gépesítés előrehaladásával és az újfajta, a béresekre hangsúlyosabban építő munkaszervezet kiépítésével – egyre több munkát végez el ezeken a táblákon is. A feles kukorica alá megszántott és elvetett földet idővel már ekekapázzák is, így a részes természetesen már kevesebb részt kap (harmadát, negyedét, hetedét), illetve több és sokféle szolgálatot végez. Ezzel párhuzamosan az uradalom egyre többször szól bele a gazdálkodásba is: meghatározza, hogy mit vethetnek a kukorica közé (babot, tököst), mit vethetnek a kipusztult kukorica helyett (kölest) és mit nem vethetnek a kukoricaföldbe (napraforgót), hogyan műveljék, mikor szedik azt. A harmadik változás a részesbérletet vállalók társadalmi összetételében látható.

⁸⁶ BALASSA, 1955. 193.

⁸⁷ GALGÓCZI, 1855. 228.

⁸⁸ FML. BUI. 3. 1845. április 3.

⁸⁹ FML. BUI. 19. 1854. február 22.

⁹⁰ FML. BUI. 10. 1823. augusztus 3.

⁹¹ GALGÓCZI, 1855. 214.

Önálló igaerő a részesek többségéhez már nem kell, a környező falvak szegényei nagy tömegben, az uradalmi cselédek kisebb részben vállalnak ilyen bérletet. A részért dolgozók nagy tömege immár az asszonyok körül kerül ki, hiszen már csak a kézi munkát (kapálás, szedés) végzik a részesek. Ugyanakkor a paraszti háztartásokban megnövekedett sertéshízalás miatt erre égető szükség is van, így korszakunk végére a részes kukoricaföld miatt vállalják sokan a részes aratást is.

Az uradalom a részes földekért kapott munkát aratásban, kaszálásban, gyűjtésben és az uradalmi kapások művelésében használta fel. Az egyszerűség kedvéért a felesek szolgálatait is holdszám szerint határozták meg uradalmunkban. A számolásban tehát a kiadott hold feléért szolgáltak holdanként. 1817-ben ezt így fogalmazták meg: földbéres földek „holdja után 26 kétmarhás kocsi trágyát kell” kihordani, „a feles földek után pedig, ahogy szokás, a magok részére esendőtül vagy 4 kocsi trágyát vigyenek ki, vagy 1 kaszás napszámot szolgáljanak”.⁹² A feles földet kérelmezők kielégítésére 1814-ben 6 újonnan föltört táblát alakítottak ki Enyingen és Mezőkomáromban, összesen 1055 holdon.⁹³ Szálkán 1863-ban csak a „feles kolompér” miatt törtek fel 8 hold rétet.⁹⁴ Az enyingi házas zsellérek panasza nekik is kénytelenek 1-1 hold feles szántót adni, olyan nagy az érdeklődés.⁹⁵ Természetesen nem csak szántóért, hanem más juttatásokért is részt fizettek a parasztok: kender áztatásáért ötödik kévét,⁹⁶ nádlásért,⁹⁷ bozótkaszálásért ötödik részt.⁹⁸

A kaszás aratás körülményei között az uradalmak a 19. században szinte kizárólag részes aratókkal végeztették a gabona aratását. „Ezeknek elsőbbsége más munkások felett abban van; hogy magoknak is részők lévén az általok letakarított gabonában, legtöbb ösztönük van a jó és tiszta munkatételre.”⁹⁹ A kaszás aratás jellegzetessége, hogy így csak a viaszérésben lévő gabonát lehet nagy szemvesztés nélkül aratni.¹⁰⁰ Ez volt a legnagyobb ösztönző erő a részes aratók lehető leggyorsabb munkavégzésére: hiszen ha a gabona a késlekedés miatt kipergett, a munkások része is kevesebb lett.

A részes aratók mellé az uradalom csak „utánállókat”. azaz ellenőröket adott, munkájukat közvetlenül az aratógazda irányította.¹⁰¹ Az aratógazdák éveken ke-

⁹² FML. BUI. 10. 1817. február 6. Heimlich tisztartó a mezőkomáromi községnek.

⁹³ MOL. P. 1328. 4. csomó. 1814. szeptember 26.

⁹⁴ FML. BUI. 4. 1863. március 4.

⁹⁵ FML. BUI. 6. 1828. április 5., 10. 1828. április 17.

⁹⁶ FML. BUI. 19. 1846. szeptember 24..

⁹⁷ FML. BUI. 10. 1815. december 23.

⁹⁸ FML. BUI. 7. 1834. május 2.

⁹⁹ GALGÓCZI, 1854. I. 97.

¹⁰⁰ SÁPI, 1967. 183.

¹⁰¹ KATONA, 1958. 31., BALASSA, 1981. 535.

resztül szerződtek az uradalommal munkásaik nevében, de feleltek is munkásaik tetteiért. Muray György és Kovács János pincehelyi lakosok ellen, mint fürgedi aratógazdák ellen végrehajtást kértek, mert a tartásból 15 ft. 14 krajcárral adósok maradtak. A tartást pedig azért kellett megfizetniük, mert határidőre nem teljesítette a csapat az aratást. Egyébként a tartást az uradalom adta.¹⁰² Az uradalom kezében az aratószerződés körületekintő megkötése volt a jó aratás kulcsa.

Az aratórész meghatározásában az uradalom területén lévő megyék limitációit vették figyelembe. A század elején tiszta búzából 13.,¹⁰³ a 20-as években 12., ketszeresből és rozsból 11., a tavasziakból 10. részt adtak az aratóknak.¹⁰⁴ Korszakunkban ez a részelés általános maradt, azt csupán a helyi körülmények, a táblák károsodása miatt csökkentették, ami azt jelentette, hogy a hibás táblákat elvállaló aratók többet kaptak.¹⁰⁵

1803-ban kötött aratószerződést az uradalommal Kókai József 137 felsőnyéki arató nevében.¹⁰⁶ Érdeemes ezt a korai szerződést egy 1868. évi mintának szánt szerződéssel¹⁰⁷ összehasonlítani. A kettő közötti időszakban ugyanis az aratáshoz, mint részes munkához más jellegű, a ledolgozás egész szövevényét előíró munkák társultak. Az első különbség, hogy 1803-ban 5 hetet 1868-ban a lajoskomáromi aratóknak 3 hetet, azaz 21 napot szabtak az aratás lebonyolítására. Az elsőben az aratókkal májusban szerződnek az azévi aratásra, a másodikban már decemberben a következő évre. Az elsőben a szerződés betartására biztosítékként, vagy kötbérként 500 Ft-ot kötöttek ki. A másodikban ilyen kikötés nincs, de minden kis munkafázist külön szankcionálnak: pl. a 21 nap alatt az aratók, a pusztát más munka miatt el nem hagyhatják, mert részüket elvesztik. A munkáknak a szerződésben mindig megadják az értékét, de ha nem végzik el, az érte járó büntetés mindig több ennél az értéknél. Mindkét szerződésben a tartásra való élelmiszereket az uradalom adja és az étel elkészítésére a szakácsnőket is az uradalom fogadja. Mindkét szerződésben a munka a gabona letakarítását, kévébe kötözését, keresztekbe rakását jelenti. 1803-ban az aratók be is hordták, asztagba is rakták, az aratórészt az uradalmi szérűn az uradalom kinyomtatta és „szemül” hazaszállította. A szalmát az aratórész után az uradalom megváltotta. 1868-ban az uradalmi gabona behordása és asztagokba rakása után az aratók a saját részüket elnyomtatták, a szemet és a szalmát is elszállították. Az 1803-as szerződés éppen az aratórész elnyomtatása és hazaszállítása miatt kötötte ki az egyetlen ledolgozást: fejenként 3 napi gyalogmunkát. Az 1868-as szerződés ezzel szemben

¹⁰²FML. BUI. 3. 1845. augusztus 15., szeptember 19.

¹⁰³FML. BUI. 13. 1812. július 6.

¹⁰⁴FML. BUI. 2. Levelezőkönyv, 1823–26.

¹⁰⁵FML. BUI. 3. 1845. augusztus 3., október 3.

¹⁰⁶Közli SÁPI, 1967. 136–138.

¹⁰⁷FML. BUI. 18. 1868. december 8.

7 különböző jellegű és különböző díjazású, egymásból következő munkát köt ki, kukoricavetéstől a téli vadászatig: tehát tavasztól télig lekötve ezzel az aratók munkaerejének egy részét. A rész szalmájáért páronként egy hold kukoricát és negyed hold krumplit vagy répát megkapálnak, fattyúznak, a kukoricát leszedik, és szekérre rakják. Ezért a kukoricából a 11. mérőt, a krumpliból a 8. mérőt kapják. Ez tehát ismét egy részes munkaforma. Ha nem lenne kukorica- vagy krumpliföld, helyette hat, illetve két napot dolgoznak. Az aratók következő kapcsolt munkája a repce és a bükköny, összesen 105 hold lekasználása és boglyába rakása volt. Minden kaszás kapott 1 hold kukoricaföldet (vethetett bele azonban krumplit és babot is), melynek termése a kaszásé lett, de a kukoricaszár kévébe kötve az uradalomé maradt. Ezért a földért 6 hold rét vagy vetett takarmány kaszálásával, gyűjtésével és boglyába rakásával tartoztak, 2 öl árkot ástak és 1 vadász hajtó napot szolgáltak. Mindezeken túl még természetbeliekkal is tartoztak: adtak egy zsákot, két cirokseprűt és 12 ürgét kellett kiönteniük.

Az utóbbi szerződésben találkozunk az aratógazda és a három főzőasszony béreivel is: az aratógazda az aratásért táblánként 2–2 kereszt búzát, árpát és zabot kapott, a többi munkából akkor részesedett, ha részt vett bennünk. A főzőasszony naponta 10 krajcárt és a takarodás végéig – hiszen tartás csak az aratásra és hordásra járt, tehát a főzőasszonyt is csak addig alkalmazták – 2–2 mázsa búzát és rozst kapott, a tartásra való élelmiszereket természetesen ő is megkapta. Érdekes kezdeményezés volt 1861-ben, hogy az orvos javaslatára minden körből kijelölt időszövegyasszonyokat köri bábának tettek meg. Ők ezért a szolgálatért az uradalomtól lakást kaptak, az ellátott cseléd családtól pedig fizetséget. Az uradalom az aratóknak és kaszásoknak való főzést ezután a bábáknak tartotta fenn, akik ezért fizetséget és 2 hold kukoricaföldet kaptak.¹⁰⁸

1868-ban az aratók ellátására szolgáló élelmiszereket (liszt, köles, bab, lencse, káposzta, répa, ecet, szalonna vagy vaj, só) átadta az uradalom a bandagazdának, ő a főzőasszonyoknak. A gazda a felhasználást ellenőrizte. Hetente ötször kaptak juhhúst. Minden személy számára naponta egy darab két fontos kenyeret süttettek. Az élelmiszerek listája alapján elképzelhető, hogy az aratók élelmezése nem lehetett sokkal változatosabb, mint később a summások sokat kárhoztatott étrendje. Kétségtelen azonban, hogy ez az egyoldalúság – a gabonafélék és a szárazfőzelékek túlsúlya – ebben a korszakban általánosan is jellemző volt a népi táplálkozásra. Az aratók és kaszások számára az élelmezésre szánt gabonaműveket őrlették, a kölest, hajdinát koptatták.¹⁰⁹ A korpát az állatok etetésére használták fel.¹¹⁰ A kenyeret a helyi pékekkel süttették 1859-ig.¹¹¹ 1845-ben a pék „sültelen”

¹⁰⁸FML. BUI. 17. 1861. Utasítás a nőkhöz.

¹⁰⁹FML. BUI. 17. 1861. március 10. Farkas I. körirata.

¹¹⁰FML. BUI. 18. 1864. szeptember 11.

¹¹¹FML. BUI. 8. 1840. május 8., 4. 1858. március 30.

kenyerét a fürgedi aratók nem fogadták el.¹¹² 1850-ben viszont a mezőkomáromi pék panaszkodott, hogy a 4240 db kenyérért (3 váltókrajcár/db) még a liszt árát sem kapta meg, kára 224 vft. Az ügyben szakértőnek a katonai élelmi biztost kérte fel az uradalom.¹¹³ 1859-ben az uradalom maga rendezkedett be a kenyérsütésre, ehhez 12 db fateknőt vásároltak Sellyéről.¹¹⁴

Az 1840-es években rézedényeket tartott az uradalom az aratók ételének elkészítésére és kihordására.¹¹⁵ A 60-as években cserépedények voltak erre a célra, azok viszont gyakran törtek. A tisztartó meg is fenyegette a köröket, vigyázzanak jobban az edényekre, mert ha eltörik, felét ők fizetik.¹¹⁶ 1869-ben az ádándi fazekastól rendeltek fazekakat, de azokat előre kifőzték, és eleve megdrótoztatták nádázó sodronnyal.¹¹⁷

1821-ben építettek Hidvégen téglából egy „latzi konyhát” arra, hogy a nyári főzéseket a kaszások és az aratók számára itt végezzék.¹¹⁸

A juhhús legtöbbször az „ispita juhok” (a betegek) levágásából került ki. Sőt az aratásra szükséges juhhúst már egész télen gyűjtötték, felfüstölve várta az aratókat.¹¹⁹

Részes aratónak általában a falusi kisparasztok és zsellérek álltak elsősorban az uradalmi falvakból és a tágabb környékről.¹²⁰

Az aratás kaszás része tipikus férfimunka volt, de a kettőzők fiatalok vagy nők voltak. Az a tény, hogy vidékünkön a marokszedő elnevezésére a „kettőző” kifejezés terjedt el, mutatja, hogy egy-egy kéve itt kettő marokból állt, melyet a két kaszás két kettőzője fektetett a szalmakötélre.¹²¹

A helybeliek természetesen nem kaptak főtt ételt, hiszen ők egy-egy táblát vállaltak, azt egy pár nap alatt levágták, családjuk hazulról élelmezte őket. A mezőkomáromi reformátusok egy 48 holdas táblát vállaltak 3 napra 11. részért. Az aratórészt maguk hordták haza. A tartásra 2 db juhnak a húsát kapták.¹²² Az enyingi község és a református gyülekezet is rendszeresen vállalt részes aratást, visszaemlékezések szerint annak idején a református templomot is az aratójöve-

¹¹²FML. BUI. 3. 1845. július 7.,13.

¹¹³FML. BUI. 14. 1850. szeptember 15.

¹¹⁴FML. BUI. 17. 1859. március 5.

¹¹⁵FML. BUI. 3. 1845. június 10., 26., 30.

¹¹⁶FML. BUI. 18. 1868. március 21.

¹¹⁷FML. BUI. 18. 1869. június 1.

¹¹⁸FML. BUI. 3. 1823. Uradalomleírás.

¹¹⁹FML. BUI. 18. 1869. december 26.

¹²⁰Az aratóbandák vonulásának zóna-jellegét és viszonylagos állandóságát uradalmunkban is megfigyelhetjük. Vö. Katona, 1958. 31.

¹²¹SELMECZI–KOVÁCS, 1976. 176.

¹²²MOL. P. 1322. 72. csomó. 1864.

delemből építették.¹²³ Rendszeres aratói és cséplői voltak az uradalomnak a szabadhegyi mesterember zsellérek. Az uradalomleírásban tehetetlennek, mesterségüket elhanyagolóknak minősítik őket, megjegyezve, hogy kenyerüket uradalmi aratással és csépléssel keresik.¹²⁴

Az aratószerződések betartására nagyon ügyelt az uradalom. Különösen az időben, első felszólításra történő munkába állást, illetve a határidő alatti munkavégzést tartották fontosnak. A felsőnyékiek ügyét, mert nem jelentek meg a munkán, az ügyvédnek adták át, a keneseieket pedig felszólították, ha nem jönnek időben, helyettük pénzeseket fogadnak, s ha nem végeznek határidőre, a tartást megkapják ugyan, de meg kell fizetniük.¹²⁵ A határidő szempontjából volt fontos az is, hogy kellő, a szerződésben előírt számban álljanak ki, mert ha emiatt nem végeznek időben, közjük pénzeseket állítottak, s azok bérét az aratókéból levonták.¹²⁶ A meg nem jelent aratók kirendelését az enyingi szolgabíró is segítette.¹²⁷

1868-ban a környező uradalmak összetartását sürgették az arató és gépező szerződések megkötésében.¹²⁸ Szerették volna elérni, hogy a Fejér megyében kialakult szokás szerint az aratóbandával végeztessék el a gépezést is. Mintának a lajoskomáromiakkal kötött szerződést köröztették. Ebben a 20 munkás az újhodosi pusztán levő 55 hold őszi és 10 hold tavaszi gabona learatása után egy 4 lóerejű Garrett-féle nyitott mozdonyú angol cséplőgéppel és Hornsby-féle szórórostával a gabonát az uradalmi szérűskertben el is csépli. Az aratást 6 nap alatt bevégzik, a hordásnál és asztagrakásnál a férfiak segítenek. A hordást béres szekerek végzik. Ezért tartás nélkül az ősiből 11., a tavaszból 10. részt kapnak. Az aratógazda munkadíja 2–2 kereszt búza és árpa. A cséplés kézi munkáit ugyanazok a munkások végzik; a polyvát, szalmát, töreket külön kazlakba rakják, lekötik. A szemet megrostálják, felméri, magtárba hordják. Ezért a tiszta szem minden 21. mérőjét kapják részül, azaz 100 mérő után 5 mérőt. Az ocsúból minden 6. mérőt kapják meg. Az uradalom adja a munkához a pallért (felvigyázó), a gépet 4 lóval, 1 lóhajtót és a hordáshoz a béres szekereket. A gépezők az aratórészt az uradalomban elcsépelhetik. A 20 gépező fejenként 1 hold kukoricaföldet munkál meg felesben.

A munkák összekapcsolása és a szomszédos uradalmakkal való megegyezés igénye a munkabért illetően azt mutatja, hogy a 60-as évekre egyre nehezebb volt munkást találni környékünkön. Mégis, amikor a Hadügyminisztérium engedélyezte, hogy az uradalmak, a gyalogezredek és vadász csapatok szabadságolha-

¹²³HOFFMANN, 1963. 302. FML. BUI. 48. 1843. június 10.

¹²⁴FML. BUI. 21. 1847. Uradalomleírás.

¹²⁵FML. BUI. 3. 1845. augusztus 15. Farkas I. Felsőnyékiek és Fürgednek.

¹²⁶FML. BUI. 10. 1816. szeptember 1. Enyingi részes aratók kérelme.

¹²⁷FML. BUI. 4. 1859. szeptember 21.

¹²⁸FML. BUI. 18. 1868. december 8. Farkas I. körirata.

tó katonái közül aratómunkásokat igényeljenek, a szolgabíró felhívására minden kör azt jelenti, hogy „*katona munkásra nincs szükség*”.¹²⁹

A vidékünkön szokásos nyomtatás és géppel való cséplés egyaránt közösségi munka volt. A nyomtatás mellett kézzel csak a zsúpnak való rozst csépték vidékünkön.

A nyomtatókat és a gépezőket egyaránt „*bokor*”-ként emlegették. A nyomtató-bokorhoz nyomtató lovak és villás emberek kellettek, (nyomtatásra tehát elsősorban a lóval rendelkező gazdák vállalkozhattak családtagjaikkal, cselédekkel), a gépekhez vidékünkön 20 embert fogadtak fel.¹³⁰ Ehhez viszont már csak kézi erő kellett, uradalmi gép mellett béresek, illetve részért zsellérek, igaerő nélküli szegény parasztok is végezhettek, s a munkások között nők is voltak.

Az igaerővel bíró gazdáknak távolabbról is megérte, hogy elvállalják az uradalmi nyomtatást. Táncsics Mihály 1810-ben lóhajtó gyerekként a Bakonyból járt nyomtatni a Mezőföldre nagyapjával.¹³¹ Ő is és mások is úgy emlékeznek az uradalmi aratásra, mint ahol a rossz lovat is jól „*kiüdíthették*”. Nem csak azért, mert a nyomtató lónak köztudomásúan nem lehet bekötni a száját, hanem azért is, mert a nyomtatáskor a gazdák szabad legeltetést kaptak éjjel állataiknak.¹³² E két körülményt Farkas tiszttartó is komolyan figyelembe vette, amikor a cséplőgépek hasznosságát bizonygatta a főkormánynak: „*a sok nyomtató lovak a jó őszi legelők mellett nagy értékű szemes gabonát is felemésztenek... po. Pátán kellett volna 72 nyomtató ló, ez naponta megeszik szemes gabonát nyomtatáskor per 1/8 pm = 9 mérőt, 90 nap alatt tehát 180 mérőt*”.¹³³

A nyomtatók bérüket a 60-as évekig a 10–11. mérő szemben kapták, ocsúból a 4. mérőt, a kézzel elcséplt zsúpszalmából pedig 100 kévéért 1/8 pozsonyi mérő rozst.¹³⁴ A cséplőgépek elterjedésével a nyomtató- és cséplőrész is lejjebb szállt: 13-10. rész között mozgott, illetve 100 mérő után 5 mérő szemben számoltak. Adatainkból úgy látszik, hogy ez a bér 1863-tól viszonylag állandó volt, bár évről évre nehezebben akadt ezért a részért munkás. A legrosszabbul addig Enyingen (17. rész), Felsőnyéken, Belfürgeden és Külfürgeden (18. rész) fizették a gépezőket.¹³⁵

Az uradalomnak természetesen több ráfordításba került a gépek üzemeltetése: ugrásszerűen megnőtt a géplovak száma, ezek ellátásával és vezetésével béresek

¹²⁹FML. BUI. 16. 1869. június 15.

¹³⁰BÁRTH, 1976. 82.

¹³¹Táncsics, 1978. 20–21.

¹³²HOFMANN, 1963. 302., ANDRÁSFALVY, 1975. 353., 440., FML. BUI. 18. 1869. július 18.

¹³³FML. BUI. 19. 1855. augusztus 14. Farkas tiszttartó jelentése a Henszmann-féle cséplőgéppel Pátán végzett 1853–54. évi cséplésről.

¹³⁴FML. BUI. 19. 1855. augusztus 14., 20., 1857. szeptember 1., 4. 1858. július 9.

¹³⁵FML. BUI. 17. 1862. július 27., 1863. június 28., december 13.

foglalkoztak. A gőzgépek üzemanyaga és a fűtésre szükséges fa mellett olajozó és fűtő béresei valamint gépészek beosztására és alkalmazására is szükség volt. Amennyiben vállalkozó gépésszel szerződtek, számára fizetségül bizonyos földet, vagy gabonát adtak, azt is a béresei munkálták,¹³⁶ illetve pénzbeli bére havi 60 ft. volt.¹³⁷

BÓGEROK

A bógerok (néhol bugerok), kaszás tótok kifejezést használták uradalmunkban a kaszálásra szerződtetett vándormunkások elnevezésére.¹³⁸ Az elnevezés és a felvidékiek itteni alkalmazása Mezőföld-szerte sem volt ismeretlen, a további kutatásoknak feladata kideríteni, hogy mennyire tekinthető ez általánosnak. Fejér megyében, az előszállási uradalom gazdálkodásában is teret kapott alkalmazásuk, ugyanilyen elnevezéssel.¹³⁹ A „buger” kifejezés *„aratásra jött tótok”* megjegyzéssel szerepel Pesty Frigyes helynévgyűjtésében Nagyperkáta címszónál.¹⁴⁰ 1848–49-ből vannak adataink az adonyi római katolikus plébánia halotti anyakönyvében arra, hogy ekkor szlovák és csehországi német idénymunkások dolgoztak az Adony és Ercsi közötti pusztákon.¹⁴¹ A Mezei gazdaság könyve 1855-ben, mint a Fejér megyei uradalmakban szokásos megoldást említi, hogy *„a takarmány kaszálást név szerint a felföldi tót népesség jön ide évenként végezni.”*¹⁴²

Magam a bógerok szegődtetését a summásság korai formájának, mintegy előképeknek tekintem. Itt is távolról hozatott bér munkásokról volt szó, őket bandaként szervezték, nevükben a vajda, mint bandagazda szerződött, fizetségüket meghatározott összegben, summában állapították meg s bérükbe az ellátás is beletartozott.¹⁴³

A summásság felé mutató jegyek közé tartozik az is, hogy szegődtetésükbe a vajda és az uradalom közé adott esetben még egy közvetítő vállalkozó is beékelődött, élelmezési- és szállásközösségben éltek,¹⁴⁴ illetve hogy eltérő jellegű munkákat is végeztek velük az uradalmi szükségletek szerint.¹⁴⁵

¹³⁶FML. BUI. 17. 1861. augusztus 4., 18. 1869. október 31.

¹³⁷FML. BUI. 18. 1870 február 20.

¹³⁸DEMETER, 1996. 136,

¹³⁹FARKAS, 1965. 150.

¹⁴⁰PESTY, 1977. 247.

¹⁴¹LUKÁCS, 1983. 186.

¹⁴²KORIZMICS–BENKŐ–MÓROZ, 1855. 387.

¹⁴³DEMETER, 1984. 222.

¹⁴⁴KATONA, 1961. 543.

¹⁴⁵SÁPI, 1967. 178.

Az enyingi uradalomban korszakunk első felében a buger és bóger elnevezés vegyesen fordul elő, a 60-as évekre azonban a bóger név állandósul. Az 1823-as uradalomleírás a bugerokat rendszeres munkaerőnek tekinti: „*az uradalom rétjei jó száraz szénát hoznak, mellemek lekaszáltatása, mivel sok és az erő hozzája kittsin, többnyire bugerok (pénzes tótok, felső vármegyékből) által vitetik véghez.*”¹⁴⁶ Irataink különbséget tesznek a bóger kaszások és vidéki, vagy magyar kaszások között. Ha nincs elég bóger kaszás, többször megengedik a köröknek, hogy a környékről fogadott kaszásokkal végeztessék el a munkát, de mindig csak szükségből és mindig kikötik, hogy illő bérért. A bóger kaszás napi bére ugyanis általában alacsonyabb volt, mint a helyieké.¹⁴⁷ Az uradalom igyekezett bógerokat fogadni, s ha voltak ilyen munkásai, helyi kaszások felvételét nem engedélyezte.¹⁴⁸ A bógeroknál csak a bérnapszámot tartották olcsóbbnak, így az előfordult, hogy amelyik körnek sok bérnapszámos napja volt, a bógerokat el kellett küldenie másik körnek.¹⁴⁹

Úgy látszik, hogy a bógerokat Székesfehérváron közvetítették. Az 1830–40-es években erre határozott adatunk nincs, de bizonyos, hogy mindig Fehérvár irányából Dinnyésről, vagy dinnyési béres vezetésével érkeznek Enyingre.¹⁵⁰ 1856-ban, amikor Klosz írnok sikertelenül tér vissza Dinnyésről, végül Schlamadinger, székesfehérvári vaskereskedőt kérik fel a közvetítésre.¹⁵¹ A Schlamadinger család munkásközvetítő szerepe ezután az egész korszakban megmaradt. Ők tudósították rendszeresen az uradalmat a székesfehérvári emberpiac árairól; a mesteremberek, téglás- és cserepes legények és a segédmunkások napszámbéreiről.¹⁵² A közvetítő, aki, mint vaskereskedő és beszerző is rendszeres kapcsolatban állt az uradalommal, még akkor is fontos szerepet játszott a munkások megfogadásában, amikor a részleteket a bógerok vajdájával az uradalom levélben tárgyalta le. Ilyenkor is Schlamadingerék fogadták őket Székesfehérváron, útiokmányaikat átvették, ha kaszát kellett vásárolniuk, arra előleget adtak és az uradalom megfelelő pusztái felé irányították őket. Hazautazáskor kapták vissza útlevelüket.¹⁵³ Bizalmi funkciót látott tehát el a közvetítő, s mellesleg vasáruit is eladta. A bógerokkal kötött szerződések minden szokásos részletéről is Schlamadingerék leveleztek a tisztartóval: a bér, az ellátás és az elvégzendő munkák szokásos rendszerét, a más uradalmak biztosította körülményeket is ők jelezték, annak érdekében, hogy

¹⁴⁶FML. BUI. 3. 1823. Uradalomleírás.

¹⁴⁷FML. BUI. 4. 1859. november 16.

¹⁴⁸FML. BUI. 18. 1870. május 29.

¹⁴⁹FML. BUI. 17. 1863. június 7.

¹⁵⁰FML. BUI. 3. 1845. május 22.

¹⁵¹FML. BUI. 3. 1856. május 17., 25., június 2., 6.

¹⁵²FML. BUI. 15. 1859. május 2.

¹⁵³FML. BUI. 4. 1858. május 1., június 4., 1863. április 28.

Enying kaphasson ilyen munkásokat. Azt is jelezték az uradalomnak, hogy az általa kínált bér kevés, „*jelenleg minden uradalom már többet fizet*”.¹⁵⁴

Schlamadingerek közvetítői tevékenységét valószínűleg a tisztartó fehervári házának átépítésével (1863),¹⁵⁵ az akkor szerzett ismerettséggel hozhatjuk kapcsolatba. Székesfehérvár szerepének emelkedéséhez pedig bizonyosan hozzájárult a város vasútvonalba való bekapcsolása (1860).¹⁵⁶

Az uradalom is a fehervári tarifa szerinti fizetést ajánlotta a bógeroknak, ha vajdájukkal közvetlenül tárgyalt.¹⁵⁷ 1858-ban Boják József vajdaként szerződött 18 kaszása nevében az uradalommal.¹⁵⁸ 1862-től Baricsák Tamás, óbesztercei vajdával levelezett az uradalom. Baricsák már régebben megfordulhatott itt, mert ekkor már 100 emberrel érkezett ismerősként.¹⁵⁹ A vajda minden év áprilisában jelentkezett. Az uradalom válaszában általában 100, 1863-ban és 1864-ben 150 kaszást kért. A kaszások május közepére értek az uradalomba. Az embereket körönként szétosztották. A munkát a tisztartó parancsai alapján az uradalmi ispánok szervezték. Amennyiben 1-1 helyre 40–50 ember kellett, közülük egy „vice-vajdát” bíztak meg a munkások vezetésével.¹⁶⁰ A csapatot a vajda már ennek tudatában állította össze. A kaszálás férfimunka, a csapat tehát férfiakból állt, de 3–6 asszonyt vagy gyereket is felfogadtak velük együtt vízhordónak. A vízhordók számát a munkahelyek száma határozta meg.¹⁶¹

A messziről ideérkező csapatnak az uradalom biztosított szállást és ellátást. Szállásukról semmilyen adatot nem találtam. Valószínűleg nem csináltak nagy ügyet belőle, hiszen a század végén a summás csapatok is rendszerint a nyárra kiürített istállóknak laktak. Nem lehetett ez másként a bógerok esetében sem. Az ellátásról viszont vannak adataink, ez több gondot okozott. A bógerok számára főző szakácsnőket az uradalom szerződtette. Naponta 10 krajcárt kaptak, és a munka végeztével 2–2 mázsa búzát és rozsot.¹⁶² A tartásra szükséges élelmiszereket a szakácsnők vették át, az élelmiszerek felhasználását a vajda és a köri ispán is ellenőrizte. 1869-ben a tisztartó figyelmeztette az ispánokat az étel gyakori megvizsgálására, mert a kaszások a múlt évi étkezés miatt panaszkodtak.¹⁶³ A kaszások rendszerint azt ették, amit az aratók, bár többször megjegyezték, hogy

¹⁵⁴FML. BUI. 15. 1858. június 4.

¹⁵⁵BERTA, 2000. 134.

¹⁵⁶DEMETER–GELENCSÉR, 1990. 153–154.

¹⁵⁷FML. BUI. 15. 1863. április 28., 1867. április 24.

¹⁵⁸FML. BUI. 15. 1858. június 4.

¹⁵⁹FML. BUI. 15. 1862. április 13.

¹⁶⁰FML. BUI. 15. 1863. április 28.

¹⁶¹FML. BUI. 18. 1864. május 22., 15. 1866. május 9., 16. 1869. április 22.

¹⁶²FML. BUI. 17. 1862. május 25.

¹⁶³FML. BUI. 18. 1869. május 17.

nekik külön kell árpakását készíteni, „mert jobb szertik, mint a lencsét.” A kiadott élelmiszerek között a köleskása is többször szerepelt, mint az aratókénál.¹⁶⁴ A kaszásoknak való főzéshez ugyanazokat az edényeket használták, mint az aratókéhoz. Naponta kaptak egy 2 fontos kenyeret, melyet az aratókéval együtt süttetett az uradalom.¹⁶⁵ A kenyérhez rozsot és árpát őrlettek, az utána maradt korpát takarmányul eladták az uradalombelieknek.¹⁶⁶ Délben két tál ételt, este egy tál ételt készítettek számukra, vasárnap, kedden és csütörtökön személyenként 1/2 font húst használtak fel az ételhez.¹⁶⁷ Az étlap összeállításához nem kellett nagy tudomány, de buzgón köröztették a másolnivaló étlap-mintákat.¹⁶⁸ A kaszások naponta kaptak 1 meszely bort, de előfordult az is, hogy a vajda magának napi 3 meszelyt, a közembernek 2 meszelyt, asszonyoknak és gyerekeknek 1 meszelyt kötött ki.¹⁶⁹ A bort és az ecetet az enyingi és a felsőnyéki pince mérte ki nekik.¹⁷⁰ Érdekes, hogy a magyar kaszások bort nem kaptak, igaz, hogy magasabb volt a bérük.¹⁷¹

Fizetségüket napi bérben határozták meg, melyhez az ellátást is már az alkunál meghatározták. A szerződést a mindenkori emberpiaci viszonyoknak megfelelően egy uradalmi tiszt kötötte meg velük Székesfehérváron. A vajdával való előzetes levelezés tehát nem kötelezte az uradalmat szerződéskötésre, de a munkásokat sem. Ők is körülnéztek az emberpiacon, s aszerint fogadták el valamelyik uradalom ajánlatát. Schlamadinger többször figyelmeztette az uradalmi tisztet, hogy siessenek Székesfehérvárra, mert Baricsák embereivel pl. a siófoki ispán tárgyal, sőt 1856-ban a kiliti kasznár le is szerződtette az enyingiek elől az embereket, nyilván jobb napszáért – 36 krajcárért – mint amit ők kínáltak.¹⁷²

A napi bér az 50-es évek végén 20 krajcár volt, ekkor a vízhordó 12 krajcárt kapott.¹⁷³ A 60-as években általában napi 40 krajcárt adtak, a vajda 42 krajcárt, a gyermekek és asszonyok 30 krajcárt kaptak.¹⁷⁴ A munkaidő hajnali 4 órától sötétedésig tartott, délben 1 óra pihenővel. A kaszások kérésére 1869-ben megengedték a déli 2 órai pihenőt, de csak úgy, ha reggel 1 órával előbb kezdenek.¹⁷⁵

¹⁶⁴FML. BUI. 3. 1845. május 31.

¹⁶⁵FML. BUI. 17. 1861. március 13.

¹⁶⁶FML. BUI. 4. 1859. szeptember 15.

¹⁶⁷FML. BUI. 15. 1862. május 18.

¹⁶⁸FML. BUI. 4. 1863. június 13.

¹⁶⁹FML. BUI. 15. 1862. május 18., 1864. március 26.

¹⁷⁰FML. BUI. 18. 1868. május 17.

¹⁷¹FML. BUI. 3. 1850. május 25.

¹⁷²FML. BUI. 3. 1856. május 17., 15. 1863. május 8.

¹⁷³FML. BUI. 15. 1858. június 4.

¹⁷⁴FML. BUI. 15. 1862. május 18., 1864. május 23.

¹⁷⁵FML. BUI. 18. 1869. május 30.

Az elvégzendő munka a kaszálás volt, értve alatta a rétek és a vetett takarmánnyok, valamint a bozót kaszálását is. Ám ha a bozótba állították őket, rossz zsák-, vagy ponyva darabokat adtak, hogy a lábukat betekerhessék, nehogy a sás és a nádtorzsa összevágja.¹⁷⁶ Kaszálás, gyűjtés és a boglyázás volt a feladatuk.¹⁷⁷ Korszakunk végére azonban igyekeztek csak a kaszálást rájuk bízni, mert melléjük gyűjtőket olcsóbban fogadhattak helyből, sőt igyekeztek a gyűjtő bérnapokat felhasználni.¹⁷⁸ Az uradalomnak érdeke volt, hogy a kaszások azt a munkát végezzék, amelyre szerződtek. Mégis előfordult, hogy kaszálni nem lehetett, vagy más sürgős munka akadt a nagy nyári munkatorlódásban. A szerződések szerint más munkára is beosztathatták őket, de csak a kaszáláshoz hoztak saját szerszámot.¹⁷⁹ Gyakran állítottak be bógerokat árkoláshoz és különösen a juhúsztatáshoz és mosáshoz.¹⁸⁰

Az 1860-as évek végén a pénzkiadást a tisztartó mindenképpen csökkenteni igyekezett. Bár fogadtak ekkor is bógerokat, a köröket arra utasította, hogy a kaszálást minél nagyobb arányban végezzék béresei: gyalogbéres kaszáljon, az osztoros gyűjtsön, a szekeres béres pedig hordjon. Azok a körök kaptak 1869-ben dicséretet (Belfürged és Újhodos), amelyek naponta a legtöbb (136 és 147) gyalogbérest állították kaszálnak. Szentmihályfán a gyalogbéresei csak gyűjtöttek, ezt a megoldást a tisztartó drágállotta.¹⁸¹

NAPSZÁMOSOK

Napszámosokat minden korszakban vonakodva foglalkoztatott az uradalom: a napszámot drágának tartották. Többször (pl. 1864; 1869) rendeletileg szüntették meg a napszámosok felfogadását, ha nem volt rá pénz.¹⁸² Helyettük mindent a béresei végeztek el. Ennek ellenére igen széles körben kellett alkalmazni napszámot: pl. szőlőművelésre,¹⁸³ trágyahordásra,¹⁸⁴ ölfahordásra és összerakásra,¹⁸⁵

¹⁷⁶FML. BUI. 17. 1862. június 9.

¹⁷⁷FML. BUI. 18. 1864. június 12.

¹⁷⁸FML. BUI. 18. 1868. június 1.

¹⁷⁹FML. BUI. 17. 1862. május 18.

¹⁸⁰FML. BUI. 17. 1861. május 20., 4. 1864. május 22.

¹⁸¹FML. BUI. 18. 1869. június 13. Farkas I. körirata.

¹⁸²FML. BUI. 4. 1864. augusztus 21., 18. 1869. október 10.

¹⁸³FML. BUI. 14. 1832. március 4.

¹⁸⁴FML. BUI. 8. 1846. február 13.

¹⁸⁵FML. BUI. 15. 1858. január 2.

jégvágásra és nádverésre,¹⁸⁶ gyepművelésre és a faiskola művelésére,¹⁸⁷ szántásra,¹⁸⁸ juhőrzésre,¹⁸⁹ kőműves mellé segédmunkára,¹⁹⁰ sarjú kaszálásra, gyűjtésre, irtásra,¹⁹¹ szecskavágásra,¹⁹² rostálásra,¹⁹³ tehát minden olyan munkára is, amelyre az uradalomnak elvileg megvoltak a szegődött, vagy bérnapszámos munkásai. A napszámosok tehát az uradalom munkaerőgazdálkodásában mindig ott találtak munkát, ahol pillanatnyilag sürgős munka akadt. A napszámosok a helyi szegénység köréből kerültek ki, közöttük, főként a kapásnövények elterjedésével, egyre több lett a nő. Ugyancsak nőket vettek fel gyűjtésre, a konvenciók kőművesek mellé segédmunkára. Szántáshoz, irtásra és a kapások közé is szívesen állítottak gyerekeket. A nők és gyerekek napszámbére alig haladta meg a férfibérek felét.¹⁹⁴

A napszámbér az évszaktól is függött. Szent Mihály nap után, de főként már az őszi végi rövidülő napokon a nyári napszám felét, vagy kevéssel több mint felét adták.¹⁹⁵ Ugyanígyen okból növekedett a napszámbér tavasszal, a hosszabbodó napok miatt¹⁹⁶ illetve, ha távolabbra kellett a napszámosnak kiállni.¹⁹⁷

A napszámos értéke – tehát bére is – növekedett a nagy munkacsúcsok, elsősorban az aratás közeledtére, hiszen szívesebben kiállottak részes aratónak az önálló gazdaság nélküli, vagy kevés földön gazdálkodó családok, mint hogy napszámba mentek volna. Így például a kaszás napszám a kaszálás elején és végén 30-35 krajcár volt, míg a közepén, az aratás közeledtére 40 krajcárra növekedett. Az aratás és cséplés alatt megkezdett nyári keverőszántás napszámbére is több volt (20 krajcár) mint a tavaszié és őszié.¹⁹⁸

Legtöbb napszámbért a kőműves pallér, majd a kőműves- és cserepes legények kapták (1 ft 26 krajcártól 1 ft 20 krajcárig). A kőműves napszámosok 20-25 krajcárt, a mezőgazdasági napszámos férfiak 25–30 krajcárt kaptak.¹⁹⁹ A juhmosáskor

¹⁸⁶FML. BUI. 17. 1861. december 7.

¹⁸⁷FML. BUI. 17. 1861. február 24.

¹⁸⁸FML. BUI. 4. 1863. október 4.

¹⁸⁹FML. BUI. 4. 1863. június 28.

¹⁹⁰FML. BUI. 18. 1864. augusztus 21.

¹⁹¹FML. BUI. 18. 1864. május 8.

¹⁹²FML. BUI. 18. 1864. január 17.

¹⁹³FML. BUI. 18. 1864. november 29.

¹⁹⁴FML. BUI. 17. 1862. december 28., 18. 1864. május 8., augusztus 21., 1868. október 11., november 29.

¹⁹⁵FML. BUI. 17. 1862. december 28., 18. 1868. október 11.

¹⁹⁶FML. BUI. 18. 1869. május 19.

¹⁹⁷FML. BUI. 18. 1869. augusztus 29.

¹⁹⁸FML. BUI. 18. 1864. május 8.

¹⁹⁹FML. BUI. 17. 1860. május 7.

30-40 krajcárt fizettek,²⁰⁰ télen a tégláslegényeknek is csak 20 krajcár járt.²⁰¹ Az 1860. évben az uradalom a legkülönbözőbb munkákra – az ürgeirtástól a takarmánykaszalásig – összesen 2515 ft 98 krajcár napszámbért fordított.²⁰² A mezőgazdasági munkák közül a szőlőkapálási napszám állt a legmagasabb szinten, s ez korszakunk végére majdnem kétszeresére növekedett. 1869-ben a szőlőkapás Szent György nap után 70 krajcárt és 4 icce bort kapott.²⁰³

A napszámosok a 40-es években még tartást is kaptak.²⁰⁴ Még 1855-ben is élt a tartásos forma is, bár mellette ellátás nélküli magasabb napszámbér is létezett.²⁰⁵ Később a tartás teljesen megszűnt, csak a szőlőmunkáknál maradt meg a bor adása. A napszámosokat a körök fogadták fel, és azok is fizették. Hetente, szombaton reggel fizették a munkásokat.²⁰⁶ A munkához szükséges kéziszerszámot a napszámos vitte.

A napszámbérek az uradalmat érintő megyék limitációja, a fehérvári emberpiacon kialakult bérek és a helyi kereslet-kínálat törvényei egyszerre határozták meg. A területünkön lévő uradalmak azonban már az 50-es évek végétől kapcsolatban álltak egymással, általában egyetértés alakult ki a bérekben, egymásra nem ígértek.²⁰⁷

A napszámosok seregét szaporította a cselédasszonyok és gyermekek tábora is, akik az uradalom által meghatározott „kényszernapszámért” álltak munkába: *„Kézi munkásul... csaknem minden nagyobb gazdaság... állandó cselédjeit, olyképp fogadja, hogy azoknak nejeik, gyermekeik s szolgálók mérsékelt napszámért munkába állani tartoznak.”*²⁰⁸ A puszták viszonyait az enyingi uradalom területére az 1861-ben kiadott „pusztai törvény”-ben szabályozták. Ebben már kikötötték ezt a kényszernapszámot: *„Béresnek gyermekeik tartoznak pénzért gyűjteni, ezek és a szántó gyermekek pedig maguk vellájokkal, gereblyéjükkel dolgozni”*,²⁰⁹ 1863–64-ben pedig már a cselédasszonyokra rótt 12 napot a cseléd fogadásakor ingyenesen kötötték ki: a férfi szegődésének feltétele volt az asszonyok ingyenes munkája.²¹⁰

²⁰⁰FML. BUI. 18. 1864. augusztus 21.

²⁰¹FML. BUI. 18. 1869. december 12.

²⁰²FML. BUI. 41. 1860. Pénztári kivonat.

²⁰³FML. BUI. 18. 1869. május 19.

²⁰⁴FML. BUI. 3. 1841. április 30.

²⁰⁵GALGÓCZI, 1855. 214.

²⁰⁶FML. BUI. 3. 1845. június 26., 17. 1860. május 7.

²⁰⁷FML. BUI. 3. 1856. február 8.

²⁰⁸KORIZMICS–BENKŐ–MÓROCZ, 1855.I. 387.

²⁰⁹FML. BUI. 17. 1861.

²¹⁰FML. BUI. 4. 1863. január 11., 18. 1864. augusztus 28.

BÉRESEK, CSELÉDEK

Korszakunk elején inkább a béres, végén egyre inkább a cseléd kifejezést használták. A „béres” megjelölés egyértelműen utalt az éves bérrel fizetett, szegődött munkaerőre, aminek kiemelése a napóleoni századfordulón, illetve 1848 után fokozott jelentőséget kapott, éppen a robotos és bérnap számos munkaerővel szemben. A béres kifejezés visszaszorulása mutatja egyébként legfontosabb alkalmazási területüket. Mai fogalmaink szerint a béres ökrökkel végezte munkáját. S valóban, a 18–19. század fordulóján és 1848 után az uradalmak bérrel fizetett alkalmazottai közül a földmunkákhoz kapcsolódó munka- és igaerő növekedése volt a leglátványosabb és legfontosabb, s miután az ökör adta a 19. század nagy gazdaságai számára az igaerőt, a béres kifejezés akkor valóban csupán az ökörről dolgozókat jelentette. A század közepétől a béres és cseléd kifejezés jelentése egyaránt kiszélesedett: a nagy uradalmakban éves szerződéssel szegődtetett, bérrel, konvencióval fizetett legkülönbözőbb pusztai munkásokat jelentette, míg íme a 20. században jelentéstartalma ismét visszaszorult.

Egy-egy cseléd az adott puszta termelésébe, munkamegosztásába pontosan körülhatárolt feladattal kapcsolódott be. A cselédek foglalkoztatása döntően a pusztai állattartáshoz kapcsolódott: az állatállomány gondozása, etetése és hasznosítása is a béresek feladat volt. Így ők fejték (tehenészek, csírások), fogatolták (kocsisok), igázták, (őket hívták szorosabb értelemben béreseknek) és legeltették az állatokat (különböző pásztornépek). Korszakunk végén a gépeket kiszolgáló, mozgó és üzemeltető segédszemélyzetet, az olajozót és fűtőt is ide tartozónak érzem. Emellett alkalmazásuknak volt még három területe. Az egyik a birtokigazgatás és szervezés: ennek legalsó lépcsőfokaira megbízható cselédek is kiemelhettek (gazdák, csőszök, pallérok, mezőőrök, hajdúk, kerülők stb.). A másik csoport az uradalom épületeinek és eszközeinek rendben tartására, javítására, egyszerűbb eszközök minta utáni készítésére szegődött (különféle iparosok, faragó béresek, béres-kőművesek, téglások, mészégetők, stb.). A puszták cselédnépe harmadik csoportjába sorolom azokat, akik a munkában lévők testi és szellemi ellátását végezték (főzőasszonyok, bábák, tanítók, a tartást adó családfők háztartása). A cselédek egyéb – házi cseléd, szolga – kategóriájával itt most nem foglalkozom, bár a pusztai ispánok, parancsolók, számadók stb. háztartásában ilyenek is éltek a pusztán. Ők azonban nem az uradalomnak dolgoztak, és nem rendelkeztek önálló háztartással.

Területünkön a cselédek száma és a mezőgazdasággal foglalkozók számán belüli aránya dinamikusan változott: 1848 előtt lassan, 1848 után gyorsan növekedett, majd korszakunk végére a belterjesebb üzemmódok és az elég jelentős gépésítés következtében a növekedés üteme lelassult.

Uradalmunk 1806-ban, 1808-ban, 1809-ben és 1812-ben 84, míg 1869-ben 447 bérest alkalmazott.²¹¹ A béresek mellett ugyanolyan számban szereplő ostorosokat láncos néven is összeírták. (Vidékünkön a „bregó” elnevezés is használatos, de ez az uradalmi iratanyagban nem fordul elő.)

Általában a cselédek szegődésekor eldőlt az, hogy kit milyen munkára kötelezhet az uradalom: az állatgondozók és iparosok elnevezése ezt egyértelműen tükrözi. Mindenféle munkára általában csak a béreseket (akiket korszakunk végén szívesen különböztetnek meg „közcselédként”) alkalmazták, ha az ígás jószággal nem volt dolguk, vagy ha pl. a pásztorokat helyettesíteni kellett, bármilyen munkát el kellett látniuk (juhmosás, állatörzés, kapálás, rágcsálóirtás, tüskeirtás, gép melletti munka, gyalogmunka stb.).

A közcselédek közül választódtak ki egyéni rátermettség, ügyesség révén a faragók, béres-kőművesek, korszakunk végén a fűtők, olajozók. Ezek a beosztások már bizonyos megbecsültséget, speciális ismereteket s így valamicskével több bért jelentettek.

Az enyingi uradalom egységes szerkezetében (1806–1870 között), tehát amíg tulajdonosa herceg Batthyány Fülöp volt, jelentős lépéseket tett a modernebb munkaerő-foglalkoztatás területén. A döntő jobbágyi munkaerő mellett növekvő számban jelentek meg a szegődményesek (azaz a béresek, vagy cselédek), ám ezek alkalmazása 1848. után sem vált kizárólagossá, még csak döntő jelentőségűvé sem. A tulajdonosnak juttatott állami kárpótlás gazdaságból való kivonása okozója lett annak, hogy a már megmutatott úton, a pusztahálózat teljes kiépítésén nem tették meg a döntő lépéseket: jelentős befektetések maradtak el. Ilyen módon a munkaerő szempontjából el kellett fogadni az átmenti munkaformákat, melyek közvetlenül 1848 után több, a korszak végén már kevesebb ledolgozásos tételt tartalmaztak. Kétségtelen tény, hogy növekedett a pénzes munkaerő (cselédek, napszámosok, bógerok stb.) aránya, ám a bér munkások alkalmazása soha nem vált kizárólagossá, sőt a folyamatot különféle válságjelenségek (természeti csapások, pénzügyi válságok stb.) és a herceg hibás döntései is akadályozták.

RÖVIDÍTÉSEK

BUI.	Batthyány uradalmi iratok a Fejér Megyei Levéltárban
ft.	forint
FML.	Fejér Megyei Levéltár
IKM. A.	Szent István Király Múzeum Adattára
IKM.Ht.	Szent István Király Múzeum Helytörténeti Gyűjteménye

²¹¹ MOL. P; 1321. 2. csomó, 1806. FML. BUI. 1. 1808–1812, 1. 1809, 6. 1869. Zsoldmutatók.

oéft.	osztrák értékű forint
pft.	pengőforint
MOL.	Magyar Országos Levéltár
vft.	váltóforint

IRODALOMJEGYZÉK

Andrásfalvy Bertalan:

A Duna mente népének ártéri gazdálkodása Tolna és Baranya megyében az ármentesítés befejezéséig. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből VII. Szekszárd, 1975

Balassa Iván:

Adatok a Békés és Csongrád megyei részesmunka és ledolgozás kérdéséhez. (1850–1944.) In: Ethnographia, LXVI. 1955. 187–224.

Balassa Iván:

Az aratógazda. In: Ethnographia, XCII. 1981. 533–548.

Bárth János:

A gépi cséplés paraszti munkaszervezete Dunaszekcsőn. In: Ethnographia, LXXXVII. 1976. 182–192.

Berta Annamária:

Klebensberg Kunó fiatal éve Fehérváron. In: Gyóni András (szerk.): Ciszterci Szent István Gimnázium Évkönyve, Székesfehérvár, 2000. 134–138.

Bright, Richard:

Utazásai a Dunántúlon. 1815. Veszprém, 1970

Csánki Dezső:

Somogy vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest, én.

Demeter Zsófia—Gelencsér Ferenc:

Székesfehérvár Anno... Székesfehérvár, 1990

Demeter Zsófia:

Summások Fejér megyében. In: Alba Regia, XXI. 1984. 221–234.

Demeter Zsófia:

Átmeneti munkaformák az enyingi uradalom munkaszervezetében. In: Ethnographia, CVII. 1996 135–157.

- Demeter Zsófia: Herceg Batthyány Fülöp enyingi uradalmának szántóművelése (1806–1870). In: Agrártörténeti Szemle, XXXVIII. 1996. 186–250.
- Demeter Zsófia: A juhászat szerepe az enyingi uradalom gazdálkodásában (1806–1870). In: Agrártörténeti Szemle XXXIX. 1–2. 1997. 63–102.
- Demeter Zsófia: Városhidvég libertinusai. In: Honismeret, XXV. évf. 1997./5. 45–52.
- Demeter Zsófia: Lajoskomárom, a „legelső rendes falu”. Emléklapok Lajoskomárom telepítésének kétszázadik évfordulójára. Lajoskomárom, 2002. 88 pp.
- Éber Ernő: A magyar állattenyésztés fejlődése. Budapest, 1961
- Farkas Gábor: Az előszállási uradalom munkaerőellátottsága a tőkés gazdálkodásra való áttérés idején. In: Alba Regia IV–V. 1965. 147–153.
- Galgóczi Károly: Mezei gazda népszerű gyám- és vezér-könyve I–IV. Pest, 1854
- Galgóczi Károly: Magyarország a szerb vajdaság s a Temesi Bánság mezőgazdasági statisztikája. Pest, 1855
- Hoffmann Tamás: A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában. Budapest, 1963
- Katona Imre: A vándormunkások toborzása a kapitalista Magyarországon. In: Ethnographia, LXIX. 1958. 29–52.
- Knézy Judit: Somogy megye jobbágyparaszti népének csoportjai és gazdálkodása (a XVIII. század elejétől a XIX. század közepéig). In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1981–82. 285–308.
- Knézy Judit: Falusi nők a mezőgazdaságban, falusi nők munkája (XVIII–XIX. század). In: A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1992–94. 25–38.

Kondicsné Dr. Kovács Éva:

Batthyány Fülöp (1781–1870). Körmend, 2005. 28 pp.

Korizmic László—Benkő Dániel—Mórocz István:

Mezei gazdaság könyve. Pest, 1855

Kovács Edit:

Az úrbéri kármentesítési kötvények tőzsdei árfolyamának alakulása, 1856–1867. In: Agrártörténeti Szemle. 1–2. 1971. 77–84.

Lukács László:

Vándoralakok, vándormunkások és a területi munkamegosztás Kelet-Dunántúlon. In: Alba Regia CXX. 1983. 185–194.

Nagy István:

A mezőgazdaság Magyarországon az abszolutizmus korában (1849–1867). Budapest, 1944

Pesty Frigyes:

Helységnévtára. Fejér megye. (bev. Párniczky Józsefné) In: Fejér Megyei Történeti Évkönyv. 11. 1977. 161–307.

S. Sándor Pál (szerk.):

Parasztágunk a Habsburg-önkényuralom korszakában. 1849–1867. Budapest. 1951

Sándor Pál:

A XIX. század végi agrárválság Magyarországon. Budapest, 1958

Sápi Vilmos:

A mezőgazdasági bér munkásság jogviszonyai Magyarországon a XVI. századtól 1848-ig. Budapest, 1967

Selmeczi Kovács Attila:

Munkaszervezet és technika az uradalmi aratásban. In: Ethnographia, LXXXVII. 1976. 174–182.

Simonffy Emil:

Földművelési rendszer Somogy megye északi részén 1728-ban. In: Somogy megye múltjából. Kaposvár, 1972. 119–135.

T. Mérey Klára:

A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba. Budapest, 1965

T. Mérey Klára:

Egy somogyi nagybirtok településtípusai. In: PAB-VEAB. Pécs, 1977. II/1. 1767–1848. 91–100.

Táncsics Mihály: Életpályám. Budapest, 1978

Vas Gereben: Nagy idők, nagy emberek. Budapest, 1906

Vörös Károly: Az 1826. évi kapuvári parasztmozgalom. In: Soproni Szemle. 3–4. 1955. 80–104.

A FELHASZNÁLT LEVÉLTÁRI FORRÁSOK:

Tájékoztató a kutatott és részben felhasznált levéltári anyagról:

I. Magyar Országos Levéltárban a Batthyány család levéltára anyagából:

MOL. P. 1328. Enyingi tiszttartóság

MOL. P. 1336. Vegyes iratok

MOL. P. 1322. Körmendi Központi Igazgatóság

MOL. P. 1321. Bécsi Központi Igazgatóság

MOL. S. 20. A Batthyány család térképei

II. A Fejér Megyei Levéltárban a herceg Batthyány család enyingi uradalmának iratai

FML. BUI. jelzet alatt, a dobozszámot a tárgyat és/vagy a dátumot megjelölve. Az 1967. évi fondjegyzék szerint F. XI.-601 szám alatt található ez az együttes. A családi levéltárak anyagát a levéltári munkaterv alapján 1989 folyamán a Fejér Megyei Levéltár munkatársai rendezték. A vizsgált anyag így az üzemi kategóriából a családi levéltárak közé került. Új raktári jelzete XIII.-3-b. (53 doboznyi anyag). Az iratanyag feltárása még az átrendezés előtt készült, tehát a régi dobozbeosztást és rendszerezést használtam. Így az anyag csak a tárgymegjelölés és a dátumok alapján az új raktári jegyzékkel kutatható tovább.

Fejér Megye Levéltárának térképei:

FML. T.: Törzsanyag

FML. U.: Úrbéri térképek

FML. BU. Az enyingi Batthyány uradalom mérnöki hivatalának mappái. I-IV.

**Labour Force Problems and Attempts at Solutions in the Enying Estate
of Count Fülöp Batthyány (1806–1870) After 1848
by Zsófia Demeter**

In the single organization of the Enying estate (between 1806 and 1870), during Count Fülöp Batthyány's ownership, significant measures were taken for more modern employment of workforce. Besides the mainly serfs' labour an increasing number of hired workforce (agricultural or estate hands) appeared. However, their employment was neither exclusive nor definitive even after 1848. The lack of investing the state compensation paid to the estate owner in property management caused that the major steps were not made on the complete establishment of the network of farmsteads: serious investments lagged behind. Thus as for labour force, temporary workforms had to be employed, which, after 1848 contained more, and at the end of the period fewer items for sharecropping. Inevitably, the number of paid labourers increased (servants, day labourers, reapers from Upper Hungary, etc.), but wage labourers' employment never became exclusive, and the process was hindered by different crises (natural disasters, financial crashes, etc.) and by the count's wrong decisions.

A FEUDÁLIS SZÉKELY TÁRSADALOM VÁLTOZÁSAI A POLGÁRI ÁTALAKULÁS KORÁBAN

BALATON PETRA

A hagyományos székely társadalom, valamint az ahhoz kapcsolódó ún. „megtartó” életmód¹ és székely intézményrendszer – amelynek alapja az örökös katonai szolgálat és a családi önellátó földművelő gazdálkodás volt – a XIX. század közepén nagy átalakuláson ment keresztül a modernizáció és polgári átalakulás hatására. A sajátos feudális társadalomban egységesülési és újfajta megosztódási folyamatok történtek párhuzamosan, miközben elevenen élt még a társadalmi egyenlőség és a régi szabadságjogok emléke. A változás társadalmi feszültséggel és az agrárszegénység felduzzadásával járt, a nagyarányú Romániába irányuló kivándorlás és munkavállalás pedig a térség gazdasági, társadalmi és erkölcsi válságát tükrözte. A sokrétű problémák a XIX. század végén – XX. század elején csúcsosodtak ki, mert az 1848. évi polgári forradalom, – a jobbágyfelszabadítás, a rendi kiváltságok eltörlése – utat nyitott ugyan a polgári fejlődésnek, de nem váltott ki olyan nagymértékű gazdasági és társadalmi változást, mint az erdélyi megyékben. A megyei területeken ugyanis a kapitalizálódó nagybirtok siettette a birtokrendezést (tagosítás, arányosítás), amely a tulajdonviszonyokhoz alkalmazkodó szabad gazdálkodás, az ún. változó rendszer és a vele járó modernizáció gyorsuló ütemű terjedését eredményezte. Székelyföld helyzetét hátrányosan érintette, hogy nagyobb városok hiányában nem rendelkezett tőkeerős polgársággal, és sajátos történelmi fejlődésének következtében nagybirtokos réteg sem alakult ki. Így nem volt Székelyföldön olyan társadalmi réteg, amely a gazdasági fejlődést finanszírozni vagy érdemben előmozdítani tudta volna.

Így míg az 1867. évi kiegyezést követően a polgárosuló Magyarország addig soha nem látott gazdasági és társadalmi fejlődésen ment keresztül, addig – különösen a mostoha természeti és archaikusabb társadalmi viszonyokkal jellemezhető – Székelyföld fokozatos lemaradása tapasztalható, amely pár évtized alatt olyan mértékűvé vált, hogy a problémák kezelése az állam elkerülhetetlen beavatkozását, az ún. székely segélyakció elindítását igényelte.²

¹ TAMÁSI, 1976. 159. A XIX–XX. század fordulóján a tartalmas és megtartó székely életmód jelentőségét Tamási Áron ismerte fel Farkaslaka modellje alapján.

² A leszakadó régiók állami fejlesztési programját részletebben ld.: BALATON, 2004.

A SZÉKELY TÁRSADALOM AZ 1848-AS FORRADALOM ELŐESTÉJÉN

Imreh István falutörvény kutatásai³ és Egyed Ákos agrártörténeti kutatásai⁴ alapján a székely társadalom a XIX. század közepén kétfajta társadalmi formáció, a feudális és a szabad katona társadalom egybeolvadását tükrözte. A sajátos és későbbi feudális fejlődéssel magyarázható, hogy a lakosság több mint felét a szabad székely, illetőleg a határőr katonai családok tették ki: 1844-ben 25 757 családot (köztük számos nagycsaládot), amely 205 000 főt jelentett, szemben a jobbágy és zsellér kategóriák 38–39%-os arányával. A társadalmi struktúra a késő feudálizmuskori állapothoz képest alig változott, amelyet a Bethlen Gábor-féle 1614-es forrás is bizonyít.

Év	főember	egytelkes	szabad	jobbágy	zsellér	egyéb
1614 ⁵	1,94	-	53,41	25,10	14,85	4,70
1844/47 ⁶	-	6,30	52,18	22,37	15,92	3,23

forrás: IMREH, 1999. 196.

A szabad rétegek nagy számából adódóan erős és tevékeny faluközösségi rendszer (communitas) volt jellemző még 1848 előtt is, bár annak funkcióvesztése a növekvő állami beavatkozás és homogenizáló tendencia következtében 1750 után felerősödött. A communitas az életnek keretet nyújtott, a gazdálkodásnak és az

³ IMREH, 1983 ; IMREH, 1987; IMREH 1979.

⁴ A székelyföldi társadalmi viszonyokat e tanulmányok alapján foglalom össze: EGYED, 1975; EGYED, 1986; EGYED, 2004.

⁵ A fejedelemségkori összeírások között a Bethlen Gábor-féle 1614. évi összeírás a legteljesebb. A hadi szemlék (mustra) alkalmával időszakonként összeírt családfők számát az ún. lustrák tartalmazzák. 1614-ben a fejedelem elrendelte a székelyföldi családfők első általános összeírását, amely 380 településen (Aranyosszék, Marosvásárhely és Csíkszereda hiányoznak) 20 196 családfőt talált. Egyed Ákos falvanként közölt adatsorai Imreh István adatainál (38,51%) kisebb arányban (37,8%) állapította meg a jobbágy- és zsellércsaládok számát: 5287 jobbágy családot (24,10%) és 3000 zsellércsaládot (13,7) összeszámolva. Vö. PÁL, 2003. 126–127.; EGYED, 1986, 105–116.

⁶ Jelen dolgozat kereteit túlfeszíti a számítások közötti különbségek kifejtése, de a kutatók között számottevő eltérések vannak az 1848 előtti székely társadalom jobbágy- és zsellérretek arányát tekintve is. Míg Imreh István számításai alapján az 1844/1847. évi adóösszeírás szerint a 311 000 fős társadalomban a jobbágyok és zsellérek aránya 38% volt. Egyed Ákos az 1848 eleji adótabellák alapján a zsellérek és jobbágyok arányát 36,83%-ban állapította meg: 14 200 jobbágy- (25,97%) és 5899 zsellércsaládot (10,86%). Vö.: EGYED, 1986., 102–147.

igazgatásnak szervezett formákat biztosított, a falu lakóit egybefogta, tehát településforma, életkeret, vagyonközösség, normaalkotó, törvénykezési fórum és a gazdálkodás szervezője volt.⁷ 1848 után a faluközösségek örökségén osztozó alakulatok közül a közbirtokosságok váltak a legjelentősebbekké.

Az erős faluközösségi rendszer hozzájárult a székely örökség (siculica haereditas) és örökösödési rendszer megőrzéséhez, amely azonban a különböző rétegek birtokában már más-más jogi státuszt kapott 1848-ra. A székely szabadság öngazgatási rendszerében oly fontos szereppel bíró székely örökség olyan sajátos birtoktulajdon volt, amelyet a család a közföldekből foglalt el a faluközösség és a hadszervezet beleegyezésével általában erdőirtással és a hadi szolgálat alapját képezte.⁸ Az öröklés által magántulajdonná vált családi birtok örökösödési módját a szokásjog, 1451-től már törvény szabályozta: a marosvásárhelyi nemzetgyűlés a 32 éve háborítatlan bírt területet a család fiúágon örökíthető magántulajdonának ismerte el (a lánytestvérek kiházásításának kötelezettségével); fiú utód hiányában az örökös a leánygyermek volt (fiú-leány intézmény), annak hiányában pedig a vérrokonság. A székely örökség sajátosságához tartozott a vétel és az eladás joga a vérrokonok elsőbbségi jogával.⁹ Az 1555. évi udvarhelyi nemzetgyűlés értelmében még hűtlenség és a család kihalása esetén sem szállt a föld a királyra, hanem a vérségi rokonságra. A székely örökség jogállása következtében a király birtokadományozási joga Székelyföldre nem terjedt ki. Így Székelyföld autonómiájának alapvető joga volt a földbirtoklás szabályozása, amely akadályt jelentett a feudalizmus behatolásának. A székely örökség tulajdonformának velejárója volt az adómentesség: az ököradon („ökörsütés”) kívül más adó nem terhelhette.

A székely örökség harmonikus egységet alkotott a faluközösségi újracsztásos és a közösen használt birtoktulajdonokkal. A belső telekből, valamint az annak arányában (1848 előtt már végnapjait élő nyilas osztással) nagyságra kimért, a helyi (2, illetve 3 nyomásos) határhasználati szokásoknak alárendelt szántóból és az ígás állatok téli takarmányozását lehetővé tevő kaszálóból (rétből) álló székely

⁷ Imreh István a falutörvények és rendtartások kiváló ismerője a feudalizmus kori rendtartó székely falu életét műveiben már alaposan bemutatta. A legtöbb írásos szokásjogi falutörvény a székely székek területén maradt fenn, a legkorábbi a zaláni és gergyóalfalusi falutörvények (1581). A szokásjogi szabályok és törvények a paraszti önrendelkezés alapján születtek a teljes falu jelenlétében, bár a communitasnak a birtokosok (possessorok) nem voltak a tagjai, de a törvények betartása rájuk is vonatkozott, amit erősített a hegyvidéki lakók egymásrautaltsága, a szolidaritás, a kalákaszellem, a veszélyek elleni közös fellépés. A faluközösségen belül a különálló egységek (jobbágy, zsellér, szabad székely, armalista, katona rétegek (gyalog, huszár) érdekközösségeket is jelentettek. IMREH, 1983.

⁸ EGYED, 2007.; TAKÁCS, 2009.

⁹ A hagyományos székely örökösödési rend szerint az örökség, a vagyon a legidősebb fiút illetve, míg az apai telket – a szülőkkel legtovább együtt élő és gondjukat viselő – legkisebb fiú kapta.

örökséghez¹⁰ elválaszthatatlanul hozzá tartozott a községi vagy széki közföldek (ilyenek voltak az ugaron kívüli legelők, erdők, vizek, gyakran több település által közösen birtokolt magasabb fekvésű, zord éghajlatú közös kaszálónak használt havasok) haszonvételei, amellyel minden lakos szabadon vagy státusza arányában élhetett. Így a megélhetés és az élethez szükséges javak előteremtésében – kezdve a szénanyeréstől a háztartási energia biztosításáig – fontos szerepe volt a faizásnak, a szabad halászatnak és vadászatnak, az erdőelés archaikus szokásainak, valamint a földesúri haszonvételek, a regálék szabadságának és a székelyek sójárandóságának. A szabad legeltetés joga a székely örökségtől független volt és minden székelyföldi lakos szabadalma volt, ami az állattartás 1850-es évekig jellemző dominanciája mellett igen fontos tényező volt. A székely ősi birtokviszonyok így lehetővé tették a 3–4 holdas magánbirtokkal rendelkezők megélhetését is.

A székely társadalom és egyéni sors, vagyoni helyzet 1848-ig elválaszthatatlan volt a katonavolttól.¹¹ A nemzetségi-vérségi alapon szervezett, szokásjogi egyenlőséget bíró, katonai alapon szervezett társadalom vagyoni differenciálódása a zsákmányszerzéssel és a társadalom öntörvényű mozgásának eredményeképpen a 15. századtól felgyorsult, de már a 14. század első felében kialakult a három székely rend. Először Mátyás király foglalta írásba a székely kiváltságokat 1473-ban a gyalogok és lófők (primipili/lovon harcoló székely) regisztrálása mellett, de a lófők közül kiemelkedő előkelők (primorok/seniores, akik legalább harmadmagukkal szálltak hadba és felszerelésükről és ellátásukról maguknak kellett gondoskodni) ellen már sok volt a panasz. A szabad székelyek száma a jobbágyosodás és a nemesítés következtében csökkent. A 1562. évi székely felkelés leverése után, – amelynek oka a közszekelyek adóztatásának bevezetése volt, – a segesvári országgyűlés bevezette a ius regiumot: hűtlenség esetében a fej- és jószágvesztés büntetését, valamint az uralkodó birtokadományozási jogát. A társadalom legalább kétharmadát kitevő közszekelyek többségét fejedelmi függőségbe vetették, majd a fejedelem 1566-tól nagyobb részüket földesúri jobbágyként eladományozta. A primori rend nemesi osztállyá vált a lófők kisszámú módos rétegével, akik fejedelmi megerősítést kértek örökölt földjeikre is, de csak a királyi adománybirtok vált automatikusan úrbéri földdé. Ugyancsak kikerültek a székely jog hatálya alól Marosvásárhely királyi város mellett a taxás városok és a címeresleveles nemesek.

¹⁰ A történetkutatás már megállapította, hogy a nyílföldet csak használatra kapták a családok: a lovas katonai szolgálatot teljesítő lófőnek kétszer több föld jutott, mint a gyalog katonának, a primor pedig, akinek nagyobb készlettel kellett hadba szállnia, a lófőnél is nagyobb földet kapott. A nemzetségi közös határhasználattal szemben a XV. századra meghonosodott az ingatlanok családi birtoklása, amely feltételezte a letelepedést és a szántóvető gazdálkodás fontosságát.

¹¹ A székely társadalom differenciálódásának folyamatára ld. TAKÁCS, 2009. 266–276.

A székely társadalmat megtelepedése óta ekkor érte a legnagyobb strukturális változás és a feudalizálódás vármegyei mintára elkezdődött. Az erdélyi fejedelmi hatalomnak azonban szüksége volt az ingyen katonáskodó székelysége, ezért a közszekelyekből és a régi gyalogrend jobbágyosorba vetetett rétegéből megszervezték a darabont, vagy puskás gyalog (pixidarius) katonai rendet. Az „új székely szabadság” értelmében a székely örökség csak a hűség és a katonai szolgálat teljesítése fejében jelentett adó- és szolgálatmentességet. A közszekelyek társadalmi csoportja tehát részben darabont vagy libertinusi (szabad székely) renddé, illetve jobbágyi renddé esett szét. A tiszta székely örökség általában a szabad katonák és földművelők kezén volt, közülük csak egy vékony réteg vált jobbágy-, és zsellértartóvá. A jobbágyok és zsellérek aránya – az adóösszeírások összehasonlító vizsgálta alapján – a 16–19. század folyamán sohasem haladta meg a 40%-ot, mert a fejedelmek a katonai szükséglet miatt igyekeztek meggátolni a székelység eljobbágyosodását. A szűk (2-3% körül mozgó) nemesi réteget a székely primor és lófő családok mellett a királyi adományozás következtében megjelent vármegyei nemesség jelentette, a néhány száz holdas középbirtokos család mellett a többséget a 2-3 jobbágyot tartó kisnemesi réteg, valamint a 6-7%-ot is kitevő egyházas nemesség jelentette. A társadalom 1%-át sem kitevő városi polgárság alapvetően Marosvásárhelyen és a taksás városokban tömörült.

Bár a székelység általános hadkötelezettsége 1711-ben megszűnt, a székely örökség és örökösödési rendszer – az oly sokat átkozott – székely határőrség felállításával (1762–1764) megőrződött. A szabad társadalmi rétegekből verbuvált két gyalog- és egy lovas (huszár) határőrezredet Székelyföld 164 településén (Csík-Gyergyó-Kászonszékek és Háromszék területén, Udvarhely Bardóc fiúszéknek 9 és Aranyosszék 6 településén) szervezték meg; Marosszéket teljesen, Udvarhely és Aranyos székek nagy részét kihagyták a szervezésből. A 8 tisztán határőrök által lakott települést leszámítva a határőrkatonák 156 társadalmilag vegyes településen éltek kettős (széki és határőr) igazgatás alatt;¹² a mindennapokban a határőr adminisztráció bizonyult erősebbnek. A határőr katonacsaládok alapvetően földművelő közösségek voltak, gazdálkodásukat továbbra is a faluközösség határozta meg, de a hadi regula alapján a földet csak a tiszt engedélyével lehetett elidegeníteni. A Nagyszebenben székelő General Commando törvényei a családok apáról fiúra öröklődő helyzetét nagymértékben – a szolgálatot, a házasodást, az öltözetet, a szórakozást is – meghatározták, éppen ezért a határőrök egyéni sérelmei is hozzájárulhattak, hogy 1848-ban a nemzeti mozgalomhoz csatlakoztak.

A határőrszolgálatától mentes területeken a katonailag szervezett társadalom tudati maradványa fennmaradt ugyan, de kialakult a közös rendi csoportöntudattal

¹² Egyed Ákos falutípus kutatásaira ld: EGYED, 2002. 16–48. A 156 határőrszervezetbe bevont település regionális megoszlása a következő volt: Csíkszéken 49, Háromszéken 90, Udvarhely széken 9 és Aranyosszéken 8 település.

rendelkező szabad székelység társadalmi rétege az egykori lófő- és gyalogrétegek összeolvadásából, amit elősegített mindkét réteg adókötelezettsége (1703). Maros, Udvarhely és Aranyosszékek településein a családi háztartás szükségleteire termelő, állattenyésztésen alapuló gazdaságok rendszere lett a meghatározó; a szabad, de önmagába forduló falvak világát a kapitalizmus alig érintette. A teljes önellátó életmód (lakás, öltözködés, táplálkozás, szórakozás terén) fenntartása tette csak lehetővé a sokgyermekes székely családok megélhetését.

A székelység katonai funkciójának elvesztése után a feudális függőségben élő zsellér- és jobbágykategóriák aránya – a regionális különbségek ellenére – a társadalmon belül alig változott,¹³ de a vagyoni differenciálódás mértékét, valamint a különböző társadalmi csoportok (házas, házatlan, majorsági zsellérek) arányainak pontos meghatározását az összeírások nem teszik lehetővé. A társadalmi és gazdasági sokszínűség az úrbérrendezés hiányából adódott, bár kialakultak székelyföldi adózási sajátosságok (általában 2 nap robot, kilenced hiánya, földesúri haszonvételek közössége). Az úrbéres (adományozott) földön és a székely örökségen ülő jobbágyok és zsellérek megállapításához az ún. Cziráky-féle összeírás ad távpontot, amely 1820–21-ben a szabad királyi és taksás városok kivételével minden településen számba vette a szolgálónéppel bíró földesurakat, azok szolgálónepeit és az általuk használt külső és belső telkeket. Az öt székely szék területéről 438 település számsorait és parasztvallomásait ismerjük.¹⁴

A „SZÉKELYKÉRDÉS” A SZÁZADFORDULÓN, A GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI VÁLTOZÁSOK OKAI

A polgári forradalom után jelentős gazdasági és társadalmi átalakulás indult el Székelyföldön is. Az 1848-as törvények nyomán kibontakozó intézkedések, valamint az ipari forradalom társadalmi és jogi változásai kikezdték a székely ősi jogok és intézmények, kiváltságok rendszerét. A problémákat összefoglalóan megragadó „székelykérdés” a századforduló publicisztikájának visszatérő témája lett.¹⁵ A régió gazdasági, társadalmi és erkölcsi jellegű válságát, különösen a termelési-értékesítési stagnálást és a hagyományos életmód beszűkülését, nagy hangsúllyal a liberális gazdaságpolitika intézkedéseinek (a székelyföldi viszonyokra nehezen alkalmazható birtokrendezési törvények, különösen az erdőtörvény, tagosítás és arányosítás) hatásai alapozták meg. A közvélemény a Romániába, majd a XX. szá-

¹³ Vö. EGYED, 1986. 104–116.

¹⁴ A Cziráky-féle úrbérrendezési kísérlet forrásanyagát sajtó alá rendezte és a bevezetést írta TAKÁCS–FET, 1–5.

¹⁵ A székelykérdés irodalmát részletesebben ld.: BALATON, 2010.

zad elejétől Észak-Amerikába irányuló nagyarányú székely kivándorlás és munkavállalás kapcsán figyelt fel a térség megoldatlan problémáira.

A gazdasági és társadalmi változások ellenére a katonai szolgálattal összekapcsolódó társadalmi egyenlőség emlékét őrző régi szabadságjogok majdnem érintetlenül maradtak. Bartalis Ágost csíki szolgabíró Csíkménaság helyzete kapcsán a következőket írta 1901-ben: az 1848-ban bekövetkezett „nagy közgazdasági átalakulás a népet teljesen készületlenül és fegyvertelenül találta. A büszke, szabad, nemes katonanemzet nem tudott a változott új viszonyokhoz alkalmazkodni, sőt azokkal nem is törődött. Élt úgy, mint azelőtt századokon át ősapái. Lehetett tőle akármiféle változás a világban, ő azokkal nem törődött, megmaradt a maga mozdatatlan konzervativizmusában ... Megmaradt a földművelés és állattenyésztés mellett ... A föld nem nőtt, a gazdálkodás jövedelmezőbbé nem lett, a lakosság szaporodott, kenyér több kell és a kiadások ijesztő mérvben felszaporodtak a nélkül, hogy a jövedelmek szaporodtak volna. Mi lett ennek a következménye?: »Az eladósodás.«”¹⁶

Az állam gazdaságpolitikai intézkedéseinek hatása

Székelyföld szociális válságához nagymértékben hozzájárult a jobbágyszabadítás elhúzódoó törvényi szabályozása, amely elszegényedést, az agrárszegénység felduzzadását, és a térség több évtizedes lemaradását eredményezte. A törvények ugyanis csak az úrbéri kategóriákra írták elő a társadalmi felszabadítást állami kárpótlás mellett, és az úrbériségnek elismert telket és földet tekintették paraszti tulajdonnak. Az úrbérrendezés hiányából adódóan a rendkívül kusza és bizonytalan földesúr-jobbágy viszonyt Székelyföldön fokozta a székely örökség tisztázatlan fogalma. Erre mutat, hogy a törvényhozás hol tágabb, hol szűkebb fogalomkört használt: az 1846–47-es diéta (III. törvénycikk 4. paragrafusa) általában beszélt a székely örökségről (leszögezte, hogy „a majorságföldek és a székely örökségek ... úrbéri szabályozás tárgyai nem lehetnek”), míg az 1848-as jobbágy-felszabadító törvény (1848: IV. törvénycikk 6. paragrafusa) csak a tiszta székely örökséget említette majorsági természetűnek, megkülönböztetve kétféle szabad paraszti helyzetű jobbágytartót (Maros, Udvarhely és Aranyos székek adózó jobbágytartóit a Csík, Háromszék és Bardóc katonáskodó jobbágytartóitól („az adófizető és fegyvert viselő.. többnyire tiszta székely örökségek”). A jobbágytartó nemesi rétegek törekvése mindenesetre 1847-től az lett, hogy minden jobbágykézen található földet székely örökségnek nyilvánítsanak, a tendencia különösen Háromszék területén volt nagymértékű. Az 1854-es úrbéri rendelet véglegesen két kategóriát különböztetett meg: az úrbéresek számára az állam biztosította a

¹⁶ BARTALIS, 1901. 7. és újabb kiadása: BARTALIS, 2001. 128–129.

megváltási összeget, a nem majorsági és székely örökséges jellegű parasztokat viszont az önerőből való megváltásra ítélte. A székely örökség sajátos értelmezésének köszönhetően a vármegyei jobbággyokkal egyenlő feltételek mellett, állami kárpótlással felszabadult jobbággyok és zsellérek száma igen csekély lett. Egyed Ákos kutatásai alapján a függőségben élő családoknak csak 12,85%-a (2584 család) szabadult fel 1863-ig, a maradék 88% (14 000 család) pedig az önmegváltásra kényszerült.¹⁷ Az elhúzódó és költséges jobbággyfelszabadítás Székelyföldön nem volt konfliktusmentes, amit a kérvények tömege, valamint a közel 4000 bírói eljárás is bizonyít. A váltásdíj előteremtése nehéz feladat elé állította a jobbággyokat, ezért – a háromszéki adatok alapján általánosnak tekinthető tendencia lehetett, – nem az egész földet váltották meg, hanem „visszahagytak” földet, illetve sokan az állatállományukat voltak kénytelenek eladni. Ennek következtében a székely örökséges jobbággyi réteg proletarizációja következett be, illetve 1848 után már kevesebb földterületet vettek birtokba, mint amennyit azelőtt használtak. Az országos kérdéssé kinövő székely jobbággyfelszabadítás ügye 1867 után került újra napirendre, és az 1871. LIII. törvénycikk az 1848-as törvényhez visszatérve csak „a tiszta majorság természetével bíró székely örökségeket” nem tekintette úrbíresnek, vagyis a volt közsékelyek birtokait. A volt jobbággytartó földesurak ennek köszönhetően jelentős – meg nem határozható nagyságú – összeget tudtak felvenni kártalanítási összeg címén. A székely örökségen lakó zsellérek is önmegváltásra kényszerültek (1868, 1873: XXII., 1896: XXV. törvénycikkek), és már felszabadulásuk pillanatában agrárproletárok (napszámosok, cselédek) lettek.

Az őstermelésből élők arányát tovább növelte, hogy 1851-ben feloszlatták a székely határőrséget, és a határőr-huszárok törzsménesét is áruba bocsátották. A földművelő katonacsaládok mindenféle kárpótlás nélkül az agrárszférában maradtak. Az elszegényedést és birtokaprózódást fokozta, hogy 1854-ben eltörölték a székely örökösödési jogot, ettől kezdve a birtokokat annyi részre osztották, ahány fiú- és leánygyermek volt a családnak, az adásvétel korlátai pedig megszűntek.

A kortársak is felismerték, hogy az árutermelő parasztgazdaságok, valamint a versenyképesség biztosítása érdekében a modernizáció és a belterjes váltógazdálkodás Székelyföldön is megköveteli a birokrendezést.¹⁸ Az egész országra kiterjedő birtokrendezési törvények azonban nem vették figyelembe a regionális különbségeket, így a székely közbirtokosság tulajdonjogi jelentőségét, és megszüntették az addig közösen és osztatlanul használt külsőségek, azaz erdős és legelős közhatárok hagyományos rendszerét.¹⁹

¹⁷ A jobbággy- és zsellér-felszabadítás története: EGYED, 1986. 128–147.

¹⁸ KOZMA, 1879. 154.; VITOS, 1894–1901. 310.

¹⁹ Az arányosítás, vagyis a közföldök (erdők és legelők) jogi elkülönítését a szűk értelemben vett Magyarországra kiterjedő területi hatállyal az 1836. évi VI. tc. lehetővé tette a földesurak és a jobbággyok között. Az 1848: IX. tc. pedig úgy rendelkezett, hogy ahol az elkülönítést nem

Az arányosítás, vagyis a közföldek (erdők és legelők) jogi elkülönítését lehetővé tevő törvény (1871: LV. tc.) a közös birtokból a még el nem birtokolt (32 évnél nem régebben használt) területek felosztását, egyéni tulajdonba adását rendelte el. Az arányosítás „kulcsát” (módját és mértékét) községen belül, közmegegyezéssel kellett megállapítani, ellenkező esetben bírósági ítélet döntött. A felosztás egyes helyeken a korábbi gyakorlatnak megfelelő használati rendet jelentette, máshol a teherviselés arányában, de a legtöbb helyen a magántulajdonban lévő külső és a háromszorosan számított belső birtokok arányában történt. A törvény értelmében a szántóföldek, rétek, kaszálók és legelők esetében nem volt feltétel a birtokrészek természetben való kiadása, erdők esetében a 100 katasztrális holdat (57,55 ha) el kellett érni, vagyis a 100 hold alatti birtokokok állandó közösségben maradhattak. A több község által közösen bírt erdőségek felosztását községenként kellett elvégezni, még akkor is, ha a községre jutó erdőterület nagysága nem érte el a 100 kat. holdat. Az így felosztott területek összes haszonvételei már csak a tulajdonost illették. A havasok és nádasok felosztásának megindításához elegendő volt az arányrész-tulajdonosok többségének kérelme. A havas a székely nyelvhasználatban azonban nemcsak a felső erdőhatár feletti füves, majd köves-sziklás területet jelentette, hanem az erdőt is. Így a törvény erdőkre vonatkozó területi korlátozását meg lehetett kerülni, ez vezetett a hírhedt (erdő) arányosításokhoz.

Az arányosítást és/vagy a természetben való elkülönítést bármely közbirtokos kérelmére végre kellett hajtani, vagy azt a törvény hatálybalépését követő 3 év után a bíróság hivatalból végrehajtotta. A csak köz-ségi célokra használt községi vagyont az arányosítás alól a törvény kivonta. Külön rendelkezett a lelkészeket és tanítókat megillető erdő- és legelőjárandóságról.²⁰ Az arányosítást és a közbirtok esetleges felosztását a tagosítással egyidejűleg is végre lehetett hajtani. A tagosítás közigazgatási és bírói részből álló eljárás volt, amelynek eredményeként a szétaprózott birtoktestek helyett az azokkal azonos vagyoni értékű egy (vagy minél kevesebb) tagból álló birtokok jöttek létre.²¹ Székelyföldön az első tagosítások az 1860-as években kezdődtek el, de 1879-ig alig néhány község kapcsolódott be a munkálatokba.²² A tagosítás elrendelése holdarány szerint történt, így a föld elhelyezkedésének megválasztási joga a vagyonosabb birtokosokat illette meg. „A

lehetett végrehajtani, ott a régi gyakorlatot kell folytatni; az 1854. évi úrbéri pátens – bár a földesurak kártalanítását célozták – szintén lehetőséget biztosított az elkülönítések folytatásához. Az úrbéreseknél tulajdonba helyezésével azonban nem változott meg a nyomásos gazdálkodás, az erdők és legelők közössége a továbbiakban is fennmaradt.

²⁰ Az egész közös birtokból kellett kiadni a lelkészek számára az egy birtokosra eső átlagrészt, tanítóknak ennek fele járt, kivéve, ha ettől eltérő tartalmú szerződés más járandóságot állapított meg számukra.

²¹ FAZEKAS, 1941. 19–20.

²² KOZMA, 1879. 157–158.

Székelyföldön ugyanis egyesek érdekeinek megsértése nélkül, csak a legnagyobb lelkiismeretességgel és odaadással lehet tagosítást végezni, mert a hegyes vidéken a szántók és a rétek kis határokon belül is egymástól lényegesen elütöttek, az itteni tagosítási munkálatokat a mérnökök nem maguk végezték, hanem segédeknek alvállalatba adták ki. A felelőtlen és megbízhatatlan munka végül is anyagi leromláshoz és a telekkönyvi adatok kuszáltságához vezetett.”²³ A tagosító mérnököket megvesztegethetőségük miatt „négy szemközti uraknak” hívták.²⁴ A birtokviszonyok rendezését nehezítette, hogy a kincstár az összes költségek alig 10%-át fedezte. Tagosításra akkor került sor, ha a birtokosok birtokarányos 1/3 része ezt kívánta,²⁵ majd az 1880. évi XLV. törvény értelmében a tagosítást az kérhette, akinek birtoka a tagosítandó község – adókataszteren alapuló – területének 1/4-ét elérte. A tagosítást községenként kellett végrehajtani, és senki sem volt kötelezhető, hogy birtokáért más község határán kapjon új területet.²⁶ A munkálatokban csak a minősített mérnökök vehettek részt, és a hitelesítést más mérnököknek kellett végezniük, az osztályozást és becslést pedig egy szakértői bizottság folytatta le. Az arányosítást bármely birtokos feltétel nélkül kérhette szántóföldek, rétek, kaszálók, nádasok és olyan legelők esetében, amelyek legalább felerészből szántásra alkalmasak; az erdőkből és havasokból a volt földesurak saját egyéni és volt úrbéréseik összilletményére nézve minden további feltétel nélkül, más részes pedig csak akkor, ha saját illetménye a 100 kat. holdat meghaladta.

Az arányosítás folyamata Székelyföldön az 1880-as években felgyorsult, közben a törvények hiányosságai miatt a visszaélések, túlkapások elszaporodtak.²⁷ Például gyakori volt, hogy egyes birtokosok olyan birtokok (főleg a nagy kiterjedésű erdőségek) után is részesedtek a közföldök használatából a kisbirtokosság kárára, amelyek után nem járt volna. Előfordult, hogy egy-egy nagyobb birtokos a közhelyben való részét a törvényszerű arányosítás előtt kiszakította, vagy a később foganatosított arányosítás alkalmával újból megszerezte belbirtokának a közhelyben való részesedését, és így másodszor vagy többszörösen is részesedett a köz-

²³ BEIER 1943. 13.

²⁴ INCZE, 1901, BARTALIS, 1901. 18–19. BÖZÖDI, 1988. 137.

²⁵ Nem estek a tagosítás hatálya alá az erdők, a szőlők, a gyümölcsös- és komlókertek, a tanyás puszták, a belső telkek és az azzal összefüggő külsőségek, illetve egyes bányák, bányatelepek és ásványvízforrások.

²⁶ Nem lehetett a tagosítás tárgya a belső telek és az azzal egybefüggő külbirtok, a tanyás puszták, a szőlők, a faültetvények, a gyümölcsös- és komlókertek, egyes bányák, a bányatelepek, az ásványvízforrások, a gyártelepek, a malmok, a rév- és vámhelyek. Általában az erdők sem lehettek a kicserélés tárgyai, és csak akkor lehetett az erdőbirtokos hozzájárulása nélkül mégis kicserélni, ha a csekély értékű erdők érintetlenül hagyása a célszerű tagosítást megakadályozta volna (csak hasonló minőségű erdőtalajjal cserélhetők fel).

²⁷ Vö. Koós Mihály összefoglalóját az arányosításról: BALATON, 2004. 257–259.

ből. Gyakoriak voltak a tömeges arányrész-átruházások és színleges adásvételek, különösen, amikor már a részesedés arányát megállapították és az élelmes vevő a tanulatlan székellyel szemben tudatában volt a közhelyben őt illető arányrész terjedelmének. Sok eladósodott gazda úgy próbált gyorsan pénzhez jutni, hogy olcsón eladta arányrészeit, így viszont a korábbi szabad legeltetéstől és erdőhasználatától – mint a megélhetés fontos és természetes jövedelem-kiegészítőitől – esett el. A potom áron összevásárolt erdőarányrészeket magasabb áron adták tovább; az üzérkedők felettes hatóságokat vesztegettek meg, hogy minél hamarabb birtokba vehessék a nagy erdőségeket. A gyakori kihatások természetesen a község és a köznép rohamos elszegényedését eredményezték. Bár a felosztás a legtöbb esetben csak használati jogot jelentett, a fakitermeléshez az is elegendő volt, így az erdőfelújítással és a letarolt terület hasznosításával nem törődött senki. Problémát jelentett, hogy az arányosításokat az adókataszter adatai alapján készítették, és nem vették figyelembe a telekkönyveket, a területfelmérés helyett inkább becslés alapján állapították meg a területek nagyságát. Az 1890-es években gyakoribbá váltak az újraarányosítások és újratagosítások, amelyekről a korabeli törvények nem rendelkeztek. A tagosítási munkálatok lelassulása az 1893. évi 356. számú rendelethez kötődött, amelyben az igazságügyi miniszter a munkálatok műszaki részét összhangba hozta a kataszterrel, hogy ezzel a tagosítás pontosságát biztosítsa. A birtokrendezést a telekkönyvezéssel együtt végezték, viszont a telekkönyvi állapotok rendezetlensége tovább nehezítette a folyamatot és egyben a jelzáloghitel felvételének nagy akadályát is jelentette. Így volt ez különösen Csík megyében, ahol a tényleges és a telekkönyvi birtokosok sok esetben mások voltak, és ez a színleges adásvételek és megterhelések sorozatát indította el. Gyergyóremetének például 4000 telekkönyve közül nem volt 50, amely a tényleges birtoklásnak megfelelt volna, Gyergyószentmiklóson pedig a telekkönyvi és kataszteri adatok 6000 hold közhellyel kevesebbet tüntettek fel.²⁸

Az erdőjogokkal való üzérkedés nyomán gomba módra elszaporodtak a fakeskedő cégek, fűrészüzemek és pillanatok alatt erdőterületek tűntek el, tarvágások jelentek meg Székelyföldön.²⁹ A székelyföldi arányosítások kapcsán elkövetett visszaélések és azok gazdasági, szociális hatása előbb-utóbb feltűnt a megyei, majd az országos hatóságoknak.³⁰ Néhány példaértékű kúriai döntés próbált a

²⁸ SEBESS, 1903. 28–30.

²⁹ SEBESS, 1902. 30–31.

³⁰ Az újraarányosítások azonnali beszüntetését elsőként Udvarhely megye nyugalmazott főispánja, Török Albert sürgette 1900-ban, aki több példán keresztül bemutatta, hogyan kerültek erdőspekulánsok kezére a székely erdők. TÖRÖK, 1903.

helyzetten segíteni,³¹ de 1902 végére az arányosítás Székelyföld 229 községében 203 293 kat. holdon már befejeződött.³² Több esetben a kisbirtokosok ellenállása miatt a katonaságot és a csendőrséget is bevetették az ingatlanok birtokbaadásánál.³³

A székelyföldi újraarányosítások, valamint a tagosítás egységes szabályozását az 1908. évi VII. és XXXIX. törvénycikkek rendezték: ha a gyakorlat vagy a teherviselés alapján az arányosítás nem volt megállapítható, akkor csak a belsőséggel rendelkezők részesülhettek illetményben, a telepítvényesek nem. Az erdőket, a havasokat és a művelés alatt álló kaszálókat és legelőket szintén kihagyták a számításból. A törvény a tagosítást akkor is megengedte, ha a földművelésügyi miniszter egy e célra felállított bizottság véleménye alapján a tagosítást a községre nézve hasznosnak és megvalósíthatónak mondta ki, és a tagosítást kívánók a község területének legalább $\frac{1}{4}$ -ét bírták.³⁴ A törvény finomította a részleges tagosítás eljárását is: ebben az esetben csak a tagosítandó terület $\frac{1}{4}$ -ét vagy $\frac{1}{2}$ -ét kell bírnia a tagosítást kérőknek. Az osztatlan közös tulajdont képező közlegelők csak a földművelésügyi miniszter engedélyével voltak feloszthatók vagy más alkalmas és megfelelő értékű területtel kicserélhetők, a felmerülő költségek a tagosítót terheltek. Azon községekben, ahol nincs vagy nem elegendő a közlegelő, azt a tagosítandó területekből ki kellett hasítani vagy egészíteni a tagosítandó terület 5%-áig.³⁵ A tagosítást csak minősített mérnökök, 1908-tól csak az eljárásra jogosított földmérő végezhetette. T. Nagy Imre, mint a tagosítás híve, kénytelen volt bevallani, hogy „Csíkban ez idő szerint folyamatban és bevezetés stádiumában lévő néhány

³¹ Például a marosvásárhelyi királyi tábla egyik 1901. évi határozata kimondta, hogy a közbirtokból a magánosok részére eszközrendő kihasítások költségeit a kérvényező fizeti; 1903-ban azt, hogy a különálló vagy külső birtokok tulajdonjoga nem jogosít a közösen való részesezésre; egy másik ítélet pedig megtiltotta az újraarányosítást, valamint kimondták, hogy a befejezett arányosítás után a természetbeni elkülönítést az érdekelt költségére végzik el. (MOLNÁR, 1902.; BARABÁS, 1904B. 47.)

³² Munkaterv: SZA (2004). 260.

³³ 1902 januárjában Alsóidecs (Maros-Torda megye) községben történt lázadás, a határtagosítás alkalmával az amúgy békés szász birtokosság megtámadta a hivatalos küldötteket és a tagosító bírót, kiűzték őket a községházából; ellenük a csendőrséget vetették be. A zendülés eredménye egy halott és 13 sebesült. *MT*, 3. (1902) 4:5. (jan. 22.); *MT*, 3. (1902) 6:4. (febr. 5.); 1904 őszén a mezőpaniti tagosítás alkalmával is forrongott a helyi lakosság. *MT*, 5. (1904) 42:2. (okt. 13.)

³⁴ Ha ezt nem mondta ki, akkor a tagosítást kívánók legalább $\frac{1}{4}$ -ét bírták a község területének, ilyen esetben viszont a tagosítást nem kívánók birtokához számítandó „az állami, törvényhatósági és községi vagyon, a közalapítványi javak, a közintézetek, az árvák és gondokság alatt levők birtoka, úrbéri haszonvételekkel terhelt oly erdők, legelők és nádasok, valamint arányosítás alá tartozó oly közös használatú területek, amelyeknek rendezése még befejezve nincs”.

*tagosítás befejezésével még csak példát sem lehet statuálni, mert azokat már mind megtámadta a rendszeresen ellenálló tömeg, a bevégzett egy-két tagosítás pedig a bírálaton aluli eredmények miatt csak elrettentő példákat mutat.*³⁶

Székelyföld területének csaknem fele erdő (46%) volt, amelynek 55–60%-át a székely közösségek (közirtokosságok és községek) birtokolták. Az erdős területek jövedelme a faizáson kívül elsősorban a legeltetésben érvényesült. Az erdőtörvények (1879: XXXI. tc., 1898:XIX. tc.) az erdők állami ellenőrzését és kezelését írták elő, kitiltva az állatokat a korábban legeltetésre használt területekből. A székely megyei hatóságok az 1880-as évek második felétől állami kezelésbe adták közösségi tulajdonban levő erdőiket, de az okszerű gazdálkodás magvalósítását akadályozták a folyamatban levő birtokrendezési eljárások. Az erdőkezelési költségjárulékok (9,1–14,8 f/hold) az ország más vidékeihez képest olcsók voltak (egyharmadát sem tették ki), az erdők jövedelméhez viszonyítva drágának számítottak.

Az erdőtörvények a korábban kiterjedt erdei legeltetést szűk korlátok közé szorították: nemcsak a véderdőkben volt tilos a legeltetés, hanem a kitermelésre kerülő erdőkben 30 évig; az egyéb, leromlott talajú és faállományú erdőkben pedig az üzemtervi előírások tiltották azt. Az első kataszteri felvételek idején, az 1850-es években felületesen mérték fel az erdő- és legelőterületeket, és a kisebb adózás érdekében – tekintet nélkül a terep- és talajviszonyokra – erdőterületeknek mondták a legelőket, viszont legelőnek minősítették a leégett vagy fel nem újult erdőket, amelyek legeltetésre nem is voltak alkalmasak.

A legelőterületek beszűkülése óriási gátja lett az állattenyésztés fejlődésének, ezért a Földművelésügyi Minisztérium elsősorban az erdős területek felszabadításával és az ún. legelőerdők³⁷ kijelölésével próbált nagyobb területet biztosítani a legeltetésnek.³⁸ A kedvező éghajlati és természeti adottságokkal rendelkező állattenyésztés 1848 után visszafejlődött a külterjes állattartás miatt, az istállózás és a

³⁵ A közlegelő szükségességéről, nagyságáról és helyéről szakbizottsági javaslatra a miniszter döntött. A kihasított vagy kiegészített közlegelőnek a tagosított birtokok területének arányában lettek osztatlan közös tulajdonosai a birtokosok, használatát legelő-szabályrendelettel kellett megállapítani, lehetőleg a kisbirtokosok igényeinek figyelembevételével.

³⁶ NAGY T., 1911. 80–81.

³⁷ A legelőerdő eszméjét először Bedő Albert országos főerdőmester vetette fel az 1885. évi akadémiai székfoglalójában. A legelőerdő értelmezése sokszor felvetődött, ideális állapot szerint a 0,2-0,6 zárlatú, fával egyenletesen borított területet jelentette.

³⁸ *Alispáni jelentés (U)*, 1904. 62.; *UH*, 6. (1903) 17:4. (ápr. 26.) Az 1901–1902-ben megejtett erdészeti-gazdasági bizottsági bejárás során 147 erdőbirtokosság erdejében 34 572 k. hold legelőerdőt engedélyeztek. Maros-Torda megyében 33 erdőbirtokosság erdejében 2977 k. holdat, Csík megyében 20 erdőbirtokosság erdejében 7055 k. holdat, Udvarhely megyében 36 erdőbirtokosság erdejében 7035 k. holdat, Háromszék megyében 58 erdőbirtokosság erdejében 17 505 k. holdat.

trágyázás hiányában, valamint az állatfajták és az eljárások rossz megválasztása és az elhanyagolt legelőgazdálkodás következtében.³⁹

A birtokrendezési- és az erdőtörvények következtében az eladósodás, a vagyoni süllyedés, az agrárproletár rétegek felduzzadása, valamint az állattenyésztés váltsága a dualizmus korának állandósult gazdasági és szociális problémáivá váltak. Sok község a teljes eladósodás sorsára jutott, különösen a 5 hold alatti, arányrészeiket elkótyavetyélő székelyek megélhetése került veszélybe. A közlegelők és közerdők aránya lecsökkent, a visszaélések és spekulációk következtében a kisbirtokosok kevesebb közföldet kaptak. Az összes gazdaság mintegy fele kiszorult a közbirtok használatából, és ezzel a családi kisgazdaság fő támasza, az állattenyésztés került mély válságba. Különösen a havasalji községek helyzete vált súlyossá, ahol a szántó és a kaszáló jövedelméből marhalegeltetés nélkül nem lehetett megélni, az erdőterület bősége miatt a fa piaci értéke pedig csekély volt. A székelykérdés voltaképpen ennek a szegényrendű székelységnek a válságosra fordult helyzetéből adódott. Erről tanúskodik a háromszéki Papolc község beadványa az 1902. évi tusnádi székely kongresszushoz: „a folyamatban lévő arányosítás és tagosítás folytán Papolc községe közbirtokossága a pusztulás szélén áll, és ha a Kongresszus az elébe tűzött tárgysorozatában a mi sérelmes ügyünket tárgyalni és azt jegyzőkönyvbe venni nem kegyeskedik, szeretett hazánkra nézve mint adózó polgárok megszűnünk számot tenni s minden habozás nélkül kénytelenek vagyunk kijelenteni, hogy ezután meg nem élhetés miatt ki kell vándorolnunk.”⁴⁰

Molnár Józsiás ellenzéki országgyűlési képviselő 1901 szeptemberében elsőként tárta fel a birtokrendezés kapcsán a székelykérdés lényegét, és az arányosítási- és az erdőtörvények végrehajtásainak következményeire, az elszegényedésre és az elvándorlásra figyelmeztetett. 1902 júniusában már a birtokrendezés leállítását, sőt az ősi jogok visszaállítását sürgette. A függetlenségi sajtó a század elejétől az ő érvelését vette át.⁴¹

A XX. század elejére nyilvánvaló lett, hogy a földnélküli és 1–2 holdas törpebirtokos réteg anyagi süllyedése megállíthatatlanná vált, helyzetük reménytelenségét a hatóságok is felismerték. Ugyanakkor a birtokrendezések következtében az egy tagban kiszakított nagy kiterjedésű modern erdő- és legelő-közbirtokosságok lehetővé tették az árutermelést folytató gazdáknak a váltógazdaság és a belterjes gazdálkodás bevezetését.

³⁹ Pálffy, 1902.

⁴⁰ Székely Kongresszus, 224–225.

⁴¹ KN 1896–1901, XXXVII. 727. országos ülés, 8–16. Molnár interpellációja: az 1871. évi arányosítási törvénynek a székely érdekeket sértő intézkedései tárgyában, az igazságügyi miniszterhez; az 1879: XXXI. tc. végrehajtásából a székelyekre háruló károsodás tárgyában, a földművelésügyi, kereskedelemügyi és belügyminiszterhez. Az interpelláció megismétlése: KN 1901–1906. VII. 126. országos ülés, 333–337.

A korabeli közgazdasági irodalom általában lesújtó képet festett Székelyföld mezőgazdasági rendszeréről: egyoldalú és önellátó földművelési rendszer,⁴² két- és háromnyomásos gazdálkodás következtében kiterjedett ugarolási rendszer (különösen az állattartást folytató területeken, például Csík megyében 43,5% volt). A belvizek állandósága, a folyók és a patakok szabályozatlansága miatt a mezőgazdasági területek 1/5-e csaknem használatatlan volt. Az elavult földművelési technika következtében hiányoztak vagy csak kevésbé használatosak voltak a talajműveléshez, a vetéshez, a terménytisztításhoz szükséges gazdasági eszközök. A székely gazdák hagyományosan szinte mindent fából, házimunkával állítottak elő.⁴³

terület	szántó	kert	rét	legelő	erdő
Csík megye	14,5	1	22,4	21	39
Háromszék megye	22,7	1,5	9,6	4,3	59
Maros-Torda megye	27,7	2,2	11	9,3	46,5
Udvarhely megye	25	1,6	18,2	14,38,5	38,5
Székelyföld	22	1,5	15,5	12,4	46
Magyarország	42,8	1,3	10,2	13	26,6

Forrás: 1895. évi mezőgazdasági statisztika

A természetes gazdálkodási mód, az extenzív állattenyésztés válsága mellett töreszkénység, gazdasági érzéketlenség és az újítások iránti bizalmatlanság volt jellemző.⁴⁴ Az archaikus gazdálkodás klasszikus területének Csík megye számított, ahol a különböző háziiparok elevenen éltek, akár az erdőhöz és a havasi területekhez kötődő archaikus mesterségek, gyűjtögetés, orvvadászat, famunka, pásztorkodás. Udvarhely megyében, a Hargita völgyeiben épült havasalji községek – földrajzi elzártságuk okán – a Csíki-medencéhez hasonlóan archaikusabb

⁴² A kizárólagos mezőgazdasági foglalkoztatottság (1900-ban 76,5%) volt a jellemző, miközben a földművelésre használható földterület, a szántó aránya jóval alatta maradt (22%, de Csík megyében csak 14,55% volt) az országos átlagnak (43%). A termelési ágak helytelen megválasztása (a gabonaművek (59,55%) és a kapásnövények (37,02%) dominanciája a kedvezőbb terméseredményt produkáló ipari növények helyett. A kereskedelmi növények termelése a cukorrépára és a lenre szorított, kendert pedig csak házi szükségletre termesztettek.

⁴³ KOZMA, 1879. 134–211.; BARABÁS, 1907. 50.; EGYED, 1975. 61–131. Például 1907-ben Maros-Torda megyében a szekereknek 96,3%-a fatengelyes volt.

⁴⁴ A mezőgazdasági adatok forrása: *Mezőgazdasági statisztika, Ipari akció, 7–54.* Az alábbiakban külön nem hivatkozom ezekre a művekre.

gazdálkodást űztek, mint a középhegységgé vagy dombokká szelődött, jóval nyitottabb helyzetű települések (keresztúri és oklándi járásban). Háromszék megye – különösen a terület déli fele, amely természeti adottságánál és jobb piaci viszonyainál fogva gazdagabb volt – Székelyföld legpolgárosultabb vidéke volt, a legnagyobb területű kapitalista magánbirtokokat is itt találjuk. Maros-Torda megyében a modern gazdálkodásra való áttérés már a XIX. század végére megtörtént. Az alföldi viszonyokhoz hasonló mezősíri részekben a szemtermelés volt jövedelmező, az állattenyésztés csak nagyobb befektetés árán, mesterséges takarmánytermeléssel és istállózással volt fokozható.

Bár a kisipar, háziipar és kiskereskedelem fejlett volt, az nem volt elegendő a nagyipar, a nagyobb volumenű kereskedelem és vállalkozás meghonosításához. Az iparosodás kibontakozását Székelyföld földrajzi elszigeteltsége, a modern közlekedés hiánya, a tőke- és szakemberhiány, a fogyasztópiac szűkössége és a külföldi, valamint a gyáripari termékek versenye akadályozta. Legnagyobb probléma a közlekedési viszonyok kezdetlegességéből (a közvetlen vasúti összeköttetés és a kedvező vasúti szállítási tarifák hiányából),⁴⁵ valamint a Romániával fennálló vámviszony rendezetlenségéből adódott.⁴⁶ A korabeli székely értelmiségiek és hatóságok Székelyföld gazdasági helyzetének javítását az önálló magyar vámterület felállításában látták.⁴⁷

⁴⁵ A vasúthálózat későn, csak az 1880-as évek végén hálózta be a térséget, de a század elején a székelyföldi vasúthálózat csupán 1,98%-át jelentette az országos hálózatnak.

⁴⁶ A román vámháború összefoglalását ld. *Erdély története, III. 1520–1522.* A román fejedelemségek az erdélyi ipar kedvező értékesítési területei voltak, a modern román állam kiépülésével azonban a beviteli vámok folyamatosan növekedtek, emellett az 1870-es évektől a hagyományos székely kézműiparnak szembe kellett néznie az osztrák–cseh ipar termékeivel és a Kárpátokon túl a víziszállítás révén megjelenő angol és francia áruk konkurenciájával. A román piac az erdélyi iparosok számára jelentősen beszűkült. A kisipar krízisét enyhítette az erdélyi iparos és kereskedő körök nyomására 1875-ben 10 évre kötött szabadkereskedelmi egyezmény Romániával. A „brassói” néven emlegetett székelyföldi áruk között elsősorban a ruházati és háztartási cikkeknek, a szíjgyártó és faipari készítményeknek volt nagy keletje, Romániából pedig főként élőállatok érkeztek Erdélybe. 1885-ben Németország a keleti marhavész behurcolása elől elzárta határait a magyar marha előtt, amire Magyarország a román határ lezárásával reagált. Románia retorzióval élve nem hosszabbította meg a kereskedelmi szerződést, és a vámszerződés megkötése iránti tárgyalások is meghiúsultak, így 1886. június 1-jével szerződés nélküli állapot lépett életbe. A vámháború felgyorsította egyes régi iparágak pusztulását, a kisiparosok nagy része tönkrement vagy kivándorolt, sokan eladósodtak. Az 1893-ban létrejött új kereskedelmi szerződés rendezte ugyan a kereskedelmi kapcsolatokat, de csak az osztrák gyáriparnak és néhány minőségi terméket előállító dél-erdélyi szász textilipari középüzemnek sikerült visszanyernie korábbi romániai pozícióit.

⁴⁷ A székelyföldi ipar helyzetére és az iparosításra részletesebben: BALATON–REISZ, 2006.

A növekvő köztartozások, nevezetesen az önmegváltás, az arányosítás és tagosítás költségei a lakosság eladósodásához vezetett. A székelység még a századfordulón is fizette a dézsma-szolgáltatással, a papi tizeddel egyforma természetű szolgáltatást vallásfelekezettől függetlenül a papnak, kántornak és kántortanítónak. A „epének nevezett képét” az 1848: XIII. törvény (erdélyi 1848:V., XX. tc.) már mindenhol eltörölte, csak Székelyföldön ragaszkodott még a klérus ehhez a megélhetési alapforrásához.⁴⁸

Bár a térségben 137 pénzüintézet működött, mégis megoldatlan volt a hitelkérdés, amely tovább nehezítette a gazdasági struktúra átalakításához szükséges beruházásokat. A kisbirtokosság a jelzáloghitelt nélkülözte leginkább, mert a helyi takarékpénztárak – kevés kivétellel – nem foglalkoztak jelzálogüzletekkel, nagyobb pénzüintézetek pedig messze voltak Székelyföldtől. A telekkönyvezési munkálatok 1916-ig történő rendezéséig az állapotok bizonytalansága akadályozta a jelzáloghitel felvételét. Emiatt a kisbirtokosok a takarékpénztárak váltókölsőneire, kötvény- és magánkölsőnőkre, valamint a drága (az egyéb költségekkel együtt 15–20% kamatot is elérő) személyi kölcsönőkre voltak utalva. A térségben jellemző volt a kezességi uzsora is, amikor a jótálló kezes megfizettette neve aláírását a kölcsön felvételekor és a váltó minden megújításakor. A hitelszervezet problémáit kihasználva, román és szász nemzetiségi pénzüintézetek jelentek meg, amelyek rugalmas, gyors és kedvező törlesztéses jelzáloghitel nyújtásával hozzájárultak a magyar földbirtok fokozatos apadásához.⁴⁹ A hitelviszonyok rendezése, különösen a székely birtokosok magas kamatú és a legnagyobb részben idegen pénzüintézeteknél levő adósságainak a konvertálása az egyik legsürgősebb feladat volt.

A székely agrártársadalom válsága nem hagyta érintetlenül a hagyományos életmódot, köz- és vallásérkölsőt. Az 1890-es évektől a polgári kultúra térhódításával, a műveltség terjedésével az igények nőttek (kávé- és teafogyasztás, „úrizálás” az öltözködésben) és a paraszti életmód hagyomány eszköztára kezdett kicserélődni. A századfordulót már a népi és polgári kultúra együttélése jellemezte; a néprajzkutatók észrevételei szerint a kapitalista világ termékei egyre inkább kiszorították a hagyományos tárgyi világot. Erre utal T. Nagy Imre Csík megye alispánjának és közigazdászának kimutatása, amely szerint egy 10 holdas gazda éves kiadásai 1860 és 1900 között megnégyszerezőződött (115,50 koronáról 513,30

⁴⁸ A képét utoljára az 1804. évi Mitrowsky-féle szabályrendelet határozta meg: évente az a székely családfő, akinek 12 kalongya (1 kalongya = 26 kéve) őszi gabonája termett, 3–3 kalongya őszi és tavaszi búzát fizetett. Akinek 6–12 kalongyája termett, annak $\frac{1}{2}$ – $\frac{1}{2}$ kalongya őszi és tavaszi búzával kellett hozzájárulnia az egyházi személyzet ellátásához. SIMÓN, 1903. 78–79.

⁴⁹ SEBESS, 1902. 40–44.; A román földvásárlásra ld.: TOKAJI, 1913; BETHLEN, 1912; RÁCZ, 1906.; Szf, 23. (1904) 88:2. (nov. 3.)

koronára), miközben bevétele (503 korona) nem változott.⁵⁰ Véleménye szerint a régi olcsó, önellátó életmód egyensúlyának felbomlása nagyban hozzájárult a székelység elvándorlásához. A kivándorlás fő okát azonban a családok viszonylagos túlnépesedése (1880–1900 között 22,1%) és az urbanizációs szint megrendése okozta. A hagyományos székely gazdálkodási rendszer nem volt képes ele-gendő élelmet előállítani a megnövekedett népességnek, pontosabban a mezőgazdasági termékek nagy részét el kellett adni a felduzzadt pénzbeli kiadások fedezése miatt. A nagyon takarékos, hagyományőrző elégtelen néptáplálkozás mellett a kortársak a férfiak életmódjának elengedhetetlen részének tekintették a kocsmajárást, amit a regélémegváltás (1888:XXXVI. tc.), a házi szabad szesz-főzés eltiltása tovább növelt. „Korcsmák népesedése versenyre kelt a szentegyházi-akéval... *S mindezekből a hitéleti, családi, társadalmi és hazafiúi erények olyan hanyatlása észlelhető, aminek feltartóztatására és orvoslására minden hivatott tényezőnek összetett erővel kell hozzájárulni.*”⁵¹ A régi szokásrendszer eltűnése azonban hosszabb időt vett igénybe, és a kölcsönös segélyezés különböző formáinak (kalákarendszer) fennmaradása nemcsak gazdasági jelentőséggel bírt, hanem a közösségek fenntartásához is hozzájárult.

A SZÉKELY AGRÁRTÁRSADALOM AZ 1895. ÉVI MEZŐGAZDASÁGI STATISZTIKA TÜKRÉBEN

Székelyföld agrártársadalma nagy változásokon ment keresztül a neoabszolutizmus, majd a dualizmus liberális törvényeinek hatására, amit a modernizáció, az iparosodás tovább fokozott. A székelyföldi társadalom egyik súlyos problémája maradt a földkérdés, amit az 1895. évi mezőgazdasági statisztika tükröz.⁵²

A parasztság alatt a volt jobbágyok és zsellérek mellett a régi szabad parasztok, határőrkatona, kisnemesek; a parasztföld fogalma alatt a 100 kat. hold alattiak értendők. Minőségi változást eredményezett, hogy a székely örökség négyszög-öltre kimért, telekkönyvezett, szabad rendelkezésű individuális tulajdonná vált. Az összes gazdaságnak csupán 0,88%-át jelentő 100 holdon felüli gazdaságok a művelés alatt álló magántulajdonú földnek 33,21%-át alkották. A birtokstruktúrát

⁵⁰ NAGY IMRE, T.: A székely kisgazda. *M*, 3. (1902) 17:10. (jan. 19.) Az alispán a megnövekedett kiadások miatt különösen a nőket okolta, akik a divat és az „úrhatnáság” miatt sokat költöttek ruházódásukra.

⁵¹ Idézi: EGYED, 2004. 201.

⁵² A mezőgazdasági statisztika a magántulajdonban levő gazdaságok számát, nagyságkategóriáit, földbirtokviszonyait, az állatállomány és a felszerelés megoszlását tartalmazza megyei szinten, de a legelő- és erdőgazdaságok, valamint a testületek, községek és közbirtokosságok erdő- és legelőbirtokait nem.

tehát a paraszti kisbirtok dominanciája határozta meg, kivételt csak Háromszék nagy földesúri erdőbirtokai, valamint Maros-Torda megye mezősségi területeinek gabonatermelő kapitalista nagygazdaságai jelentették. A közföldek legnagyobb mértékben – a hajdani katonai határőr intézménnyel összefüggésben – a hegyvidéki területeken maradtak fenn, ahol szűkösen állt rendelkezésre szántóbirtok, és a lakosság egyik legfontosabb létfeltételét képezte a közös erdő- és legelőbirtok.

terület	A gazdaságok összes számából 100 holdon felüli gazdaság aránya	magántulajdo- nú földbirtok területéből 100 holdon felüli gazdaság aránya	összes föld- területből községi, köz- birtokossági föld aránya
Csík megye	0,73	23,93	44,26
Háromszék megye	1,00	42,48	45,76
Maros-Torda megye	1,09	48,96	19,27
Udvarhely megye	0,73	17,48	14,57
Székelyföld	0,88	33,21	30,96

A hagyományos földbirtoklási, örökösödési rendszer, valamint a népszaporulat az amúgy is kis terjedelmű parasztbirtokok további szétforgácsolódásához vezetett: a birtokosok 99%-a 20 holdnál kevesebb földdel rendelkezett. Nem volt kivételes eset, hogy egy 3–4 holdas gazda 10–20 földdarabot művelt meg. A szétforgácsolódott birtoktesteknek sok esetben más volt a tényleges, mint a telekkönyvi tulajdonosa.⁵³

Agrárnépesség megoszlása társadalmi kategóriák szerint 1895-ben:

Birtokkategóriák	Székelyföld gazdaságok aránya	Székelyföld területének aránya
törpebirtokos (5 hold alatti)	49,2	6,24
kisparaszt (5–20 hold)	37,5	27,9

⁵³ UH, 5. (1902) 31:1. (aug. 3.); SIMÓN, 1903. 65.

Birtokkategóriák	Székelyföld gazdaságok aránya	Székelyföld területének aránya
középparaszt (20–50 hold)	10,6	22,04
gazdagparaszt (50–100 hold)	1,76	8,3
100 holdon felüli „úri” birtokos	0,82	14,2
1000 holdon felüli „úri” birtokos	0,082	21,7

Az agrárszegénységet a jobbágyfelszabadítás, valamint az erdő- és legelőáryosításakor véghezvitt spekuláció duzzasztotta fel: a birtoktalanok (33%-os aránya 1900-ban) mellett a székelyföldi gazdaságok több mint fele olyan minimális magántulajdonú birtokkal rendelkezett, amely a család megélhetését nem biztosította.⁵⁴ Székelyföldön 1895-ben 112 246 gazdaság közül 10 389 (9,25%) egy holdon aluli, szántófölddel egyáltalán nem rendelkező és 11 380 (10,14%) egy holdon aluli, szántófölddel is rendelkező gazdaságot írtak össze. Az 5 hold alatti törpebirtokos réteg (49,2%) olyan kétlaki népesség volt, amelynek a természetes gazdálkodás mellett kiegészítő foglalkozást, elsősorban napszámos- és cselédmunkát kellett vállalnia a megélhetés előteremtéséhez. A birtoktalan és az agrárproletár rétegeknek a hagyomány, a megszokás, valamint a földrajzi közelség miatt a romániai munkavállalás és kivándorlás⁵⁵ jelentett lehetőséget.

Az agrártársadalom másik végletét a 100 hold feletti úri birtokosok 1% alatti aránya jelentette: Maros-Torda megyében volt a legkedvezőbb a helyzet (0,89%, többségük az egykori Marosszék területén élt); azután Háromszékben (0,71%, a többség Kézdivásárhelyen, Sepsiszentgyörgyön élt, a legrosszabb helyzet az egykori Kézdiszéken volt). Udvarhely megyében valamivel több mint 0,5% volt a 100 holdasok aránya (0,59%, legtöbbször az egykori Keresztúrszék területén élt), Csíkbán még ezt sem érte el (0,44%, különösen Kászon vidékén volt a kisbirtokosok aránya magas).⁵⁶ Maros-Torda megye Maros menti és mezősi részein, valamint Háromszék megye területén, ahol jóformán minden községben volt birtokos, a földműves nép is jobban gazdálkodott. A 100 és 1000 hold feletti birtokok kiterjedt erdő- és legelőbirtokok voltak, ugyanakkor a földterület jelentős részét (36%) birtokolták.

⁵⁴ EGYED, 2004. 196–197.

⁵⁵ A székely kivándorlás bőséges szakirodalma, a korabeli publicisztika és a statisztikai adatok alapján 1880–1913 között mintegy 60 000 kivándorló hagyta el legálisan Székelyföldet, a csúcs éveket az 1904–1907 és az 1912–1913 közötti évek jelentették. Az illegálisan távozók száma ennél is nagyobb lehetett.

⁵⁶ *Gazdacímár*, 1897.

A korabeli közgazdászok szerint egy öttagú család létfenntartását egy 7–10 holdas közepes minőségű föld biztosította. Így az 5–20 holdas kisbirtokosság (37,9%) alsó (6–10 holdas) vagyoni helyzetű csoportja önellátó gazdálkodást folytatott, de anyagi helyzetük labilis volt, bevételeik még a kiadásokat sem fedezték, így az eladósodás veszélye állandóan fennállt. A 10–20 holdas réteg (17,8%) megélhetése biztosabb alapokon nyugodott: a család munkaereje tartotta fenn a gazdaságot, a kiadásokat fedezni tudták, de rendkívüli esemény esetén befektetésre már nem futotta. Az árutermelésbe bekapcsolódó, bér munkásokat is alkalmazó, befektetéseket eszközöző, életerős réteget a 20–50 holdas középparasztság (10,6%) és az 50–100 holdas gazdagparasztság vékony rétege (1,76%) jelentette.

A parasztságnak mintegy 30%-át kitevő családi gazdálkodást folytató, árutermelésbe bekapcsolódó, korszerűsítéseket is eszközöző réteg a régi szegény nemesi rend, a szabad földművelő, lófő, gyalogos és vagyonosabb jobbágy rétegekből alakult ki a XIX. század második felében. Életerejükhöz kétségkívül hozzájárult a székely örökség jellegű magántulajdonra épülő, de a közbirtokra is támaszkodó családi gazdálkodási mód és az ahhoz kapcsolódó ún. megtartó életforma egészen az 1960-as évekig. Ennek a rétegnek a többsége a 20. század elejére felismerte a gazdasági korszerűsítés szükségességét a hagyományos gazdálkodást fenntartó romantikus szemlélet helyett. A kor közgazdászai és politikusai is elsősorban ennek a kis- és középparaszti rétegnek a megmentését és megszilárdítását tartották fontosnak. Székelyföld állami gazdaságfejlesztő programja, az ún. székely akció főképpen ezt a társadalmi réteget célozta meg. A jobb módú és értelmesebb gazdák, falvanként 40–50 fő alkotta a gazdakörök, szövetkezetek magját, akik vállalkozási kedv és tőke birtokában mertek újítani, tenyészállatokat vásárolni, gazdasági gépekbe finanszírozni.

Az átfogó és egységes segélyakciót – a liberális gazdaságpolitika értékeit figyelembe véve – Darányi Ignác (1895–1903 és 1906–1910 közötti) földművelésügyi miniszter indította a leszakadó, gazdaságilag elmaradott térségek központi erőforrásból, állami támogatással, de az önszegélyezésen, a belső kezdeményező- és vállalkozókedven, valamint a saját munkán alapuló fejlesztésére. A Földművelésügyi Minisztérium ezen egységes felfogásának és koncepciójának jegyében előbb 1897-től Kárpátalján, 1902-ben Székelyföldön, majd – a két működő kirendeltség sikerei által is ösztönözve – 1908-tól Felvidéken és Erdélyben, 1913-tól Bánátban is megszervezték a miniszteri kirendeltségeket. A mezőgazdaság fejlesztését célzó székely akció hosszú távon hozzájárult a fejlettebb gazdasági kultúra elterjedéséhez, a székelyföldi közöny és idegenkedés leküzdéséhez, valamint a helyi lakosság szemléletváltozásához.

RÖVIDÍTÉSEK:

MT: Maros-Torda

M: Magyarország

Szf: Székelyföld

UH: Udvarhelyi Híradó

IRODALOMJEGYZÉK

Alispáni jelentés Udvarhely vármegye közigazgatási állapotáról az 1904. évben. Székelyudvarhely, 1905

A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. I. A magyar mezőgazdasági statisztika fejlődése s az 1895. VIII. évi törvényczikk alapján végrehajtott összeírás főbb eredményei községenként. Bp., 1897. (Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam, 15.)

A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája. Második kötet: Gazdaczimtár. Szerk. és kiadja a Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1897

Balaton Petra: A székely akció története. I/1. Munkaterv és kirendeltségi jelentések. Bp., 2004

Balaton Petra—Reisz T. Csaba:
A székelyföldi ipari akció. In: Levéltári Közlemények, 77. (2006) 2:55–122.

Balaton Petra: A székely társadalom önszerveződése: a székely társaságok (Törekvések Székelyföld a XX. század elején). I. rész. In: Korunk, 2010. 3. (2010) 1: 78–85.; II. rész. In: Korunk, 2010. 3. (2010) 2: 71–78.

Barabás Endre: Udvarhely megye közigazdasági leírása. Bp., 1904

Barabás Endre: Maros-Torda megye és Marosvásárhely város közigazdasági leírása. Bp., 1907

- Bartalis Ágost: Segítsünk a székelyeken. Csík-Ménaság székelyei. Budapest, 1901
- Beier Sándor: A gyergyói medence gazdasági fejlesztésének kérdései. Kolozsvár, 1943
- Bethlen István: Az oláhok földvásárlásai Magyarországon az utolsó öt évben. Bp., 1912
- Egyed Ákos: A parasztság Erdélyben a századfordulón. Bukarest, 1975
- Egyed Ákos: Falu, város, civilizáció. Bukarest, 1986
- Egyed Ákos: Az 1902-es Székely kongresszus száz év távlatából. In: Valóság, 46. (2003) 3:86–97.
- Egyed Ákos: A Székelyföld közgazdasági és társadalmi helyzete az 1902-es Székely Kongresszus tükrében. Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából. II. köt. Kolozsvár, 2004. 187–209.
- Egyed Ákos: Egy sajátos földtulajdon: a székely örökség. In: Korunk, 7. (2007) 3:48–54.
- Fazekas Endre: Tagosítás és egyéb birtokrendezési ismeretek kézikönyve. Bp., 1941
- Imreh István: Erdélyi hétköznapiak 1750–1850. Bukarest, 1979
- Imreh István: A törvényhozó székely falu. I. A székely falutörvények világa. II. Székely falutörvények, rendtartások 1581–1847. Bukarest, 1983
- Imreh István: Székelyek múltó időben. Bp., 1987
- Imreh István: Erdélyi eleink emlékezete. Kolozsvár, 1999
- Incze István: A székely kivándorlás. Emlékirat. Ajánlva az igazságügyi s az összkormány figyelmébe. Sepsiszentgyörgy, 1901

Ipari akció a Székelyföldön. Javaslatok az iparnak a Székelyföldön való fejlesztéséhez. Bp., 1905

Jelentés vizeki Tallián Béla v. b. t. t. m. kir. földművelési miniszter ő méltóságához a tusnádi székely kongresszusnak a földművelésügyi minisztérium ügykörét érintő határozatairól és a székelyföldi földművelő nép gazdasági felsegítésére irányuló javaslatok. In: Balaton Petra: A székely akció története. I/1. Munkaterv és kirendeltségi jelentések. Bp., 2004. 91–307.

Keményfi Katinka, E.:

A Kibéd vidéki székely köznép táplálkozása és a táplálkozás befolyása a közegészségügyre. Megindult falu. 81–110.

Képviselőházi Napló Az 1896. évi november hó 23-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. I–XVIII. köt., Bp., 1896–1901

Képviselőházi Napló Az 1901. évi október hó 24-ére hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. I–XXXI. köt. Bp., 1901–1906

Kozma Ferenc: A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota. Bp., 1879

Molnár Józsiás: Interpellatio a székelység ügyében. Bp., 1901

Molnár Józsiás: A székelyföldi arányosítás. Bp., 1902

Nagy Imre, T.: Csík vármegye közgazdasági állapotáról. Csíkszereda, 1911

Pál Judit: Városfejlődés a Székelyföldön 1750–1914. Csíkszereda, 2003

Pálffy Gyula: A székelység állattenyésztése. Marosvásárhely, 1902

Rácz György: A magyar földbirtokosság anyagi pusztulása. Bp., 1906

Sebess Dénes: A székelység pusztulása. Marosvásárhely, 1902

Sebess Dénes: A székelyföldi tagosítás és arányosítás. Marosvásárhely, 1903

- Sebess Dénes: A telekkönyvi jogrendszer és reformja. Bp., 1911 (Klly. a Jogállamból)
- Simón Péter: A székely kivándorlás, kivált vallási és közgazdasági szempontból. Kellner Ny. Bp., 1903
- Szász Zoltán (szerk.): Erdély története III. Bp., 1986
- A székely kongresszus szervezete, tagjainak névsora, tárgyalásai és határozatai. Csíkszereda, 2001
- Takács Péter (szerk.): Gondolatok a „székely örökségről”. Csaba királyfi elárvult népe. Székely Konferencia. Debrecen, 2009. 10. 02–03. A konferenciát rendezte: Az Erdély-történeti Alapítvány (Debrecen, 2009) 263–266.
- Takács Péter: Udvarhelyszék parasztvallomásai 1820-ból. Források Erdély Történetéhez sorozat, 1. Debrecen, 2001.; Marosszék parasztvallomásai 1820-ból. A-B. Források Erdély Történetéhez sorozat, 2. Debrecen, 2001.; Háromszék parasztvallomásai 1820-ból. Források Erdély Történetéhez sorozat, 3. Debrecen, 2002.; Csík-, Gyergyó-, Kászsószék és Aranyósszék parasztvallomásai 1820-ból. Források Erdély Történetéhez sorozat, 4. Debrecen, 2002.; Földesurak és szolgálónépei Székelyföldön 1920-ban. Források Erdély Történetéhez sorozat, 5. Debrecen, 2003
- Tamási Áron: Bölcső és környéke. Bukarest, 1976
- Tokaji László: Eladó ország. Kolozsvár, 1913
- Török Albert: A székelyföldi arányosításokról. Székelyudvarhely, 1903
- Vitos Mózes: Csíkmegyei füzetek. Csíkszereda, 1894–1901

Changes of the Feudal Székely Society in the Period of Bourgeois Transition by Petra Balaton

The feudal Szekely society and system of institutions went through considerable changes due to the influence of modernization and bourgeois transition. As a result of the stagnation of manufacturing and sales in the region and the decay of conventional lifestyle, the financial decline of the landless and smallholding groups was unstoppable. The economists and politicians of the age considered important the strengthening of the roughly 30 % of peasantry, which dealt with family farming, joined goods production and carried out modernization. It was formed from old poor nobility, free farmers, primipili, pedites and propertied serfs in the second half of the 19th century.

VÁLASZTÓVIRILISEK A DUALIZMUSKORI NÓGRÁD VÁRMEGYÉBEN

GUSZTINÉ DR. TORONYI JUDIT

Az 1874. évi XXXIII. törvény a választói jogosultságot cenzushoz kötötte. Az 1872. előtt is meglévő választói jog – a régi jog –, a föld- és házbirtok után szerzhető jogosultság mellett a jövedelem és értelmiségi kategóriákat találjuk a választói névjegyzékeken.

A jövedelem nagyságát – ház, föld, saját tőke után – legalább 105 frt tiszta jövedelemben minimalizálta a törvény. Ugyanekkor a jövedelemben határozta meg a kereskedők, gyárosok, kézművesek cenzusát, és a kézművesek esetében újra legalább egy segéd után fizetett jövedelemadót szab kitételnek. Újdonság a választók között az állami törvényhatósági és községi tisztviselők megnevezése, akik legalább 500 frt évi jövedelem után fizetnek adót. Tekintet nélkül a jövedelemre választói joggal rendelkeztek a tudományos akadémia tagjai, tanárok, akadémiai művészek, tudorok, ügyvédek, közjegyzők, mérnökök, sebészek, gyógyszerészek, okleveles gazdák, okleveles erdészek és okleveles bányászok, lelkészek, segédlelkészek, községi jegyzők, iskolai tanítók, okleveles kisdédóvók.¹

A választói névjegyzéken szereplő választókról a jövedelem tekintetében tehát azt tudjuk, hogy 105 frt adózott jövedelemmel rendelkeztek minimálisan, de a valódi jövedelem nagyságáról nincs információnk.

Ezért fordultam olyan kiegészítő forráshoz a választói névjegyzéken kívül, amely az egyén jövedelemére vonatkozóan adatokkal bír. Ilyen kiegészítő forrásként vizsgáltam meg a megyei illetve községi virilis jegyzékeket, amelyek a képviselőtestület tagjainak fele részben legtöbb adót fizetőire vonatkozóan tartalmazzák a nevet, foglalkozást, lakhelyet és a fizetett adó nagyságát.

Az 1870. évi XLII. törvénycikk a köztörvényhatóságok rendezéséről szól, az 1871. évi XVIII. törvénycikk a községek rendezéséről. A törvényhatósági bizottságnak és a községi önkormányzatok testületének is a felét a legtöbb egyenes állami adót fizető nagykorú

19 § A bizottság áll fele részben a törvényhatóság területén legtöbb egyenes államadót fizető azon nagykorú honpolgárokból, kik országgyűlési képviselővák

¹ Magyar Törvénytár 1872–1874. évi törvénycikkek. Budapest, 1896.

lasztásra jogosítva vannak: hason fele részben pedig a választó közönség választottjaiból. (1870. 42.tv)

34 § A község az önkormányzat jogát képviselő testülete által gyakorolja. A képviselőtestület felerészben a választó közönség választottjaiból, hason felerészben pedig a legtöbb egyenes államadót fizető községi lakos vagy birtokos nagykorú honpolgárokból áll. (1871.18.tv)²

A listákat áttekintve azonban arra a meglátásra jutottam, hogy nem csak a jövődelem nagyságára vonatkozóan használható ez a forrás, hanem a választásra jogosultak közös metszeteként az országos és helyi politikában a közéleti részvételre lehetőséget kapó elit csoportok vizsgálatára is.

Ennek a csoportnak a tagjait választóviriliseknek neveztem el.

Most nézzük meg, hogy a vizsgált időszakban milyen képet mutat Nógrád vármegye népessége és a választásra jogosultjainak a száma.

Nógrád vármegye népessége az 1890. évi népszámlálás³ alapján 215 405 fő, választóinak száma 1886. évben a választói névjegyzékek szerint 12 549 fő, 1891. évben 13 037 fő. Az országos 5,7%-os arányhoz képest nagyon kis eltérést tapasztalunk csak, hiszen 1886-ban a lakosság 5,8%-a választott, míg 1891-ben 6,1%-a.

Mindkét évben 6 választókerület alakult a megyében, amely beosztás egészen 1913-ig megmarad. Ekkor a látványos fejlődésnek indult Salgótarján átveszi majd Fülektől a járási és választókerületi központi szerepet. A legnépesebb választócsoporttal a losonci kerület rendelkezik, míg legkevesebben a szécsényi kerületben választanak.

Az 1874. évi XXXIII. törvény öt jogosultsági kategóriát alakított ki, amelybe sorolva valaki választó lehetett.

Nógrád vármegyében az egyes kategóriák közötti létszám és arány az alábbiak szerint alakult.

1. táblázat:

A Nógrád vármegyei választók jogosultsági megoszlása 1886. és 1891. évben

	Jogosultság	1886. év (fő)	1891. év (fő)
1.	Régi jog	483	328
2.	Földbirtok	9 451	10 051
3.	Házbirtok	175	173

³ Magyar Törvénytár 1869–1871. évi törvénycikkek. Budapest, 1896.

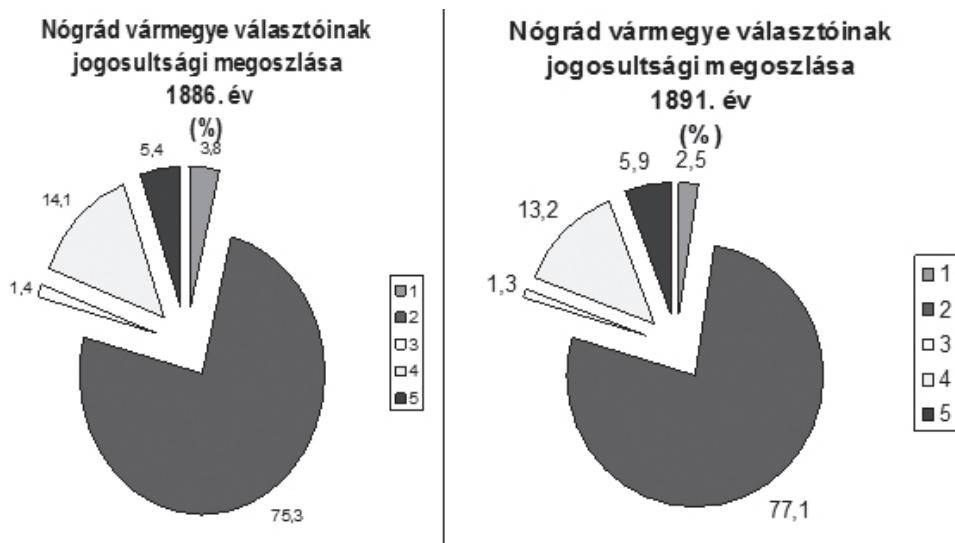
⁴ A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Budapest, 1902.

Jogosultság		1886. év (fő)	1891. év (fő)
4.	Jövedelem	1 766	1 722
5.	Értelmiség	674	771
Összesen:		12 549	13 037

1. grafikon:

A Nógrád vármegyei választók jogosultságának százalékos megoszlása
1886. és 1891. év

Látható, hogy a legnépesebb kategória a földbirtok jogán választóké volt, több mint a fét teszik ki a választóknak. A második, természetesen jóval az előző alatt, a jövedelem alapján választóké 14% körüli eredménnyel mindkét évben. Majd az értelmiségek következtek 5,4–5,9%-os nagyságrenddel, aztán természetesen csökkenő tendenciával, 3,8 %-ról 2,5%-ra a régi jogon választók, és végül 1,3–1,4%-kal a házbirtokosok.

A névjegyzékek lehetőséget adnak arra is, hogy megtudjuk belőle a választó foglalkozását. Az 1900-as népszámlálás által kialakított foglalkozási besorolásokat alapul véve, az alábbi táblázat szerint rendszereztem az 1886. és 1891. évi nógrádi választókat.

2. táblázat: Nógrád vármegye választóinak foglalkozási szerkezete
1886. és 1891. év

Sor- szám	Főszektor	Foglalkozási csoport	1886. év	1891. év	Változás 1891/1886.
1.	Őstermelés				
		Földbirtokos	232	321	1,4
		Kisbirtokos	9 570	10 155	1,06
		Gazdasági tisztviselő	66	78	1,18
		Összesen:	9 868	10 554	1,07
2.	Bányászat, kohászat				
		Tisztviselő	66	78	1,18
		Művezető, elő- és szakmunkások	7	4	0,57
		Segédszemélyzet	-	-	-
		Összesen:	73	82	1,12
3.	Ipar				
		Tisztviselő	33	19	0,58
		Önálló iparos	846	857	1,01
		Segédszemélyzet	3	1	0,33
		Összesen:	882	877	0,99
4.	Kereskedelem, hitel				
		Önálló kereskedő	447	438	0,989
		Tisztviselők	12	24	2,00
		Egyéb	22	15	0,68
		Összesen:	481	477	0,99
5.	Közlekedés				
		Tisztviselő és díjnok	77	59	0,77
		Segédszemélyzet	-	-	-
		Összesen:	77	59	0,77

Sor- szám	Főszektor	Foglalkozási csoport	1886. év	1891. év	Változás 1891/1886.
6.	Közfoglalkozás és szabadfoglalkozás				
		Törvényhozási és köz- igazgatási tisztviselők	243	232	0,95
		Igazságszolgáltatás	100	98	0,98
		Egyházi szolgálat	164	163	0,99
		Tanügy	251	247	0,98
		Közegészségügy	52	63	1,21
		Irodalom és művészet	10	7	0,70
		Egyéb	79	61	0,77
		Összesen:	899	871	0,97
7.	Egyéb				
		Házbirtokos	180	108	0,60
		Magánzó	22	35	1,59
		Összesen:	202	143	0,70
		Mindösszesen:	12 549	13 037	1,04

Elmondhatjuk, hogy Nógrád vármegyében 1886-ban és 1891-ben is az őstermelésben dolgozott a választók döntő többsége, arányait tekintve a 80%-a. A szektoron belül is a kisbirtokosok csoportjába besorolt, a választói névjegyzéken földész és földműves megnevezésekkel megjelenő választók voltak azok, akik 95 % feletti arányukkal uralják ezt az ágazatot.

Az 1886. és 1891. évi Nógrád vármegyei választók után most szeretném megvizsgálni ugyanezen évek megyei választójoggal rendelkező, legtöbb egyenes állami adót fizetőit – a megyei választóviriliseket.

A pótagokkal együtt 208 virilis tagot számlált a megyei törvényhatósági bizottság.⁴ Összehasonlítva a két év névsorát, azt tapasztaljuk, hogy 122-en szerepeltek a bizottság mindkét listáján.

A névsorokat a választókkal összevetve pedig 1886. évben 159-en találhatók meg a nógrádi választói névjegyzékeken, 1891-ben pedig ettől kevesebben, 134-en. Mivel a választói jogosultság cenzusa jóval alacsonyabb, mint az egyenes adó

⁴ Nógrád Megyei Levéltár (NML) IV.152. Nógrád vármegye Törvényhatósági Bizottságának iratai

nagysága alapján bekerülni a törvényhatósági bizottságba, így valószínű, hogy a választói névjegyzékről hiányzó virilisek más megyében vetették fel magukat a választók közé.

A választóvirilisekről a választói névjegyzékek alapján tehát tudjuk, hogy milyen jogon voltak választók, és hogy mi a foglalkozásuk megnevezése. A jogosultsági megoszlást az alábbi táblázatban foglaltam össze.

3. táblázat: A Nógrád vármegyei választóvirilisek jogosultsági megoszlása 1886. és 1891. évben

Jogosultság	1886. év		1891. év	
	fő	%	Fő	%
Régi jog	43	27	23	17
Földbirtok	64	40	67	50
Házbirtok	6	4	1	1
Jövedelem	24	15	21	16
Értelmiség	22	14	22	16
Összesen:	159	100	134	100

Az 1886. évben régi jogon választó törvényhatósági bizottsági tagok közül 6 virilis nem ezt a jogosultságot jelöli meg 1891. évben. A földbirtok utáni jövedelem 5 esetben lép a régi jog helyébe, és Ujhelyi Boldizsár Balassagyarmatról 1886-ban foglalkozása szerint földbirtokos 1891-re, mint királyi táblabíró már az értelmiségi kategóriában szerepel.

A választóvirilisek között a legnagyobb arányt a földbirtok jog képviseli. A jövedelem szerint választók csak 15–16 %-os arányban szerepelnek a megyei virilisek között a vizsgált időszakban.

A foglalkozás tekintetében a megyei választóvirilisek az előbb is bemutatott hét szektoros felosztásban az alábbiak szerint oszlanak meg.

4. táblázat: A Nógrád megyei választóvirilisek foglalkozási szerkezete 1886. és 1891. évben

Sorszám	Szektor	1886. év	1891. év
1.	Őstermelés	115	90
2.	Kohászat, bányászat	0	0

Sorszám	Szektor	1886. év	1891. év
3.	Ipar	1	4
4.	Kereskedelem, hitel	17	10
5.	Közlekedés	0	0
6.	Közfoglalkoztatás és szabadfoglalkozás	26	30
7.	Egyéb	4	0
Összesen:		159	134

Az őstermelésben találjuk a megyei választóvirilisek több mint kétharmadát. Ők a földbirtokosok, akik birtokuk utáni jelentős jövedelmük alapján lesznek tagjai a törvényhatósági bizottságnak. A közfoglalkoztatás és szabadfoglalkozás lesz a következő népesebb csoport, ahol a tisztviselőket és ügyvédek találjuk nagy számban.

Kétszeres adóbeszámítással 1886. évben 25-en, 1891-ben 34-en rendelkeztek a választóvirilisek közül. A legtöbb esetben ügyvédi illetve lelkészi oklevél adta az alapját a kétszeres adószámításnak. 1886. évben 16, 1891-ben 17 ügyvédi végzettség és mindkét évben 6-6 lelkészi hivatás szerepel a jegyzékeken.

Virilis joghoz jutást jelentő egyenes adó átlagos nagyságáról és foglalkozásokról a jogosultság tekintetében az alábbiakat mondhatjuk el.

5. táblázat: Nógrád vármegye választóviriliseinek jogosultsága és adóátlaga 1886. és 1891. évben

Jogosultság	1886.		1891.	
	Foglalkozás	Adóátlag (frt)	Foglalkozás	Adóátlag (frt)
Régi jog	38 földbirtokos 4 nagybirtokos 1 ügyvéd	890	14 földbirtokos 4 nagybirtokos 2 bíró 1 főispán 1 alispán	1552

Jogosultság	1886.		1891.	
	Foglalkozás	Adóátlag (frt)	Foglalkozás	Adóátlag (frt)
Földbirtok	49 földbirtokos 11 nagybirtokos 1 kereskedő 1 haszonbérlő 1 ügyvéd 1 lelkész	1014	50 földbirtokos 9 nagybirtokos 2 kereskedő 1 bérlő 2 ügyvéd 1 főszolgabíró 1 mészáros 1 földműves	890
Házbirtok	2 magánzó 4 kereskedő	433	1 kereskedő	773
Jövedelem	7 földbirtokos 2 birtokbérlő 2 magánzó 1 közjegyző 11 kereskedő	450	7 földbirtokos 2 bérlő 1 építész 3 tisztviselő 1 ügyvéd 1 lelkész 2 gyáros 4 kereskedő	718
Értelmiség	5 földbirtokos 7 lelkész 5 ügyvéd 2 gyógyszerész 1 gyárigazgató 1 orvos	360	5 földbirtokos 5 tisztviselő 6 ügyvéd 1 gőzmalmos 4 lelkész 1 orvos	634

Az átlagolt adatokból látszik, hogy a legtöbb adót fizetők csoportját a régi jog és földbirtok alapján választójoggal rendelkezők alkotják. Ebben a kategóriában találjuk mindkét évben a nagybirtokosok és földbirtokosok közel 90 %-át, akik szinte ki is töltik ezt a két kategóriát. De nem hiányzik a földbirtokosság a jövedelem és értelmiség alapján választójoggal rendelkező virilisek közül sem, de itt már kisebb arányban szerepelnek természetesen. Mivel vizsgálatomban a jövedelem alapján választói joggal rendelkezők vagyoni háttéréről szeretnék pontosabb információt kapni, ezért a jövedelem alapján választó virilisek adóját néztem meg részletesen, amely az alábbiak szerint alakult.

6. táblázat Nógrád vármegye jövedelem alapján választó virilisei 1886. év

Név	Foglalkozás	Lakhely	Kerület	Adó (frt)
Streisinger Lipót	kereskedő	Balassagyarmat	balassagyarmati	1429
Sacher Vilmos	kereskedő	Losonc	losonci	1225
Deutsch Adolf	földbirtokos	Szécsény	szécsényi	881
Veisenbacher András	kereskedő	Salgótarján	füleki	719
Ungár Rudolf	kereskedő	Losonc	losonci	705
Házenfeld Benjámin	földbirtokos	Szirák	sziráki	617
Heks József	magánzó	Losonc	losonci	466
Grottner János	földbirtokos	Losonc	losonci	456
Berczell Lipót	kereskedő	Balassagyarmat	balassagyarmati	377
Simli József	birtokbérlő	Diósjenő	nógrádi	360
Alk György	magánzó	Losonc	losonci	345
Kóhn Vilmos	földbirtokos	Nógrád	nógrádi	316
Serli Antal id	földbirtokos	Losonc	losonci	316
Felsenburg Tivadar	kereskedő	Balassagyarmat	balassagyarmati	306
Szakall Barna	földbirtokos	Losonc	losonci	298
Sztranyavszky Géza	kir közjegyző	Balassagyarmat	balassagyarmati	266
Ruszinkó Antal	birtokbérlő	Szécsény	szécsényi	247
Klamarik Danó	szálloda- tulajdonos	Losonc	losonci	235
Elfer Ede	kereskedő	Balassagyarmat	balassagyarmati	232
Feledi Henrik	kereskedő	Balassagyarmat	balassagyarmati	213
Gazdik Lajos	földbirtokos	Balassagyarmat	balassagyarmati	211
Szlávy Lajos	kereskedő	Losonc	losonci	195
Kis Jakab póttag	kereskedő	Kékkő	balassagyarmati	194
Veisz Salamon póttag	kereskedő	Balassagyarmat	balassagyarmati	185

7. táblázat: Nógrád vármegye jövedelem alapján választó virilisei 1891. év

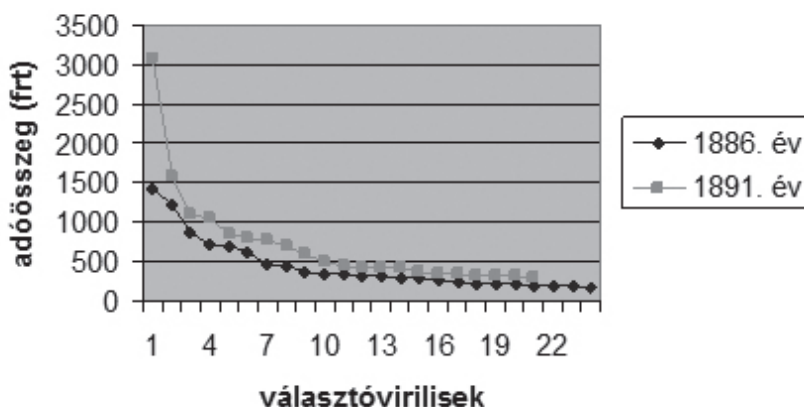
Név	Foglalkozás	Lakhely	Kerület	Adó (frt)
Streisinger Lipót	kereskedő	Balassagyarmat	balassagyarmati	3078
Berczell Lipót	kereskedő	Balassagyarmat	balassagyarmati	1580
Felsenburg Tivadar	kereskedő	Balassagyarmat	balassagyarmati	1090
Hoffmann Dávid	bérlő	Bánk	nógrádi	1053
Balás József	ügyvéd	Balassagyarmat	balassagyarmati	854
Pongrácz György	árv elnök	Balassagyarmat	balassagyarmati	789
Deutsch Adolf	földbirtokos	Szécsény	szécsényi	773
Kuchinka István	földbirtokos	Málnapatak	füleki	691
Seidner Mór	kereskedő	Salgótarján	füleki	598
Pick József	bérlő	Szécsény	szécsényi	492
Glósz Sámuel	földbirtokos	Felfalu	szécsényi	449
Bolváry Zahn Dénes	gyáros	Zlatnó	füleki	434
Bolváry Zahn István	gyáros	Zlatnó	füleki	434
Baintner Ottó	Várm. pénztárnok	Balassagyarmat	balassagyarmati	432
Elhenciczky Flóris	földbirtokos	Balassagyarmat	balassagyarmati	368
Pajor István	ny árv elnök	Balassagyarmat	balassagyarmati	351
Holéczy Gusztáv	földbirtokos	Salgótarján	füleki	341
Zahoránszky Pál	földbirtokos	Málnapatak	füleki	335
Ruszinkó Antal	földbirtokos	Szécsény	szécsényi	320
Karlik János	építész	Balassagyarmat	balassagyarmati	315
Borbás Géza	lelkész	Vilke	losonci	303

A földből származó jövedelme után megyei választóvirilisek aránya meghaladja a 30 %-ot. Csak 1886-ban múlja felül számukat a kereskedőké, 1891-ben a jövedelem után választó virilisek csoportja foglalkozás tekintetében igen heterogén.

Az adónagyságok az alábbi képet mutatják.

2. grafikon: Nógrád vármegye jövedelem alapján választó virilisei 1886. és 1891. évben

A grafikonon is jól látszik, hogy az 1891-es év adójövedelmei felette vannak az 1886. évinek. Mindkét évben Streisinger Lipót vezeti a listát, de fizetett adója megduplázódik 1891-re. A sort záró virilisek adója is megkétszereződik az öt év során. Az adatokból tehát vagyonosodásra, anyagi gyarapodásra következtethetünk az idő múlásával.

A két év megyei választóviriliseit összehasonlítva 71-en hiányoznak az 1891-es törvényhatósági listáról. Ebből 5 nagybirtokos és 46 földbirtokos. Az átlagos adónagyság a kiesett földbirtokosok esetében 488 frt. Azok a földbirtokosok, aki mindkét évben választóvirilisek voltak átlagosan 608 frt éves adót fizettek.

A megyei virilisek után községi szinten is megvizsgáltam a választók jövedelmi viszonyait a virilis listák tükrében. A vizsgált időszakból Balassagyarmat és Losonc tekintetében találtam virilis névsort, valamint más évekből Etes, Somosújfalú, Húgyag és Szécsény településeken.

A balassagyarmati lista⁵ a levéltári forrásokban volt megtalálható, itt az adó nagyságáról is rendelkezünk információval, Losonc esetében csak a helyi sajtóból

⁵ NML V. Balassagyarmat Nagyközség iratai

tudtam tájékozódni a virilisek kilétéről, és ebben nem tudósítanak a fizetendő adó nagyságáról.

Balassagyarmat ekkor a városiasodás útját járó, a rendezett tanácsú város rangjáért folyamatosan küzdelmet folytató település, de megyeszékhelyi státusza ellenére csak nagyközség.

8. táblázat: A balassagyarmati választóvirilisek 1886. év

Név	Foglalkozás	Jogosultság	Adó (frt)
Farkas Ferenc	ügyvéd	értelmiség	264
Sugár Mór	gyógyszerész	értelmiség	284
Szilágyi Mór	ügyvéd	értelmiség	303
Grünbaum Henrik	ügyvéd	értelmiség	332
Kövy Tivadar	ügyvéd	értelmiség	440
Havas Gyula	gyógyszerész	értelmiség	519
Elfer Ede öreg	kereskedő	jövedelem	233
Berczek Lipót	kereskedő	jövedelem	359
Felsenburg Tivadar	kereskedő	jövedelem	359
Aninger László	kereskedő	jövedelem	363
Schleisinger Károly	mészáros	jövedelem	410
Baintner Ottó	megyei tisztviselő	jövedelem	451
Herczfeld László	háztulajdonos	jövedelem	475
Sztranyavszky Géza	körjegyző	jövedelem	526
Streisinger Lipót	bérlő	jövedelem	584
Schvartz Samu	bérlő	jövedelem	854

9. táblázat: A balassagyarmati választóvirilisek 1891. év

Név	Foglalkozás	Jogosultság	Adó (frt)
Grünbaum Henrik	ügyvéd	értelmiségi	325
Balás József	ügyvéd	értelmiségi	332
Kövy Tivadar	ügyvéd	értelmiségi	449

Név	Foglalkozás	Jogosultság	Adó (frt)
Szteanyavszky Géza	kir.körjegyző	értelmiségi	560
Weisz Ábrahám	háztulajdonos	házbirtok	370
Elfer Ede id	háztulajdonos	házbirtok	655
Karlik János	építész	jövedelem	315
Kondor József	gabonakereskedő	jövedelem	318
Doman Izsák	mészáros	jövedelem	321
Doman Mayer	mészáros	jövedelem	321
Schvarcz Samu	bérlő	jövedelem	360
Schlésinger Károly	mészáros	jövedelem	391
Baintner Ottó	m.pénztáros	jövedelem	432
Schmidt Samu	birtokos	jövedelem	456
Berczel Lipót	kereskedő	jövedelem	543
Felsenburg Tivadar	kereskedő	jövedelem	1090

1886. évben 23, 1891-ben 24 legtöbb adót fizetőt találunk a képviselőtestületben, akikből mindkét évben 16-an szerepelnek az országgyűlési választói névjegyzéken.

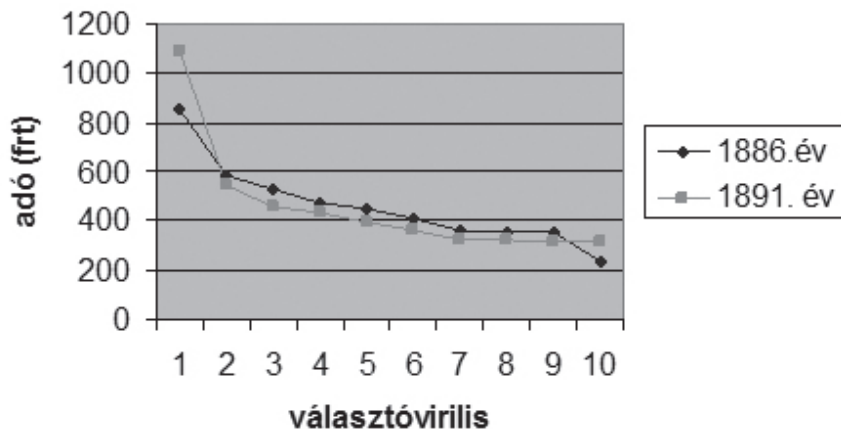
Mindkét évben a virilisek több mint a fele jövedelem alapján volt választó. Az ügyvédek, tisztviselők és kereskedők mellett itt már megjelennek az iparosok is, de nem találunk földbirtok és régi jogon választót egyik évben sem.

Ha az adónagyságot nézzük a választóvirilisek esetében 1886. évben 422 frt átlagos adót regisztráltak a 7 értelmiségi és 9 jövedelem alapján választó virilisnél. A listát két bérlő Schwartz Samu és Streisinger Lipót vezeti 854 és 584 frt-tal. Érdekes, hogy Schwartz Samu 1891-ben már csak 360 frt-os adót mondhat magáénak, míg Streisinger Lipótot már nem találjuk a virilisek között.

1891-ben az átlagos adónagyság 452 frt. Felsenburg Tivadar kereskedő és Elfer Ede háztulajdonos lesz a két listavezető 1090 és 655 frt-os adójukkal. 1886-ban Felsenburg Tivadar 359 frt adót mondhatott magáénak, Elfer Ede pedig csak utolsó helyen volt 233 frt adóval. Az öt év alatt jelentős anyagi gyarapodás áll a két virilis mögött.

**3. grafikon: Balassagyarmat jövedelem alapján választó virilisei
1886. és 1891. évben**

A két év jövedelem alapján választóinak adóját összehasonlítva azt tapasztaltam, hogy nagyságrendileg nincs olyan jelentős eltérés, mint a megyei virilisek esetében. Mintegy 20–25 %-os adójövedelem emelkedést regisztrálhatunk a legalacsonyabb és legmagasabb adókat figyelembe véve. A régi jog és földbirtok jogon választó virilisek hiányát azzal is magyarázhatjuk, hogyha összehasonlítjuk a Balassagyarmaton és a balassagyarmati kerületben a választói jogosultságokat, azt tapasztaljuk, hogy a kerületben jövedelem alapján választóknak a közel 80 %-a Balassagyarmaton él.

**10. táblázat: Balassagyarmat és a balassagyarmati kerület választóinak
jogosultsági megoszlása**

Sor- szám	Jogosultság	1886. év		1891. év	
		Balassagyarmati választók	Balassagyarmati kerület választói	Balassagyarmati választók	Balassagyarmati kerület választói
1.	Régi jog	20	68	1	35
2.	Földbirtok	108	1461	70	1335
3.	Házbirtok	80	80	54	54

Sor- szám	Jogosultság	1886. év		1891. év	
		Balassagyarmati választók	Balassagyarmati kerület választói	Balassagyarmati választók	Balassagyarmati kerület választói
4.	Jövedelem	375	486	308	397
5.	Értelmiség	69	142	69	141
Összesen:		652	2237	511	1962

A balassagyarmati központ nélkül a választókerületben a földbirtok jog szerint választók aránya meghaladja a 85 %-ot, míg ez Balassagyarmaton mindkét évben 5-7 % körül mozog.

A megye egyetlen rendezett tanácsú városa Losonc, ahol 1886-ban 34 legtöbb adót fizető⁶ találunk a képviselőtestületben, akikből 26-an választók városukban, tehát a 76 %-uk.

1891. decemberében Losonc város egyesült Losonc-Tugárral és Losonc-Kisfaluval,⁷ melynek következtében a városi képviselőtestület 48 főről 74 főre növekszik. Így 1891-ben 37 legtöbb adót fizető tagot⁸ ismerünk a losonci képviselőtestületben, valamint a 15 póttagot, tehát összesen 52 fővel számolhatunk.

A város virilisei közül választói névjegyzéken 31-en szerepelnek. Az 1886. évi-hez képest jóval alacsonyabb arány (60 %) azzal magyarázható, hogy 4 jogi személy mellett (Nógrád megyei Népbank, Losonci Takarékszövetkezet és Hitelbank, református egyház, Kármán Társulat) 5 özvegyi jogon megnevezettet találunk a virilisek között ebben az évben.

11. táblázat: Losonc választóvirilisei 1886. év

Név	Foglalkozás	Jogosultság
Kirchner Dávid	gyógyszerész	értelmiség
Kovács Ferenc	királyi körjegyző	értelmiség
Illés Lajos	lelkész református	értelmiség
Doleschall Soma	mérnök	értelmiség
Gellén Endre	ügyvéd	értelmiség

⁶ Losoncz és Vidéke 1886. december 5. VIII. évf. 49. szám

⁷ Losoncz és Vidéke 1891. december 6. XII. évf. 49. szám

⁸ Losoncz és Vidéke 1891. december 6. XII. évf. 49. szám

Név	Foglalkozás	Jogosultság
Wagner Endre	ügyvéd	értelmiség
Zelenka Gyula	ügyvéd	értelmiség
Battik Elek	birtokos	földbirtok
Gömöry Pál	házbirtokos	házbirtok
Ungár Sándor	háztulajdonos	házbirtok
Better Márkus	bérlő	jövedelem
Grittner János	bérlő	jövedelem
Martinyi Pál	bérlő	jövedelem
Andrejcsik Román	gőzmalom tiszt	jövedelem
Deutsch Nátán	kereskedő	jövedelem
Hammermüller Ignác	kereskedő	jövedelem
Heksch József	kereskedő	jövedelem
Kohn Adolf	kereskedő	jövedelem
Popper Mór	kereskedő	jövedelem
Popper Mór	kereskedő	jövedelem
Ungár Rudolf	kereskedő	jövedelem
Wankovics Danó	kereskedő	jövedelem
Hercz Adolf id.	szabó	jövedelem
Hoffmann Gábor	szabó	jövedelem
Klamárik Danó	vendéglős	jövedelem
Petyko Imre	ügyvéd	régi jog

12. táblázat: Losonc választóvirilisei 1891. év

Név	Foglalkozás	Jogosultság
Kirschner Dániel	gyógyszerész	értelmiség
Pokorny Lajos	gyógyszerész	értelmiség
Kemény Ignác dr.	járási orvos	értelmiség
Illés Lajos	református lelkész	értelmiség

Név	Foglalkozás	Jogosultság
Okolicsányi Manó	szolgabíró	értelmiség
Gellén Endre	ügyvéd	értelmiség
Zelenka Gyula	ügyvéd	értelmiség
Sacher Gusztáv	földbirtokos	föld
Unger Sándor	háztulajdonos	házbirtok
Grittner János	magánzó	házbirtok
Serly Antal id	magánzó	házbirtok
Kohn Mór	búza kereskedső	jövedelem
Minkus Bernát	búza kereskedső	jövedelem
Őrsztreicher Lajos	cserkereskedő	jövedelem
Heksch József	fakereskedő	jövedelem
Andrejszik Román	gimnáziumi tiszt	jövedelem
Kohn Adolf	kereskedő	jövedelem
Lutoczka Danó	kereskedő	jövedelem
Rottman Herman	kereskedő	jövedelem
Sacher Soma	kereskedő	jövedelem
Szlávy Dezső	kereskedő	jövedelem
Sztolár Adolf	kereskedő	jövedelem
Ungár Rudolf	kereskedő	jövedelem
Better Márk	korcsmáros	jövedelem
Róth Simon	könyvtáros	jövedelem
Duda Danó	mészáros	jövedelem
Sacher Pál	mészáros	jövedelem
Herman Kálmán	okleveles erdész	jövedelem
Deutsch Henrik	szállodás	jövedelem
Klein Soma	vásárbérlő	jövedelem
Szilassy Béla	földbirtokos	régi jog

**13. táblázat: Losonc választóviriliseinek jogosultsági megoszlása
1886. és 1891. évben**

Jogosultság	1886. év	1891. év
Régi jog	1	1
Földbirtok	1	1
Házbirtok	2	3
Jövedelem	15	19
Értelmiségi	7	7
Összesen	26	31

A jövedelem és értelmiségi jogosultság dominanciája Losoncon is megfigyelhető. A losonci választókerület esetében is elmondható a balassagyarmatihoz hasonlóan, hogy Losoncon koncentrálódik a kerület jövedelem és értelmiségi jogon választóinak több mint a fele. Nem meglepő, hogy a város választóvirilisei is ebből a csoportból kerülnek ki túlnyomórészt.

ÖSSZEFOGLALVA:

A választói névjegyzékeken szereplő választókat a legtöbb adót fizetők csoportjaival összevetve azt tapasztaltam, hogy a megyei virilis jegyzékek a választók 15–16%-os arányára kivetítve tartalmaznak az adónagyságra vonatkozóan adatokat, mivel a vizsgálat alá vont két év megyei választóviriliseinek közel 1%-e földbirtoka után, mint nagy- és földbirtokos rendelkezik választójoggal. Balassagyarmat és Losonc esetében elmondható, hogy a jövedelem és értelmiség alapján választó virilisek dominálnak a képviselőtestületben.

IRODALOMJEGYZÉK

A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Budapest, 1902

Losoncz és Vidéke 1886. december 5. VIII. évf. 49. szám

Losoncz és Vidéke 1891. december 6. XII. évf. 49. szám

Magyar Törvénytár 1869–1871. évi törvéncikkek. Budapest, 1896

Magyar Törvénytár 1872–1874. évi törvéncikkek. Budapest, 1896

Elector Virilists in Nógrád County in the Age of Dualism
by Judit Dr. Toronyi, Gusztiné

In my presentation I should have liked to introduce and give a social-historical analysis of the stratum of Nógrád County local society, which was raised into local elite status by the election law of the period. On the whole, we can say about the occupational structure of Nógrád County electors, that the tendencies of social and economic structural changes characteristic on national scale in the dualistic age can be observed here as well.

The primary production in agriculture loses its previous dominance, and industry, trade and public service gain ground, but the source of income ensuring the right to vote of the occupational group largest in number and scale still remains. A certain coexistence of the feudal past and the bourgeois development of the new period could also be traced while examining the society of electors during the period from 1886 to 1914.

FŐISPÁNI BEIKTATÁS ÜNNEPSÉGE 1778-BAN A PÁPAI ESTERHÁZY-KASTÉLYBAN

FÜLÖP ÉVA MÁRIA

„Indúlj! im ragyogó pályád messzére kinyílik...”
Kölcsey¹

A történeti kutatás természetrajza szerint, a kutatási „hulladék” (vagyis egy adott közzétételen – publikáció, előadás – túlmenően szerzett plusz információk) mellett olyan adatok is feltáruulnak a forráskutatás során, amelyeket nem az adott forrásokban keresne a téma iránt érdeklődő. Így került napvilágra például az Esterházy család ifjabb fraknoi grófi ága dunántúli birtokait illetően, a tatai uradalomban az 1740-es évektől kiépített, hazánkban az adott korban egyedülálló mesterséges tavi halgazdálkodás üzemeltetése az uradalmi régens, Balogh Ferenc (1708–1765) és a birtokos, gróf Esterházy József (1682–1748) országbíró levelezéséből.² Hasonlóképp találtunk rá az eseményt átélők beszámolóira az 1763. évi komáromi földrengésről a tatai uradalom iratanyagában³ és ekképp őrződött meg egy, a pápai várban tartott főispáni beiktatási ünnepség leírása is pápa-ugod-devecseri domínium sajnálatos módon töredékesen fennmaradt iratanyagában.⁴

A Nógrádi Történeti Múzeum által szervezett 2010. évi uradalomtörténeti konferencián összefoglalóan bemutattuk a **pápa-ugod-devecseri Esterházy-birtok** birtoklástörténetét és 18. századi gazdálkodását.⁵ Emlékeztetül itt csak a gróf

¹ KÖLCSEY Ferenc: *Iffj. B. Vécsey Miklós Szathmármegye főispáni helytartójának beiktatására*. Cseke, 1829. március 5. (epigramma)

² FÜLÖP, 1985.

³ FÜLÖP, 1997.

⁴ A Pápa-Ugod-Devecser uradalom levéltára kirívó mértékben szenvedett károkat a múlt század történelmi viharaiiban. Ismeretes, hogy az 1956. évi levéltári tűzben a Magyar Országos Levéltárban (a továbbiakban: MOL) a családi levéltárak közül a pápai és cseszneki uradalmak beszállított iratanyaga megsemmisült. A tatai és csákvári levéltárak 1948-ban, illetve 1952-ben (Majk) kerültek a MOL-ba, ahol az anyag az 1950-es évek közepére került többé-kevésbé kutatható állapotba. BAKÁCS–IVÁNYI 1964. 5–6.; BAKÁCS, 1971. 153.; FÜLÖP, 1994. 225–227.

⁵ FÜLÖP, 2010. 237–239.

Esterházy Ferenc (1683–1754) tárnokmester által 1735-ben készítettett felmérés adataira utalnánk a birtok kiterjedését illetően: ez évben a domínium 1841 kimért egész telekből állott, a bizonyíthatóan megszállítottak területe (896 telek) pedig 34–40 000 holdat tett ki.⁶

Gróf Eszterházy Károly (1725–1799) váci, majd egri püspök öröklött családi jószágaként 1762–1799 közt birtokolta a Pápa-Ugod-Devecser birtokkomplexumot.⁷ A domínium élén 1762–65 közt Balogh Ferenc tatái uradalmi régens állott. A korban nagy gazdasági szaktekintélynek örvendő Balogh⁸ halálát követően, Tóth István pápai prefektus, aki mellett 1763-tól ott szolgált már a még Balogh régens által felvett Kiss Ferenc uradalmi fiskális, az úrbérrendezés utáni korszak prefektusa.⁹

Eszterházy Károly tevékenységéről a művelődés- és művészettörténeti szakirodalomban többen is hangsúlyozták, hogy milyen alaposan kézben tartotta, irányította és terveivel is alakította kiterjedt uradalmi építkezéseit.¹⁰ A prefektusi levélmásolati könyvekben fennmaradt levelekből és a püspök rávezetéseiből kitűnik,¹¹ nem volt ez másként a gazdálkodás egészének, vagy pl. az uradalmi levéltár rendezésének kérdésében sem. A püspök családi birtoka működtetésének alapos, minden részletre kiterjedő prefektusi beszámolója őrizte meg számunkra a fentebb említett, a pápai várkastélyban végbement főispáni beiktatási ünnepség leírását is.¹²

A magyar közigazgatás történetének kiemelkedő jelentőségű szervezetében, a nemesi vármegye (és a vármegyei közgyűlés) élén a király által kinevezett, a király személyes képviselőjét ellátó *főispán (supremus comes)* állott.¹³ A 16. sz-

⁶ FÜLÖP, 1994. 246–248. FÜLÖP, 2010. 238–239.

⁷ FÜLÖP, 1994. 227–235., 251–271.

⁸ FÜLÖP, 1994. 254–255.

⁹ FÜLÖP, 1994. 257.

¹⁰ FÜLÖP, 1994. 252.

¹¹ Amint Bán Péter is megállapította kutatásai során, a levél-fóliókat először hosszában összehajtották, és a tevékenységéről urának beszámoló prefektus szokás szerint csak a fraktúr ívek jobboldalára írt, a bal oldali sáv pedig mindig a püspöknek az adott tárgyra vonatkozó észrevételeit tartalmazta. Az egyes levelek végén e válaszokat is datálták, s ellátták Esterházy Károly szignójával vagy aláírásával, következésképpen azokat vissza is postázták. Ez a tény magyarázza meg fennmaradásukat az uradalmi archivumban és ennek kapcsán kerülhetett sor gyűjteményes levelezőkönyvekbe való másolásukra. (BÁN, 2006.)

¹² MOL Az Esterházy család pápai ágának levéltára (a továbbiakban: EPL) P. 1216. A pápai uradalom lajstromozott iratai. C. 49. N. 45., 51. pp. 179–180. Kiss Ferenc pápai prefektus levele gr Esterházy Károlyhoz, valamint gr Esterházy Károly rávezetése. Pápa, 1778. jan. 22.; uo. pp. 182–185. Kiss Ferenc pápai prefektus levele gr. Esterházy Károlyhoz. Pápa, 1778. febr. 25.

¹³ HUDI, 2002. 149.

zadtól jelent meg a megyei főbb tisztségviselők közt a közgyűlés által a főispán jelöltjeiből választott első alispán (*vicecomes*) tisztsége, majd 1757-től a másodalispán. A főispán nevezte ki a fő- és aljegyzőket (*notarius*).¹⁴ Az ugyancsak főispáni kinevezéssel betöltött tisztség viselője, a vármegyei jegyző a tiszti ügyész állása megjelenéséig a vármegye jogi képviselőjét is ellátta az alispán mellett.¹⁵ A járások élén álló főszolgabíró (*judex nobilium*) munkáját a szolgabírók, esküdtek (*juratus, assessor*), járási biztosok stb. segítették. A főispán 1848 előtt gyakorta a megyén kívül élt, a tényleges irányítás így bizalmi emberéé, az alispáné maradt.¹⁶

A főispáni tisztség viselőjétől elvárt feladatok teljesítésében érezhető fordulat zajlott le az 1730-as évektől. A központi hatalom részéről, a reprezentáció mellett egyre inkább előtérbe került az érdemi tevékenység igénye: a helyi viszonyok mélyreható ismerete miatt előnyös volt, ha a főispánoknak maguknak is volt az adott megyében birtokuk, lehetőleg ott is tartózkodtak, s bizonyos szinten értettek a közigazgatáshoz.¹⁷ Ennek a folyamatnak a részeként, a főispánoknak adott uralkodói instrukciók a 18. század második felétől jelentek meg. A tisztség betöltői közt a század utolsó harmadától a főpapok helyébe egyre inkább világi nemesek léptek, először, 1773-ban, éppen Veszprém vármegyében.¹⁹

A hivatalszerűség elemei a 18. század közepére mutathatók ki a magyarországi vármegyék működésében (a vármegyeházak felépültének következménye volt a közgyűlés helyének stabilitása, a hivatalok és a börtön elhelyezése), megalkották a *statumokat*²⁰ (szabályrendelet).²¹

A rendi törekvések, a nemesi vármegye autonómiája érdekében, a központi hatalom korlátozása kívánalmának jeleként, helyi szinten az *installáció* (vármegyei főispáni beiktatás) intézményével törekedtek a királyi kinevezés ellensúlyozására. „A megyék a királyi kinevezés érvényét korlátozni igyekeztek oly módon, hogy a főispáni kinevezés érvényét a megyei beiktatáshoz kötötték, s a beiktatás ellen

¹⁴ FALLENBÜCHL, 1994. 13.; HUDI, 1995. 33.

¹⁵ Tevékenységéről írásbeli jelentést készített (*protocollum; relatio*). (HUDI, 1995. 27.)

¹⁶ HUDI, 1995. 28.

¹⁷ HEGEDÜS, 2004. 67.

¹⁸ Az első Mária Terézia bocsátotta ki 1752-ben. (FALLENBÜCHL, 1994. 15–16.)

¹⁹ A főispáni tisztség örökletessé tétele nem volt a központi hatalom érdeke, ezért, mivel a püspökök természetsszerűleg életfogytig és nem örökíthető módon viselték ezt a tisztséget, szerepük megnőtt e posztnál. Pl. Győr vármegyében a győri püspökök által a 16. század végétől kizárólagosan viselt főispáni tisztség csupán 1783-tól került világi birtokos kezére. (FALLENBÜCHL, 1994. 6., 18.; HEGEDÜS, 2004. 67. továbbá HUDI, 2002. 149.)

²⁰ „A statútum tehát a törvények és a jogszokás hézagait kitöltő jogforrás volt, az önkormányzatok területek és testületek helyi jellegű tételei joga.... Szabályrendeleteket általában a megyei közgyűléseken hoztak.” (TURBULY, 2000. 23–24.)

²¹ HUDI, 1995. 31.

*tiltakozni is lehetett.*²² Ezt szolgálta a főispáni eskü²³ és a főispáni hitlevél is: „A beiktatás mint jogi aktus érvényességének garanciája, a hivatali eskünek a közgyűlés színe előtti letétele...”.²⁴

A főispáni beiktatásoknak, azaz a vármegyei *installációknak* a ceremónia megrendezésére idővel valóságos „forgatókönyvei” alakultak ki: „A barokk korban a társadalmi reprezentáció elengedhetetlen részévé vált a nagy tömegeket mozgató beiktatás.”²⁵ A vármegye székhelyén nagy ünnepélyességgel lezajló eseménynek állandó elemei közé tartoztak a díszes kíséret biztosítása, az üdvözlő beszédek, az ünnepi szentmise, a hivatali eskü letétele, az új főispán székestől felemelése, a vendégfogadások.

1819. febr. 16-án kelt, 4390. sz. rendeletében a Magyar Királyi Helytartótanács központilag szabályozta a vármegyei tisztújításának módját. A közfelkiáltás (*acclamatio*) helyébe az egyéni szavazás (voksolás) lépett. Az esetünkben érintett Veszprém vármegye bizottságot hozott létre a rendelet végrehajtására, amely kidolgozta a tisztújítás ceremóniájának menetét: szentmise, a díszküldöttség meghívja a főispánt a közgyűlésre, ünnepélyesen lemond az addig hivatalban lévő előző tisztikar, a tisztújítás idejére a főispán ideiglenes tisztikart és szavazatszedő bizottságot nevez ki, ismertetik a szavazás módját, majd a szavazást követően az új tisztikar esküt tesz.²⁶

Az installációkra készült forgatókönyvekre példa a gróf Zichy-Ferraris Ferenc 1827. szeptember 17-i, Győr vármegyei beiktatására készült négy oldalas tervezet.²⁷ Az ünnepséget a megye másodalispánja által vezetett bizottság szervezte. Megszabták a megye határától a városig tartó díszes bevonulás résztvevőinek összetételét és a felvonulási sorrendet, rendelkeztek a város esti díszkivilágításáról. Határoztak a következő napon a beiktatásra a főispánt elkísérő küldöttségről, a ceremónia utáni szentmisét követő fegyveres tiszteletadásról, s a délutáni vendéglátásról.

Gróf Zichy István 1832. évi, Veszprém vármegyei főispáni beiktatási szertartása megszervezésével a vármegyei közgyűlés az első alispánt bízta meg, holott más megyékben általánosabb volt a főjegyző ilyen értelmű megbízása.²⁸ A forgatókönyv részletezte a főispán fogadtatását, s a beiktatási ceremóniát.²⁹

²² FALLENBÜCHL, 1994. 13.

²³ A 16. század közepétől vált a vármegyei beiktatás részévé az eskü letétele. (HUDI, 2002. 149.)

²⁴ HEGEDŰS, 2004. 78.

²⁵ HUDI, 2002. 149.

²⁶ HUDI, 2000. 48–49.

²⁷ HEGEDŰS, 2004. 70–72.

²⁸ HUDI, 2002. 150.

²⁹ HUDI, 2002. 151–153.

Gróf Károlyi György 1842. évi, Békés vármegyei beiktatása³⁰ a közgyűlés által kinevezett választmány szervezésében ment végbe. Meghatározták a vármegyére eső költségeket, melyek közt jelentős tételt tett ki a nemesi bandérium felszerelése, díszruhája.³¹ A beiktatást követő, mintegy hatszáz főre tervezett ebéd, a helyszínéül szolgáló, a megyeháza udvarán felépített ideiglenes építményt is beleértve, az új főispánt terhelte.³²

Az installációk megörökítése egyaránt szolgál adatokkal a társadalom- és politikatörténet, a közigazgatás-történet, de a gazdaságtörténet (az uradalmak és a vármegye együttélése, kölcsönös érdekeik, egymásrautaltságuk) terén is. Ez utóbbin belül bepillantathatunk a gazdálkodás szervezésének folyamatába (a birtokos utasításai, az uradalmi tisztségviselők feladatai, kapcsolattartásukban a rendszeres levelezés fontossága, továbbá a szolgáltatások, így a victuáliák típusai stb.). A művelődés- és irodalomtörténet kutatói sem hagyhatják figyelmen kívül a főispáni beiktatásokat: a *panegyris*ek, a színházi előadások, a felhangzó zenék, az étkezéssel kapcsolatos adatok joggal tarthatnak számot a kutatók érdeklődésére. Esetünkben az ünnepség megörökítése adatokat szolgáltat a pápai várkastély termeinek használatához is.

A történeti irodalom nem szűkölködik a **18–19. századi installációk** bemutatásában. Így az ünnepélyes külsőségek közül tudomásunk van valószínűsíthetően főispáni beiktatásra készült *zászlóról*: gróf Pejachevich Antal 1798. évi beiktatásával kapcsolatosan. Egyes országos tisztséget betöltő méltóságaink – valószínűleg a középkortól kezdve, de Habsburg-házi királyaink korától már bizonyíthatóan is – beiktatásukkor díszes zászlót kaptak.³³ A főispáni beiktatásra az ünnepelt fia és a vármegyei nemesség által készített zászló haditörőfeái egyértelműen utalnak Pejachevich Antal tábornok katonai szolgálatának egyes állomásaira.³⁴ Hasonlóképpen, nagykárolyi gróf Károlyi György Gyulán, 1842. május 17-én Békés vármegye főispáni székébe való beiktatásán, báró Wencheim Béla, a nemesi bandérium vezetője átadta Károlynak emlékül a nemesi bandérium zászlaját, amelyet a megye nemes hölgyei hímeztek.³⁵

³¹ VÖLGYESI, 2002. 159.

³² VÖLGYESI, 2002. 160.

³³ Így pl. az erdélyi vajdák, a horvát bánok (1537-től kezdve bizonyíthatóan folyamatosan 1869-ig). A horvát bánoknak a királyi megbízott adta át a zászlót, a rendszerint Zágrábban, egyes időszakokban Varasdon tartott beiktatáson a báni zászlót (*banderium regium*), illetve a báni jogart (buzogányt). Zászlót kaptak a török hódítás korszakának végvári főkapitányai is. (RAINER, 2004. 185.)

³⁴ RAINER, 2004. 184–185.

³⁵ A tervek szerint az alispán Vörösmarty Mihályt kérte fel a zászlót díszítő epigramma elkészítésére, de ennek elkészültére nem áll rendelkezésünkre adat. (RAINER, 2004. 185. BAJÁK, 1991. 13–16.; VÖLGYESI, 2002. 162–163.)

Az új főispán bemutatása során, székestől felemelésére is több adat maradt fenn. Sőt, a szekszárdi Wosinszky Mór Múzeumnak a régi vármegyeházán rendezett „Régi vármegyeháza világa” című kiállításán a főispáni szobában bemutatták azt a magyaros empire stílusú karosszéket, melyben a beiktatási ceremónia alkalmával magasra emelték az új főispánt.³⁶ Gróf Zichy Károlyt 1783. szeptember 2-án iktatták be Győr vármegye főispánjává. Az ünnepi közgyűlésen, az üdvözlő beszédek után az új főispán által letett esküt követően, „négy tisztviselő – ősi szokást követve – felemelte a főispánt, hogy személyét mindenki jól láthassa.”³⁷ 1827. szeptember 17-én, az uralkodó nevében tisztségébe beiktatott gróf Zichy-Ferraris Ferencet a szolgabírák székestől ugyancsak felemelték.³⁸ 1825. szeptember 2-án zajlott le gróf Cziráky Antal Mózes (1772–1852) Fejér vármegyei installációja. A főispánt háromszor a magasba emelték, majd ezt követően vette át a király személyes megbízottjától a vármegye egyetemét jelképező zászlót, az okiratok hitelesítésére a vármegyei pecsétet és a levéltár kulcsait.³⁹ 1842-ben, Gyulán, gróf Károlyi György fentebb említett beiktatásakor, a főispán eskütétele után őt a szolgabírák székestől háromszor felemelték.⁴⁰ 1867. április 29-én, Győr vármegye közgyűlésén iktatták be főispáni székébe gróf Zichy Ferraris Bódogot, aki az installáció alkalmával „ősi szokás szerint az eskü letétele után a megye főbírái által vállalkra emeltetvén riadó éljenek közt székét elfoglalta.”⁴¹

1834. szeptember 22-én, Esterházy Pál Antal herceg Sopron vármegyei, főispáni beiktatásán is megtörtént a székestől felemelés:

„Ő Herzsége a Fő Ispányi Esköt le tévén, a Béiktató Királyi Biztos Úr fel állott, s kalpagját fel vevén, Ő Felsége nevében és képeben ezen Hivatalt minden igazsággal, és haszonvételeivel Ő Hertzegségének által adta és eképpen Hivataljában béiktatta, az ujj Fő Ispány Ő Hertzegsége Elődeink által gyakorlott Nemzeti Szokás szerint székestül együtt Pásztor István, Potyondy Sándor, Barthodeiszky Josef és Marton György fő Bíró Urak által háromszor fel emeltetvén, a jelen Rendek által majd nem szüntelen éljen! kiáltásokkal fogadtatott.”⁴²

A hercegi uradalmak kormányzója, Lukinich László által Kismartonban szervezett ünnepségek fényét színházi előadás is emelte, szeptember 21-én a dunántúli magyar színésztársaság előadta a „Béla futása” című dalművet egy, a hercegi kastély parkjában erre az alkalomra emelt, 3000 férőhelyes sátorban.⁴³

³⁶ www.wmmm.hu/ajanlo3

³⁷ HEGEDŰS, 2004. 69.

³⁸ HEGEDŰS, 2004. 72.

³⁹ www.fejer.archivportal.hu

⁴⁰ VÖLGYESI, 2002. 162.

⁴¹ NÉMA, 2000. 108.

⁴² „Sopron vm. jegyzőkönyve alapján”. (MOHÁCSI, 1939. 11.)

⁴³ Az első magyar történelmi operát, amelyet Ruzitska József (1775 körül–1824 után) August

Az ünnepi lakomával és *díszelőadásokkal* koronázott fényes ünnepségek egyike, gróf Batthyány Ádám Vas vármegyei beiktatása alkalmával, 1762. évi augusztus 25-én került sor Körmen várában. A beiktatásra Mária Terézia királynő a visszalépő főispánt, Batthyány Lajos nádort, a beiktatandó főispán apját küldte királyi biztosul.⁴⁴ Batthyány Lajos beiktatása alkalmával, 1790. április 14-én, Szombathely város polgársága ünnepi ruhába és fegyverbe öltözve állt sorfalat a város végén és díszmenetben kísérte be az új főispánt a megye székházába. A főispán az ünnepen részt vett polgárokat megvendégelte.⁴⁵

Herceg Esterházy Antal Sopron vármegyei főispáni beiktatása 1791. augusztus 3-án ment végbe. Az Eszterháza tartott ünnepségen előadtak egy olasz daljátékot is, s az ünnepség fényét a nyolcvanezer (!) üvegmécses által megvilágított parkban tűzijáték is emelte.⁴⁶

1778. október 14-én főispáni beiktatás volt Miskolcon. Az előkelőségeket a minoriták meghívták ebédre, azután a házfőnök bevezette a jelmezbe öltöztetett diákszínészeket és énekeseket, s kezdetét vette egy – sajnos mindeddig ismeretlen – dráma előadása.⁴⁷ A nagy sikerre tekintettel, az előadást a főispán megisméltette. Ne feledjük, hogy a 17. századtól virágzásnak induló iskolai, konkrétan szerzetesrendi iskolai színjátszás körében előadott drámák a konfliktustípusok alapján lehettek dramatizált köszöntések, egyfajta *panegyris*ek is.⁴⁸ A püspöki installációknál hasonlóképpen találkozhatunk az esemény fényét emelő színházi előadásokkal: 1631-ben a nagyszombati primási palotában, az új nagyváradi püspök köszöntése egyben a jezsuita színjátszás egyik megörökített példája is, „...a díszletekkel berendezett alkalmi színpadon drámai előadással”.⁴⁹

A színelőadások mellett, több *verses köszöntőt* is ismerünk az installációk kapcsán. Csokonai Vitéz Mihály 1798. július 4-én, gróf Széchényi Ferenc Somogy vármegyei főispán kaposvári beiktatására írta „A haza templomának örömnapja” című költeményét.⁵⁰ A jeles alkalmakra szerzett alkalmi művekre példa a Komárom vármegyei főispán, gróf Nádasdy Leopold 1837. évi, komáromi beiktatására a tatai piaristák által szerzett és kiadatott verses köszöntő: „Felléptél Te is gyönyörű Pályádra... Méltóságos Fogaras Földi Gróf Nádasdy Leopold ő nagyságának Cs.[ászári] Királyi aranykulcsos hűvének, Királyi Ítéző Tábla bárójának Tek.

von Kotzebue (1761-1819) német drámaíró szövege nyomán szerzett, 1822-ben mutatták be Kolozsváron. A Bécsi Magyar Kurír 1834. 29. száma alapján. (MOHÁCSI, 1939. 11.)

⁴⁴ HUDI, 2000. 48–55. www.vasidigitkonyvtar.hu

⁴⁵ www.vasidigitkonyvtar.hu

⁴⁶ ESZTERHÁZY, 1901. 127.

⁴⁷ KILIÁN-SZÉKELY, 1990. 25.

⁴⁸ KILIÁN-SZÉKELY, 1990. 21. 23.

⁴⁹ KILIÁN-SZÉKELY, 1990. 26.

⁵⁰ Csokonai Somogyban. 4. Főispáni beiktatás, avagy Carneval. (www.pim.hu/Takats)

[intetes] nemes Komárom Vármegye örökös fő-ispánságába való Beiktatása alkalmával mély tiszteletül a' tатаi Ájtatos Oskolák. László Alajos, Ájtatos Oskolák Rendén lévő Tanító Tatán.”⁵¹

A legtöbb főispánt az **Esterházy család különböző ágai** adták a 17. század elejétől kezdve, egészen a 19. századig: főként a dunántúli vármegyékben, de a Felvidéken is 31 fő, valamint 3 főpap viselte e tisztséget soraikból.⁵²

Esterházy II. Miklós herceget (1765–1833) 1794-ben iktatták be Sopron vármegyei főispáni székébe.⁵³ Az ünnepségek június 21–26. közt tartottak, a királyi beiktató ünnepélyes bevonulás és a beiktatási szertartás június 24-én, a megyei magisztrátusi szertartás 25-én ment végbe. A beiktató Batthyány József hercegprímás volt. A kismartoni (Eisenstadt) kastélyban lezajló szertartást a hercegi udvarmester⁵⁴ és a megye alispánja szervezte.⁵⁵ Részt vettek rajta a megye legmagasabb egyházi és világi méltóságai, a vármegyei közigazgatás vezető tisztségviselői, élükön Nagy Sándor alispánnal, s hivatalos volt a Magyar Királyság egyházi és világi arisztokráciája.⁵⁶

Pietro de Travaglia,⁵⁷ Eszterháza neves díszletfestője készítette a város ünnepi dekorációját. Ő alkotta meg a két színházi és az opera előadás fényűző színpadképeit és dekorációit. A kismartoni parkban Travaglia tervei alapján színházépületet emeltek, átépítve erre a célra az üvegházat. A színészeket, a kellékeket és a jelmezeket Eszterházáról, a kastélyszínházból hozatták át.⁵⁸ A június 24–25-én tartott két bálra két zenekart szerződtettek: a kastély nagytermében a táncolóknak játszó 36 tagú mellett, a másik zenekar magyar nemzeti táncokat adott elő. A

⁵¹ Pest 1837. KDMM Ht. Gy. Lt. sz. n.

⁵² FALLENÜCHL, 1994. 11.

⁵³ A tanulmányra Fatuska János néprajzos kollégám (Tata, Kuny Domokos Megyei Múzeum) hívta fel figyelmemet és fordította magyarra a közlést. Ezúton köszönöm segítségét. (KDMM Ht. Gy. Lt. sz. n.; GABRIEL, 1998. 143.)

⁵⁴ Az udvarmester gondoskodott szállásokról, istállókról, kocsiszínekről. A lovaknak a kocsisok „biletá” ellenében zabot és szénát kaptak. Az állatok ellátására a somogyi birtokról, Kaposvárról mintegy háromezer adag szénát hozattak. (GABRIEL, 1998. 152.)

⁵⁵ GABRIEL, 1998. 146.

⁵⁶ GABRIEL, 1998. 149.

⁵⁷ „Az opera- és színházi előadásokhoz szükséges látványelemek megteremtésében a legfontosabb figura az 1780-as években színházigazgatóvá is előléptetett Pietro Travaglia (1753-1801 után) volt. Travaglia a híres díszletfestő dinasztia, az olasz Galliari-testvérek tanítványaként szinte szuverén művészi értékű díszleteket és jelmezeket, esetenként díszkivilágításokat tervezett.” www.nemzetimuemlek.hu/index.php/epulet/tuendervilag

⁵⁸ GABRIEL, 1998. 149.

zenészekről „bőségesen szeletelt hús és elegendő vörös és fehér bor” biztosításával gondoskodtak.⁵⁹

Az ünnepély felügyeletét, a szervezés irányítását Esterházy Károly grófra bízta. Feljegyzése szerint, az egy hét alatt, elfogyott a kismartoni kastély pincészetéből a főméltóságok asztalára feladva „28 akó asztali bor, 7 akó ürmös, 12 palack angol sör, 159 palack misebor, 459 palack pezsgő, 556 palack tokaji, 65 icce szilvórium és 225 palack borvíz.”⁶⁰

A résztvevő személyek számára utal pl. a június 24–25-i terítés: a kastély ebédlője mellett, az Engl és Trauben fogadóiban 100–100 személyre terítettek, az Adler fogadóban további 50 főre. A ferences kolostorban 100 vendéget láttak el.⁶¹ A felszolgáló személyzetet a hercegi birtokok lakompaki, lékai és fraknoi uradalmából rendelték be.⁶² Az evőeszközöket, poharakat és asztalneműt a kastély konyhakészletéből biztosították. Az asztali ezüst kiegészítésére, újra ezüstöztettek 185 sárgaréz evőkanalat, 25 tálalókanalat, valamint Bécsben vásároltak további 117 ezüstözött evő- és 30 tálalókanalat, 103 asztali kést. A meglevő étkezés kiegészítésére, vettek egy zöld színű szegéllyel és apró virágokkal díszített porcelán étkezészetet is.⁶³

A beiktatás egyben a *konyhaművészet* ünnepe is volt. A fogások rendje volt az első napon: „Leves sült májjal és tésztával, rizs, leves borjúfejjel, marhahús, frissen sült nyelv ugorkával, tarlórépával és tormával, savanyúkáposzta, sültkolbász, káposzta sült borjúszeggyel.” A másodikon: „Édes és savanyú befőttek, pástétumok, borjúborda, sülte, sültkacsa, saláta olajjal vagy zsírral.” A harmadik napon vadnyúl, gánica (gánca, stercz), rizs savanyú salátával, majd aprósütemény, alma, cseresznye, kávé volt a menü.⁶⁴

Veszprém vármegyében a 15. századtól felváltva Pápán és Veszprémben tartották a megyegyűléseket.⁶⁵ A török időkben a védettebb nyugat-dunántúli, északi fekvésű településeken gyűltek össze a megye nemesei, több esetben ugyancsak az erődtéménnyel bíró Pápán. A 18. század elején, „A szatmári békét követő időszakban Veszprém megyének – az ország legtöbb megyéjéhez hasonlóan – nem

⁵⁹ GABRIEL, 1998. 150.

⁶⁰ GABRIEL, 1998. 151.

⁶¹ Hasonló számú meghívottat látott vendégül 1779-ben ifj. Nádasdy Ferenc Fejér vármegyei főispáni tisztebe történő beiktatásakor, amikor is 400 személyes lakomát adott. Gróf Zichy István 1832. évi főispáni beiktatásakor mintegy 950 személy volt a Veszprémben vendégül láttak száma. (FALLENBÜCHL, 1994. 20.; HUDI, 2002. 153.)

⁶² GABRIEL, 1998. 151.

⁶³ GABRIEL, 1998. 152.

⁶⁴ GABRIEL, 1998. 151–152.

⁶⁵ P. SZABÓ, 1989. 201.

volt állandó székhelye. A közgyűléseket, tisztújításokat, törvényszékeket hol Pápán,⁶⁶ hol Veszprémben tartották.⁶⁷ Mindkét városban volt a megyének „háza”.⁶⁸ A megyegyűlések Pápán tartásának szokása egészen a 18. század második feléig fennmaradt.⁶⁹ Amint Pongrácz Gáspár pápai plébános is feljegyezte a várost bemutató, 1733-ban készült munkájában: „A város forgalmát különösen növelik a megyegyűlések, amelyeket leginkább itt szoktak megtartani, egyrészt mert könnyű megközelíteni és a szálláshelyek nagy száma miatt, másrészt az áruk nagyobb bősége miatt is.”⁷⁰

Amíg a főispáni tisztséget a veszprémi püspökök viselték, Veszprémben a vármegyegyűléseknek a püspöki palota adott otthont. Vármegyeháza építésére⁷¹ Padányi Bíró Márton püspök adott telket a külső várban, s itt 1754–63 között megépült az első székház, valószínűleg Tietharth József neves helyi kőművesmester⁷² tervei szerint.

Veszprém vármegyében 1735-ben három járás (*processus*) volt: felső/pápai, középő/devecseri, alsó/veszprémi, amelyek a 16–17. században rögzültek.⁷³ 1778-ban a pápai/felső járást kettéosztották, így létrejött a negyedik, a cseszneki járás.⁷⁴

Amint fentebb már utaltunk rá, a vármegyében 1773-ig a veszprémi püspök volt az „örökös főispán”⁷⁵ cím birtokosa.⁷⁶ A pápa-ugod-devecseri domíniumot, érdekérvényesítő törekvései mellett, a birtokközpont Pápa révén is szoros szálak fűzték a Veszprém vármegyei főispánokhoz. 1762-ben a birtokos, gróf Esterhá-

⁶⁶ A Pápán tartott megyegyűléseket megemlíti gr. Esterházy Ferenc tárnokmester (1683–1754) is leveleiben. (MITHAY, 1987. 412., 418.)

⁶⁷ Sümegen és Somlósárhelyen tartott megyegyűlésről is maradt fent adat. (HERMANN, ifj. 1999. 38.)

⁶⁸ A vármegyeháza a 1763-ban végül is Veszprémben épült fel. (HUDI, 1995. 29. P. SZABÓ, 1989. 201.)

⁶⁹ HERMANN, ifj. 1999. 38.

⁷⁰ *Descriptio O[p]pidi Papa*, közli Hermann, ifj. 1999. 19–26.

⁷¹ Megyeházat az 1723. évi 73. törvénycikk rendelkezése szerint „...a gyűlések és törvényszékek tartása... az iratok... a gonosztevők és foglyok őrzése végett...”, e feladatok ellátására alkalmasnak kellett építeni.

⁷² Tiethart (Tithart, Kőműves) József (?–1759) kőműves a veszprémi egyházi építkezések sokat foglalkoztatott mestere. (ML IV. 1968. 546.)

⁷³ HUDI, 1995. 27–28.

⁷⁴ HUDI, 1995. 32–33.

⁷⁵ Az örökös főispán (*perpetuus supremus comes*) tisztséghez kötődően viselte a címet (pl. az esztergomi érsek, a püspökök, a nádor, 1666-ig Moson vármegyében a Habsburg-ház tagjai). A veszprémi püspökök, akik a 8 örökös egyházi főispán között szerepeltek, 1313, illetve 1392/1409-től 1773-ig viselték a vármegye főispáni tisztségét. (FALLENBÜCHL, 1994. 9. 1 KUBINYI, 1983. 169.)

⁷⁶ HUDI, 1995. 30.; P. SZABÓ, 1989. 203.

zy Károly⁷⁷ nevében Balogh Ferenc uradalmi régens köszöntötte beiktatásán gróf Koller Ignác (1762–1773) veszprémi püspököt.⁷⁸ Az uradalmi fiskális, Kiss Ferenc 1769-ben azt jelentette földesurának, Esterházy Károlynak püspöki székhelyére, Egerbe, hogy január 15-én éjjel Koller püspök, főispán⁷⁹ aludt a pápai várban, útban Bécsbe.⁸⁰ 1778-ben viszont Károly püspök Egerből azt jelezte uradalma vezető gazdasági tisztségviselőjének, hogy a pápai várban lesz a főispán beiktatása, ahol a prefektus a „*butéliás*” borokból is szolgálhat fel, a fehérből és vörösből is, kivéve az 1772. évi évjáratot, amit Esterházy Károly számára hagyjon meg.⁸¹ Ez a főispán maga is az Esterházy család tagja volt, nevezetesen gróf Esterházy Imre (1726–1792), akinek pályafutása a főnemesség számára adott közigazgatási-egyházi-katonai pályák közül főként az utóbbihoz kötődött. Gróf Esterházy János és gróf Berényi Borbála fia a család cseszneki ágából származott.⁸² 16 évesen az Esterházy-huszárok közé lépett és vitézségének köszönhetően, előbb őrnagy, majd 1749-ben alezredes, 1756-ban ezredes, 1758-ban tábornok, 1763-ban végül altábornagy lett. A porosz-osztrák háborúban vezető szerepet betöltő gróf Esterházy Imre 1760-ban, Berlin bevételénél megakadályozta a fegyvergyár szétrombolását. 1770-ben a lengyel határra küldött figyelő sereget vezette, s 1772-ben csapa-

⁷⁷ Esterházy Károly maga is viselt főispáni tiszteletet: mint egri püspök, az egyesült Heves- és Külső-Szolnok vármegye élén állott. (ESZTERHÁZY, 1901. 174.)

⁷⁸ MOL EPL Domínium Pápa. P. 1216. A pápai uradalom lajstromozott iratai. C. 51. N. 1. pp. 58–60. Balogh Ferenc régens levele gr. Esterházy Károlyhoz. Tata, 1762. szept. 10.

⁷⁹ Nagy-mányai gróf Koller Ignác segédpüspök (*coadjutor*), majd püspök a veszprémi egyházmegyében, főispán 1760. máj. 18. – 1762. szept. 15., 1762. szept. 15–1773. ápr. 4. közt. Ő volt az utolsó püspök-főispán Veszprém vármegyében. Utódai a vármegye élén gróf Erdődy Rudolf Lajos, 1773–1777, majd gróf Esterházy Imre 1777–1792. jún. 2. (FALLENBÜCHL, 1994. 110.; MKL VII. 2002, 83.)

⁸⁰ Veszprém Megyei Levéltár (a továbbiakban: VeML) XI. 602/b. EPL Domínium Pápa. Prothocolum Papense Correspondentiarum 1766. I. 17–1771. szept. 5. C. 51. N. 2. pp. 271–273. Kiss Ferenc fiskális levele gróf Esterházy Károlyhoz. Pápa, 1769. jan. 15.

⁸¹ MOL EPL Domínium Pápa. P. 1216. A pápai uradalom lajstromozott iratai. C. 49. N. 45., 51. pp. 179–180. Gróf Esterházy Károly rávezetése Kiss Ferenc pápai prefektus levelére. Pápa, ill. Eger, 1778. jan. 27.

⁸² Esterházy Miklós nádor testvérei közül öccse, Dániel (sz. 1585. júl. 26., Nagy Iván szerint 1580–1654) a cseszneki ág alapítója. Esterházy Dániel bátyjával együtt, katolizált. 1619-ben nyert bárói címet. Miklós nádor fiai közül Ferenc a grófi ág őse, ennek fia, Ferenc tárnokmester egyik gyermeke Esterházy Károly váci, majd egri püspök. (ESZTERHÁZY, 1901. 175–195.), továbbá X: számú tábla; NI III. 1858, 93.; RNL VI. 1912, 729–730.; (FÜLÖP, 1994. 228., 235.)

taival megszállta Lemberget. 1768-tól a 3. huszárezred tulajdonosa volt s katonai pályafutását 1773-at követően, lovastábornokként fejezte be.⁸³

Birtoka, Réde, a Bakony-hegység észak-keleti lábánál fekszik, Komárom-Esztergom megye délnyugati sarkában. 1636-ban a cseszneki várat és birtokát II. Ferdinánd király Esterházy Miklós nádor testvérének, gróf Esterházy Dánielnek adományozta, aki a család cseszneki ágának megalapítója. A jó gazda Esterházy Imre kitűnő erdőrendtartást valósított meg a Bakony-menti birtokon. A betelepülő katolikusok részére 1767-ben barokk templomot építtetett,⁸⁴ majd az Esterházyak több birtokán is tevékenykedő neves építész, Franz Anton Pilgram tervei alapján 1780-ban elkészült a 32 szobás kastély és angolkert.

Feleségétől, gróf Traun Anna Máriától született 4 fia közül, a korán elhunyt Pál és Károly után, József Zemplén vármegyei főispán és Imre (1763–1838) vitte tovább fiágok családjukat.⁸⁵

Esterházy Imre közjogi tevékenységét illetően, mint veszprémi főispán, először 1777-től 1785-ig, II. Józsefnek az államigazgatását centralizálását célzó, Magyarországot 10 kerületre osztó rendeletéig állott a vármegye élén.⁸⁶ Veszprém vármegye ekkortól Győr, Moson, Sopron, Vas és Esztergom vármegyékkel képezett egy kerületet, s ennek az új közigazgatási egységnek székhelyül Győrt jelölték ki.⁸⁷ A vármegye törvényhozó és igazságszolgáltató szerepe megszűnt, gyakorlatilag a központi hatalom utasításait végrehajtó szerv lett.⁸⁸ A császár halálát követően, 1790-től Esterházy Imre ismét elfoglalta a vármegye első emberének posztját, amelyet 1792. jún. 2-án bekövetkező haláláig töltött be.

Mivel a főispáni tisztség elnyerése és a beiktatás közt hosszabb idő is eltelhetett,⁸⁹ Esterházy Imre első főispáni tisztségviselése esetében 1778 elején került sor erre a jogi aktusra. Veszprém vármegye január 8-án, Pápa mezővárosban tartott részgyűlése megerősítette, hogy a császár kegyéből már kinevezett főispán beik-

⁸³ NAGY Iván szerint Veszprém vármegyei főispán, cs. kir. kamarás, valóságos belső titkos tanácsos, lovas(sági) tábornok, 1787-ben egy huszárezred ezredese. A családja történetét megíró gróf Eszterházy János közlése szerint, 1760. október 9-én, Potsdam elfoglalásakor, gróf Eszterházy Imre megvédte a Sanssouci-palotát a fosztogatás ellen, ezért Frigyes császártól négy festményt kapott ajándékba, amelyek Rédén még a kötet írásakor, 1901-ben is megvoltak. (NI III. 1858, 96.; továbbá PNL VI. 1894, 459.; RNL VI. 1912, 731.; ESZTERHÁZY, 1901. 204–205.; HUDI, 2002. 149.)

⁸⁴ A ma műemlék jellegű épület altemplomában található Esterházy Imre 1792-ben készült sírköve.

⁸⁵ NI III. 1858. 94.; RNL VI. 1912, 731.

⁸⁶ HEGEDÜS, 2004. 69.

⁸⁷ P. SZABÓ, 1989. 204.

⁸⁸ Sajátos módon, a megyegyűlés jelölte az országgyűlési követeket, de országgyűlés nem volt... P. SZABÓ, 1989. 205.

⁸⁹ FALLENBÜCHL, 1994. 13.

tatására február hó 17-én kerül sor. Körlevelében kérte a világi és egyházi méltóságokat, nemeseket, „*Fratres, Amici at Vicini*”, küldjék el követeket erre az ünnepi alkalomra, „*ut medio deputatorum solemnitatem hanc condecorare dignentur.*” Amint azt ennek kapcsán pl. Győr vármegye közgyűlési jegyzőkönyve rögzítette, ebből a vármegyéből Mátiss György másodalispánt és Kissfaludi Mihály főszolgabíró, valamint a vármegye követeit is delegálták az installációra.⁹⁰

A beiktatás ünnepségei részeként, a pápai várban lezajlott eseményeket Kiss Ferenc pápai prefektus, aki Esterházy Károly januári értesítése és utasítása nyomán felkészült a teendőkre, 1778. február 25-én kelt levelében így örököltette meg:⁹¹

„*Excellenciád Pápai Várában,*⁹² *mely szép számmal egyszersmind örömmel Gyimóthru, s rész szerint Teszérül is, az hol ebédelt, be vezették M.[éltóságos] Fő Ispány Urunkat eő Excellenciáját reménlem Mások már meg írták. Én a Nemes Vármegye Prothocolumát annak bizonyítására alázatosan által küldöm sub A. Fő Notárius Perczel János Uram pedig minémű hála adással, és köszönettel Nemes Vármegye nevével fogadta annak szállását alázatosan ide rekesztem sub B. Midőn ezek végben mentek, első nap három asztalnál úgy mint Kávézó szobában*⁹³ *két asztalnál, Palotán*⁹⁴, *pedig egy asztalnál többen voltak kilenczvennél. Estvéli*

⁹⁰ A Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára Győr vármegyei közgyűlési anyagában a Pápán kibocsátott invitáció példánya is megőrződött. Köszönöm Néma Sándor levéltár-igazgató kollegának, hogy felhívta figyelmemet a levéltár választott témánk szempontjából értékes adatra! (GYMSM GYL IV. A. 1. a./24. Győr vármegye közgyűlési jegyzőkönyve 1777–1780. N. 111/1778. 5. Győr, 1778. jan. 31.)

⁹¹ (MOL EPL Domínium Pápa. P. 1216.) A pápai uradalom lajstromozott iratai. C 49. N. 45., 51. pp. 182–185. Kiss Ferenc pápai prefektus levele gr. Esterházy Károlyhoz. Pápa, 1778. febr. 25. (az idézett szövegben a mai helyesírásnak megfelelően kitéttük az ékezeteket, feloldottuk a rövidítéseket)

⁹² A pápai várkastély gr. Esterházy Ferenc (1683–1754) tárnokmester általi, 1741-ben megindult újjáépítéséről l. MITHAY, 1987.

⁹³ A pápai várkastély felújításakor a stukatúrozás mesterségéről az építész, F. A. Pilgram írásban is adott útmutatást a helyi kőművespallérnak. (MITHAY, 1987. 410., 419–420.)

1768-ban a várbeli „chavézó szoba” stukatúrája leszállt, a lámpa is fél sokkal lejjebb van, mint az ebédlőben, „talám az föld indulásban, melly volt az múlt szombaton éjfél után három óra-kor Győrött és Szeretsenben, és amint méltóságos Baro Vétsei úr eő nagysága beszélly vas vármegyében is...”. (VeML XI. 602/b. EPL Domínium Pápa. Prothocolum Correspondentiarum 1766. I. 17–1771. szept. 5. C 51. N. 2. pp. 208–212. Tóth István prefektus levele gróf Esterházy Károlyhoz. Pápa, 1768. márc. 4.)

⁹⁴ A várkastély 1796/99. évi leltára szerint, a „Vörös Sráfos Kávézó Szoba” azelőtt ebédlő volt (később ebből lett a nagyszalon). Mellette volt az „Ebédlő Palota”, a későbbi Nádor-terem. A két helyiség mellett a „Nagy Vörös Szoba” helyezkedett el (az épület nyugati sarkán, amit 1694-ben „Nyári ház Vár szegletin” meghatározással illettek). (MITHAY, 1983. 215–220.)

ött órától fogva, majd két óráig éfél után volt Táncz,⁹⁵ Veszprémi és Pápai musika mellett. Palotán⁹⁶ tartatott; Egyik szögletben az egyik, a másik szögletben a másik musika fel váltotta egymást, úgy szünet nélkül tartatott a Táncz⁹⁷. Vacsoránál ültek a Dámák és érdemes úri Asszonyok, Férfiak, Méltóságok, úgymint mások álva Kiss Levest és Pecsenyét röviden ettek. Még maga Méltóságos Feő Ispány is többivel tartott, és másokra, hogy senki étlen ne maradjon, vigyázott, Tele volt a Palota telt a Kávézó szoba, a fölött Excellenciád Veres Szobájában⁹⁸ is számosan voltak, és minyájan egész végik jó kedvel s' nagy tisztelettel. Másnap és harmad nap mindenkor hatvanan és hetvenen fölül is eő Excellenciájánál voltak ebéden, egyedül Pénteken és Szombaton tizenketten lettek, és vasárnap Kilencz Óra tájban Mise után, Posony felé szerencsésen és jó kedvel elmentek. Négy volt a Dáma úgy mint Méltóságos Feő Ispánné, Eszterházy Gáborné, Generális Lusinczkyné és Gróff Forgáchné. Annyi nép közöt csudálom hogy eő Excellenciájának ezüstyébül, úgy abbul is, melyet én be szerettem elnem veszet semmi,⁹⁹ egyedül Excellenciád egyik Tálának /amint eddig való relatióból tudom/ a füle el töröt. Az asztali és ágybéli ruha felül is ámbár már többször kérdezősködtem, csak azt mondgýák, hogy mind meg van. Excellenciád különös Tokai Bora egészen meg vagyon, másik Tokai Borbúl is, úgy az Egribúl is feles Butélia maradot, mert eő Excellenciája 50 Butélia Tokai Bort, és Sampanert is küldött Pápára. Be szereztem 6 özet, vettem két erdei sűdöt, Gulyából le mecztem 6 Borjút, Pápai Malaczokbúl 8 ki adtam baromfit és Tojást 7000 fölül falukrúl bé hozattam, korán tőmettem és hizlaltattam, de maga is eő Excellenciája Rédérül Baromfit egynehány darabot hozatott. Nemes Vármegyétől csak egy tojást sem vettem el, még is aki valamire való volt, jobbára minyájan accomodáltattak várban. Semmiben szükség vagy fogyatkozás nem volt; Ami Baromfibúl meg maradott az Méltóságos Gróff Nádasdiné eő Excellenciája meg vette, és az árát bé fizette; Excellenciád Istállóiban más Lovak nem voltak, hanem egyedül Méltóságos Feő Ispány Urunknak Paripái, és generális Lusinczkiné

⁹⁵ A pápai kastélyban tartott táncos multságok közül nevezetes az 1682. június 12-i is, amikor is Esterházy Ferenc semptei főkapitány és Thököly Kata második fia, gróf Esterházy József (1682–1748, Károly püspök nagybátyja) megszületett, „alig lévén anyjának ideje a mellékterembe vonulhatni...” (ESZTERHÁZY, 1901. 153.)

⁹⁶ L. még MITHAY, 1987. 404, 416., 421–422.

⁹⁷ A június 24-25-én tartott két bála is két zenekart szerződtettek: a kastély nagytermében a táncolóknak játszó 36 tagú mellett, a másik zenekar magyar nemzeti táncokat adott elő. A zenészekről „bőségesen szeletelt hús és elegendő vörös és fehér bor” biztosításával gondoskodtak. (GABRIEL, 1998. 150.)

⁹⁸ Az elnevezés a szoba kárpitozása után. (MITHAY, 1987. 407., 422.)

⁹⁹ Gróf Károlyi György 1842. évi, Békés vármegyei főispáni beiktatását megörökítő naplóbejegyzésében titkára, Bártfay László is kitért az asztalnemük veszteségére: „Hiszem olly fényes, pompás és rendel párosult lakomát ritkán láthatni. Mégis az ezüsből veszett.” (VÖLGYESI, 2002. 158.)

lovai. Szombathelyi és Fehérvári Püspök Uramiék eő Nagyságok magátul eő Excellenciájátul szállásra Várban hivatalosak voltak; de bé szállani nem akartak hanem eő Excellenciájánál ebédeltek még Pápán voltak. Excellenciád egészségéért minyájan ittak, és tele örömmel s' buzgósággal Excellenciádat áldották."

A levél szövege szerint a beszámolóhoz a prefektus csatolta a vármegye jegyzőkönyvét és a főispánt a vármegye nevében köszöntő főjegyző, Perczell János köszöntő beszédét. A pápai várban lezajló 6 napos ünnepi esemény időtartamára a vendégfogadáshoz szükséges élelmiszereket a pápai uradalom biztosította (vad-
húsok, borjú-, sertés- és baromfihús, tojás beszolgáltatása a falvakból), de bort Esterházy Károly is küldött Egerből. A főispán rédei birtokáról baromfival, tokaji borral és pezsgővel járult hozzá az étkezésekhez. A pápai uradalom gondoskodott az asztalneműkről, a jeles vendégek szállásáról. Az uradalom gazdasági erejét is bizonyítandó, magától a vármegyétől nem kértek semmiféle természetbeni hozzájárulást az ünnepség megszervezéséhez.

Bár arról nincs adatunk, hogy a csaknem egy hetes pápai tartózkodás alatt milyen naponkénti szórakoztatásban volt része a vendégseregnek, ám azt megörökítette a levél, hogy az első napon rendezett bálon itt is két zenekar,¹⁰⁰ egy pápai és egy veszprémi szolgáltatva felváltva, szünet nélkül, a zenét délután öttől másnap hajnali két óráig.

Kiss Ferenc prefektus megörökítette néhány jelesebb résztvevő vendég nevét is. Így Perczell János főjegyzőjét, aki 1772–1779 között viselte Veszprém vármegyében ezt a tisztséget, majd 1779-től 1786-ig az első alispán tisztét töltötte be.¹⁰¹ Természetesen szólt a főispán feleségéről, gróf Esterházy Imréné gróf Traun Anna Máriáról is.¹⁰² Az Esterházy családból Esterházy Gáborné¹⁰³ jelent meg. A „Dámák

¹⁰⁰Hasonlóképp Esterházy II. Miklós herceg fentebb említett, 1794. évi, soproni beiktatásához.

¹⁰¹HUDI, 1995. 58.

¹⁰²Gróf Abensberg-Traun Anna Mária a 18. század közepén magyar indigenatust szerzett családból származott. A Traun család 1647-ben nyert honfiúsítást, a haditanácsos, III. Ferdinánd alatt ezredesi rangot elérő Ernest Traun révén., aki 1653-ban római német birodalmi grófságot is nyert, von Abensperg előnévvel. (NI 18. k. 1–2. f. 1865, 328.)

¹⁰³Gróf Esterházy Ádám (1702–1735) és karancsberényi báró Berényi Erzsébet (1707–1787) gyermekei közül Esterházy Gábor (1732–1780, kamarás, belső titkos tanácsos, gróf Esterházy Imre főispán unokatestvére) a Grassalkovich családból nősült. Így feltehetően Esterházy Gáborné Grassalkovich Kláráról (1735–1806) van szó a vendégek sorában. (NI III. 1858. 93., 448.; VARGA, 2001. 15.)

és *érdemes úri Asszonyok*” között megemlítette a prefektus gróf Nádasdynét,¹⁰⁴ gróf Forgáchné¹⁰⁵ és „*Generális Lusinczkynét*”.¹⁰⁶ Gróf Nádasdyné neve többször is előfordul a prefektusi beszámolókbán, vele rendszeres üzleti kapcsolatban állott a pápai uradalom. Az ünnepség után a feles baromfit is ő vette meg,¹⁰⁷ de a grófné gyakorta helyezett ki tőkét is kamatra a pápai számtartóshoz.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Az Esterházy és Nádasdy család rokoni kapcsolata a 17. századra nyúlik vissza: az ún. Wesselényi-összeesküvésben 1671-ben kivégzett gróf Nádasdy Ferenc királyi helytartó, országbíró, Vas, Zala és Somogy vármegyék főispánja felesége Esterházy Julianna (/1630–1669/, Miklós nádor leánya) volt. (NI VIII. k. 1861. 23.)

¹⁰⁵ Sajnos, eddig az említett személyt nem sikerült azonosítanunk. Mindenesetre megemlítjük, hogy báró Esterházy Dániel fia volt az 1686-ban elhunyt Mihály, ennek fiai László és Dániel. Ennek az ifjabb Esterházy Dánielnek fia volt Esterházy Imre apja, János. Lászlónak viszont Ádám nevű fiától (azaz Esterházy János unokatestvérétől) és gróf Berényi Erzsébettől született a fentebb említett Esterházy Gábor testvére, Esterházy Julianna (Esterházy Imre főispán unokatestvére), aki gróf Forgách Zsigmond felesége lett. NI III. k. 1858. 93. Másrészt, a fentebb említett gróf Esterházy Gáborné Grassalkovich Klára egyik lánytestvére, Terézia Ilona (1738–1769) férje gróf ghymesí és gácsí Forgács János (1724–1774, kamarás, belső titkos tanácsos és Csongrád vármegye főispánja 1758–1765 közt) volt. Végül, a Forgách-család jeles tagja volt Forgách Ignác tábornagy (1702–1772) is. Harcolt 1743/44-ben a porosz-osztrák háborúban, 1741-ben felállított gyalogezredével, részt vett a 7 éves háborúban. 1745-ben tábornoki, 1757-ben altábornagyi, 1767-ben tábornagy rangra emelkedett. Felesége gróf Berényi Borbála, akinek halálozási évszámát nem ismerjük, talán ő is lehetett még az említett vendég. (PNL VII. 1894. 367.; ESZTERHÁZY, 1901. 231.; VARGA, 2001. 15.)

¹⁰⁶ Talán báró Lusinczky Gábor György felesége? Lusinczky báró ezredparancsnok volt 1754-56-ban, majd az algenerális, illetve generális rangot is elnyerte. A szlovák nyelvű tanulmány fordítását Fehér Csaba történész kollégámnak (Tata, Kuny Domokos Megyei Múzeum) köszönöm. (www.kvhbeskydy.sk/index.php/2010/01/13)

¹⁰⁷ Egy másik levélbeli feljegyzés tanúsága szerint, gróf Nádasdyné ölfát vett az uradalomtól. MOL EPL Dominium Pápa. P. 1216. A pápai uradalom lajstromozott iratai. (C 49. N. 45., 51. p. 64. Kiss Ferenc pápai prefektus levele gr. Esterházy Károlyhoz. Pápa, 1773. ápr. 4.)

¹⁰⁸ 1772-ben a számtartó gróf Nádasdynétől 3000 Ft-ot vett fel. Október végén üzent a számtartó, hogy a grófnénak további kiadandó 7000 Ft-ja van. Esterházy Károly utasítása szerint erre nincs szükség, de ennek a kedvéért más kölcsönt fel lehetne mondani, pl. a Békási-örökösök 12000 Ft-os kölcsönét. Ez még abban a hónapban meg is történt és a következő év februárjában a számtartóság felvette a Nádasdynétől kínált *capitálist*. 1773 decemberében újabb 4000 Ft *capitálist* vett fel a pápai *cassa* a grófnétől. (MOL EPL Dominium Pápa. P. 1216. A pápai uradalom lajstromozott iratai. C 49. N. 45., 51. pp. 39–40. Kiss Ferenc pápai prefektus levele gr. Esterházy Károlyhoz. Pápa, 1772. szept. 14.; uo. p. 42. Pápa, 1772. nov. 1.; uo. p. 49. Pápa, 1772. nov. 26.; uo. p. 61. Pápa, 1773. febr. 24.; uo. p. 77. Pápa, 1773. dec. 25.)

A ceremónián részt vettek a Mária Terézia által 1777 februárjában kialakított két új egyházmegye első püspökei.

A „*Szombathelyi Püspök*” felsőszopori Szily János (1735–1799). Mária Terézia (VI. Pius pápa által is megerősítve) a nagy területű győri, veszprémi és zágrábi egyházmegyéktől függetlenítette Vas és Zala vármegyéket, létrehozva a szombathelyi püspökséget.¹⁰⁹ Élére a pápa Szilyt nevezte ki, aki ezt a feladatot haláláig ellátta. A nemes családból származó Szily Rómában, a Collegium Germanico-Hungaricumban tanult, hazatérve gróf Zichy Ferenc győri püspök szertartója, kanonok, prépost, majd a győri egyházmegye segédpüspöke lett.¹¹⁰ A művészetpártoló főpap nevéhez fűződik a szombathelyi székesegyház, püspöki palota és szeminárium építtetése, az egyházmegyei könyvtár alapítása. Az egyházmegye papsága részére készített instrukciója az egyházmegye első, másfélszáz évig érvényben maradó törvénykönyve lett.¹¹¹ Székvárosában nyomdát létesített, s az általa kialakított történeti értékű gyűjtemény az első régészeti múzeumnak tekinthető hazánkban.¹¹²

A „*Fehérvári Püspök*” séllyei Nagy Ignác (1733–1789), a székesfehérvári egyházmegye első püspöke (1777–1789). Az új egyházmegye Székesfehérvár királyi városa központtal, a veszprémi püspökség addigi székesfehérvári és budai főesperesi kerületeit, valamint a várpalotai esperesség Fejér vármegyei plébániáit foglalta magába.¹¹³ A Rómában, a Collegium Germanico-Hungaricumban tanult, teológiai doktor Nagy Ignác hazatérve Padányi Bíró Márton veszprémi püspök titkára volt, majd kanonok, prépost. A Hétszemélyes Tábla ülnöke, 1776-tól a Magyar Helytartótanács tanácsosa és 1777–1784 közt a budai királyi egyetem első kancellárja. Székvárosában megkezdte a püspöki palota építtetését, kialakította egyházmegyéje területi beosztását. Megindult egyházmegyei kormányzati tevékenységét korai halála szakította félbe.¹¹⁴

A főispán megyebeli, közigazgatási tevékenységéről is tudósította Kiss Ferenc prefektus Esterházy Károlyt. Amikor az új főispán a vármegyei tisztviselői helyek betöltéséről is intézkedni kívánt és a következő év májusára Veszprémben restaurációt tervezett, sokan a szemére vetették, hogy csak Kiss Ferenc és Perczell János

¹⁰⁹A veszprémi egyházmegyétől ide került az egerszegi espereskerület nagyobb része is. A veszprémi egyházmegye viszont megkapta a pápai főesperesség Veszprém megyei plébániáit, s Zágrábtól a Dráva menti, továbbá Esztergomtól az exempt plébániákat. (RAJCI, 1985. 281.; MKL XIII. 2008. 418–419.)

¹¹⁰MKL XIII. 2008. 293.

¹¹¹MKL XIII. 2008. 293., 418.

¹¹²MKL XIII. 2008. 293., 414–415.

¹¹³Az új egyházmegye területe Fejér és Pilis vármegyékre terjedt ki. (RAJCI, 1985. 281.; MKL XII. 2007. 747–748.)

¹¹⁴MKL IX. 2004. 445.; MKL XII. 2007. 748.

főjegyző tanácsaira hallgat. Az uradalom érdekeinek hathatós vármegyei képviselte miatt, természetesen élénk figyelemmel kísérték a tisztségek betöltőinek megválasztását: „Ha többen olyanok, kik Excellenciához, és a Pápai Dominiumhoz igazsághoz képest hajólnak, az uraság által előmeneteleket vehetik, az uraságnak több Cliensi és jó akarói lesznek...”¹¹⁵ A tisztújításra végül is már 1799 januárjában sor került, Perczell Jánost ekkor választották (még pedig voksolással) első alispánnak: „A Restauratoria ezen holnapnak 12ik napján meg lett. Ordinarius V[ice] Ispány[na]k candidáltatott Jankovits uram, Perczel uram, Beniczky uram és Boronkay János uram választatott per vota Perczel uram.”¹¹⁶ Ezen az eseményen sem maradt el a választás utáni ünnepség, ahol Esterházy Károlyt is éltették a résztvevők: „...volt alkalmasin 80 személ három asztalnál. Minyájan különös hajlandossággal és emlékezettel Excellenciád[na]k egészségiért ittak és hosszú Excell[enci]ád életiért fönt szóval kiáltottak.”¹¹⁷

A vármegye tisztségviselői közül a prefektus értékelése szerint,¹¹⁸ Perczel főnótárius, Orosz Ferenc főbíró,¹¹⁹ Várasdi úr¹²⁰: voltak a pápai és devecseri uradalom segítői, velük szemben állottak Czúzi úr, ennek „eretnek” prókátora, Györki, Kun, Anyos, Boronkai¹²¹ Dániel és János, a céhmesterek. Ebben a vármegyében is, „A birtokláshoz kötött helyi elismertség feltétele volt a politikai jogok gyakorlá-

¹¹⁶ MOL EPL Dominium Pápa. P. 1216. A pápai uradalom lajstromozott iratai. C 49. N. 45., 51. p. 216/b. Kiss Ferenc pápai prefektus levele gr. Esterházy Károlyhoz. Pápa, 1779. jan. 17.

¹¹⁷ MOL EPL Dominium Pápa P. 1216. A pápai uradalom lajstromozott iratai. C 49. N. 45., 51. p. 217/b. Kiss Ferenc pápai prefektus levele gr. Esterházy Károlyhoz. Pápa, 1779. jan. 17.

¹¹⁸ MOL EPL Dominium Pápa P. 1216. A pápai uradalom lajstromozott iratai. C 49. N. 45., 51. p. 188. Kiss Ferenc pápai prefektus levele gr. Esterházy Károlyhoz. Pápa, 1778. márc. 18.

¹¹⁹ Az ő megválasztásához a volt fiskális, uradalmi prefektus, Kiss Ferenc ügyességére is szükség volt: „Devetseri Processusban Feő Bíróságra elsőbben candidáltattak Orosz Ferencz, Martonfalvai Imre, Kún László és Bogyai. El esett volna Orosz Uram, ha így Publicumra ment volna a Candidatio. Ezt mivel Sessio előtt közlőtte vélem Eő Excellenciája, könyörgésemre Martonfalvai és Kún helett, Szombathelyi Josephet és Fodort tette, Ugy pluratitate votorum Orosz Ur[ama]t Választották.” (MOL EPL Dominium Pápa P. 1216. A pápai uradalom lajstromozott iratai. C 49. N. 45., 51. p. 217. Kiss Ferenc pápai prefektus levele gr. Esterházy Károlyhoz. Pápa, 1779. jan. 17.)

¹²⁰ „Várasdi Uram Excellenciához való hivsegiért szenved. Ezt publica voce hirdették ellene; más okot nem találtak benne. Az Isten Eő Excell[enti]áját Áldgva meg, hogy még is Assessornak resolváltatott. Másnak senkinek nem akart Eő Excellenciája Assessorságot resolválni, ámbár sokan instáltak.” (MOL EPL Dominium Pápa P. 1216. A pápai uradalom lajstromozott iratai. C 49. N. 45., 51. p. 217. Kiss Ferenc pápai prefektus levele gr. Esterházy Károlyhoz. Pápa, 1779. jan. 17.)

¹²¹ Veszprém vármegyében, a 18. század első felében „Az új birtokosok sorába tartozik a Boronkay, Késmárky, Perczel és Rosos család.” (HUDI, 1995. 36.)

sának.”¹²² „Több, később jómódú birtokos köznemesei család az armalisták (címerlevelesek) vagy az egytelkes nemesek, az ún. curialisták rétegéből emelkedett fel néhány nemzedék leforgása alatt (pl. a Perczel, a Hunkár vagy a Rosos család).”¹²³

A felekezeti elv 1781-ig, a türelmi rendeletig volt döntő a vármegyei tisztségek betöltésénél.¹²⁴ Ettől kezdve protestáns is betölthetett állami hivatalt, a nem nemesi származású értelmiség előtt is megnyílt a hivatali pálya (*honoráciorok*).¹²⁵

Pápa mezőváros lakosainak 87%-a református és evangélikus volt a 17. század végén, „nagyobb részük jól szituált polgár, iparos és kereskedő.”¹²⁶ Esterházy Pál, majd Esterházy Ferenc birtoklása alatt, több mint hatszáz család távozott közülük, majd a II. József-féle türelmi rendelet után megkezdődött visszatelepülésük a városba. „...a katolikus egyház a XVIII. század második felére visszanyerte régi fényét. A megye lakosságának többsége visszatért a katolikus egyházba. A siker nem annyira a rekatolizációnak, sokkal inkább a nagybirtokosok (főként az egyházi uradalmaknak) telepítéspolitikájának köszönhető. Számunkra ugyanis a dolgos, „jó pápista hiten lévő” németek és magyarok letelepítése volt az elsődleges cél.”¹²⁸ Kiss Ferenc prefektus az uradalom képviselőjében elzárkózott a protestánsok, főleg mesteremberek, városba telepedésétől: „*Excellenciád rendelkezése szerint Eretnekeknek, kik leg inkább mester emberek közül magokat nálam gyakran jelentik, meg tagadtam mind addig, és most sem engedtem az Incolatust, úgy mellőzöm szaporodásukat pápán, de Vármegye gyűlésein sok alkalmatlanságokat tesznek...*” Esterházy Károly rávezetése természetesen megerősítette a prefektus eljárását: „*Nem látom okát, mért kellene ebben a dologban addig való Systémát változtatni.*”¹²⁹

A türelmi rendeletet követően, konfliktusforrást jelentett az uradalom és a pápai reformátusok között, hogy ez utóbbiak 1782 januárjában kérvényt adtak be a vármegyéhez elvett fundusaik visszaadásáért. Ezekre a telkekre Esterházy Károly, mivel tartott egy ilyen lehetőségtől, előrelátóan gazdasági épületeket építtetett.¹³⁰ A főispán, gr. Esterházy Imre csak az év augusztusában tárgyalta az ügyet. A vármegyei vizsgálat a reformátusoktól elvett iskola, lelkészlak, professzori ház,

¹²²HUDI, 1995. 34–35.

¹²³HUDI, 1995. 34.

¹²⁴HUDI, 1995. 32.

¹²⁵HUDI, 1995. 34.

¹²⁶NÁDASDY, 1986. 20.

¹²⁷NÁDASDY, 1986. 23.

¹²⁸HUDI, 1995. 26–27.

¹²⁹MOL EPL Domínium Pápa. P. 1216. A pápai uradalom lajstromozott iratai. C 49. N. 45., 51. pp. 185–186. Kiss Ferenc pápai prefektus levele gr. Esterházy Károlyhoz. Pápa, 1778. márc. 1.

¹³⁰Pl. kasznárlakást, csúrt, istállót, kocsiszínt. (P. SZABÓ, 1989. 214.)

templom ügyében folyt.¹³¹ A szabad vallásgyakorlat végül 1783 márciusától vált lehetségessé a pápai reformátusok számára, amit a vármegye májusban ki is hirdetett – elvett épületeik visszaadásáról azonban nem rendelkezett.¹³²

Berkeny János (1765 körül–1822):
Esterházy Antal főispáni beiktatása Eszterházában. 1791. (színezett rézmetszet)

RÖVIDÍTÉSEK

EPL	= Az Esterházy család pápai ágának levéltára
Ht. Gy.	= Helytörténeti Gyűjtemény
GYMSM GYL	= Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltára
KDMM	= Kuny Domokos Megyei Múzeum (Tata)
MKL	= Magyar Katolikus Lexikon
ML	= Művészeti Lexikon
MMgMK	= A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei
MOL	= Magyar Országos Levéltár

¹³¹ P. SZABÓ, 1989. 207.

¹³² P. SZABÓ, 1989. 208–209.

PNL	= Pallas Nagy Lexikona
RNL	= Révai Nagy Lexikona
VeML	= Veszprém Megyei Levéltár
VeMMúzKözl	= Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei

IRODALOMJEGYZÉK

- Baják László: Főispáni beiktatás Békés megyében, 1842. Honismeret 19. 1991/3. 13–16.
- Bakács István (összeállította):
Kisebbségi családi és személyi fondok. Magyar Országos Levéltár.
Budapest, 1971
- Bakács István–Iványi Emma (összeállította):
Az Eszterházy család tatai és csákvári levéltára. Repertórium.
Levéltári Leltárak 25. Budapest, 1964
- Bán Péter: Eszterházy Károly és az uradalmi prefektus levelezése a püspöki beiktatás előtt. In: Gebei Sándor (szerk.): A hon ismerete. Tanulmánykötet a 70 éves Misóczki Lajos tiszteletére. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis Nova Series Tom. XXXIII. Sectio Historiae. Eger, 2006
- Eszterházy János, gróf:
Az Eszterházy család és oldalágainak leírása. Kézirat gyanánt kiadja Herczeg Esterházy Miklós. Budapest, 1901
- Fallenbüchl Zoltán:
Magyarország főispánjai 1526–1848. (Die Obergespanne Ungarns 1526–1848). Budapest, 1994
- Fülöp Éva Mária: Halgazdálkodás a tatagesztesi Eszterházy-uradalomban az 1740-es években. In: Für Lajos (szerk.): MMgMK 1984–1985. Budapest, 1985, 485–519.
- Fülöp Éva Mária: A pápa-ugod-devecseri Eszterházy-uradalom megszervezése és gazdálkodása a XVIII. század folyamán. In: Kubinyi András (főszerk.): Tanulmányok Pápa város történetéből. (A kezdetektől 1970-ig). Pápa, 1994, 225–284.

- Fülöp Éva: „Mi lettél Komárom, mi történt tevéled...” Újabb adatok az 1763. évi komáromi földrengésről. In: Virág Jenő (főszerk.): LIMES Tatabánya, 1997. 4. 93–107.
- Fülöp Éva Mária: A Pápa-Ugod-Devecseri uradalom és gróf Esterházy Miklós /1775–1856/ 1829. évi birtokegyezsége unokatestvéreivel. In: Szirácsik Éva (szerk.): Uradalmak kora. Discussiones Nogradienses 10. Salgótarján, 2010. 237–262.
- Gabriel, Theresia: Solennitäten anlässlich der installation von Fürst Nikolaus II. Esterházy zum obergespan des komitates Ödenburg im Jahre 1794. In: Eisenstadt. Bausteine zur Geschichte. Anlässlich der 350-Jahrfeier der Freistadterhebung herausgegeben von Harald Prickler und Johann Seedorf. Eisenstadt, 1998. 143–153.
- Hegedüs Zoltán: Főispáni installációk Győr vármegyében, a XVIII–XIX. században. In: Arrabona 42. 2004. 2. 67–80.
- Hermann István, ifj.: Szentmiklósi és óvári Pongrácz Gáspár pápai plébános városleírása a XVIII. század elejéről. (forráskiadás) In: Hermann István (szerk.): Jókai Füzetek 26. Pápa, 1999
- Hudi József: Veszprém vármegye politikai elitje a XVIII–XIX. században (1711–1918). In: Oláh Miklós (szerk.): Az átmenet, avagy Veszprém megye a rendszerváltás időszakában. Tanulmányok. Veszprém, 1995. 25–63.
- Hudi József: Tisztújítási rendtartás Veszprém vármegyében 1819-ben. In: Comitatus. Önkormányzati Szemle X. évf. 6. sz. 2000. jún. 48–55.
- Hudi József: Gróf Zichy István főispáni beiktatása 1832-ben. In: Tyekvicska Árpád (szerk.): Ünnepek – Hétköznapiak – Emlékezet. Rendi társadalom – polgári társadalom 14. Adatok források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 34. Salgótarján, 2002. 149–156.
- Kilián István–Székely György: Iskolai színjáték Magyarországon. In: Kerényi Ferenc (szerk.): Magyar Színháztörténet I. 1790–1873. 2. 21–27.

- Kubinyi András: A megyéspánságok 1490-ben és Corvin János trónörökösödésnek problémái. Adatok a veszprémi püspök örökös főispánsági joga felfüggesztéséhez. In: Törőcsik Zoltán – Uzsoki András (szerk.): VeMMúzközl 16. 1982. Veszprém, 1983. 169–180.
- Mithay Sándor: Adatok a pápai vár épületegyüttesének rekonstrukciójához. In: Törőcsik Zoltán–Uzsoki András (szerk.): VeMMúzközl 16. 1982. Veszprém 1983. 203–222.
- Mithay Sándor: Adatok a pápai uradalom és kastély történetéhez (1738–1756). In: Törőcsik Zoltán–Uzsoki András (szerk.): VeMMúzközl 18. 1986. Veszprém 1987. 399–428.
- Diós István (főszerk.):
Magyar Katolikus Lexikon. VII., IX., XIII. Budapest, 2002, 2004, 2008
- Zádor Anna, Genthon István:
Művészeti Lexikon. IV. Budapest, 1968
- Mohácsi Jenő:
Egy meg nem tartott Bánk bán előadás. In: Nyugat 32. évf. 1939. 11. sz. 245–251.
- Nádasdy Lajos: A pápai vízimalom története. In: Veszprém Megyei Honismereti Tanulmányok XII. Pápa város és környéke helytörténeti kutatása. Veszprém, 1986. 7–41.
- Néma Sándor: Adalékok a polgári Győr vármegye közigazgatási szerveinek kialakulásához. In: Horváth J. (fel. szerk.): Fejezetek Győr, Moson és Sopron vármegyék közigazgatásának történetéből. Győr, 2000. 107–118.
- Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és leszármazási táblákkal. III. Pest, 1858., VIII. Pest, 1861., 18. k. 1–2. füzet Pest, 1865

Pallas Nagy Lexikona. Az összes ismeretek enciklopédiája. VI., VII. Budapest, 1894

- P. Szabó György: A türelmi rendelet fogadtatása és hatása Veszprém vármegyében a pápai és veszprémi református gyülekezet történetének tükrében. In: Ilon Gábor (szerk.): Acta Musei Papensis – Pápai Múzeumi Értesítő 2. Pápa, 1989. 201–217.
- Rainer Pál: Gróf Pejachevich Antal tábornok főispáni beiktatására készült zászló (1798). In: Palágyi S. (szerk.): VeMMúzközl 23. Veszprém, 2004. 181–193.
- Rajczi Pál: A pápai főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyve, 1698. In: Törőcsik Zoltán–Uzsoki András (szerk.): VeMMúzköz 17. 1984. Veszprém, 1985. 281–293.
- Révai Nagy Lexikona. Az ismeretek enciklopédiája. VI. Budapest, 1912
- Takáts Gyula: Csokonai Somogyban. Tanulmány. Kaposvári Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola. Kaposvár, 1993
- Turbuly Éva: Megyei közigazgatás Sopron vármegyében a statútumok (szabályrendeletek) tükrében (1589–1771). In: Horváth J. (fel. szerk.): Fejezetek Győr, Moson és Sopron vármegyék közigazgatásának történetéből. Győr, 2000. 21–37.
- Varga Kálmán: A Grassalkovich család genealógiája. In: Horváth László (szerk.): Grassalkovichok emlékezete. Hatvany Lajos Múzeumi Füzetek 15. Hatvan, 2001. 7–26.
- Völgyesi Orsolya: Főispáni beiktatás Békés megyében 1842-ben. In: Tyekvicska Árpád (szerk.): Ünnepek – Hétköznapiak – Emlékezet. Rendi társadalom – polgári társadalom 14. Adatok források és tanulmányok a Nógrád Megyei levéltárból 34. Salgótarján, 2002. 157–167.

<http://www.fejer.archivportal.hu> Gróf Cziráky Antal Mózes (1772–1852)
<http://www.pim.hu> Takáts Gyula: Csokonai Somogyban. Főispáni beiktatás, avagy Carneval
<http://www.vasidigitkonyvtar.hu> Vasvármegye önkormányzata és közigazgatása. Főispáni beiktatás
<http://www.wmmm.hu/ajanlo3> Wosinsky Mór Megyei Múzeum: Régi vármegye-

háza világa című kiállítás a régi vármegyeházban. Program-koordinátor: Lovas Csilla

<http://www.kvhbeskydy.sk/index.php/2010/01/13>

www.nemzetimemlek.hu/index.php/epulet/tuendervilag Esterházy „Fényes” Miklós és tündérvilága. Esterházy-kastély, Fertőd 2009–2010.: időszaki kiállítás. Rendezte: dr. Varga Kálmán.

Installation of the Supremus Comes in 1778 in the Esterházy Castle of Pápa by Éva Mária Fülöp

Due to the nature of historical research, besides the 'waste' of research (i. e. the extra information not used in a presentation, publication, lecture) data can be found during source research, which would be looked for not in that given source by the researcher. So was discovered e.g. in connection with the Transdanubian estates of the younger Fraknó (Forchtenstein) line of the Esterházy Family fishbreeding in artificial pond from the 1740s in the Tata estate, unique in Hungary at that time, in the correspondence of the estate regent, Ferenc Balogh (1708–1765) with the landowner, Count József Esterházy (1682–1748). Similarly, survivors' accounts of the 1763 earthquake in Komárom were found in the archives of the Tata estate and another account of the ceremonial installation of supremus comes, in the unfortunately fragmentary records of the Pápa-Ugod-Devecser estate.

In the remarkable structure of the history of Hungarian public administration at the head of the noble county (and the county assembly) stood the supremus comes, appointed by the king and representing his person. From the 16th century onwards among the major office bearers of the county appeared the function of vicecomes, who was appointed by the supremus comes from his own men, then the subvicecomes from 1757.

The supremus comes appointed notaries and vicanotaries. Also he appointed the notarius of the county who, until the appearance of the position of fiscalis was the legal representative of the county besides the vicecomes. At the head of a district (processus) the work of judex nobilium was assisted by judex servientium and jurati assessores. Before 1848 the supremus comes often lived outside the county, so the real administration was done by his trusted man, the vicecomes.

For the ceremonial installation of supremus comes in the county real procedural scenario developed after a while. The ceremonial event conducted at the county seat had regular features: ceremonial escort, speeches, ceremonial mass, taking oath for the office, lifting the sitting new supremus comes, receptions for guests.

The accounts of these installations provide data for social and political history, public administration, and also for economic history (coexistence of estates and counties, their mutual interests, interdependence).

Within this we can have an insight into the organisation of management (the landowner's instructions, the estate officers' duties, the importance of correspondence in contact keeping, services, types of victuals, etc). Researchers of the history of culture and literature cannot ignore the descriptions of installations of supremus comes either: the panegyris, theatrical performances, the music, data concerning attire and meals can be of considerable interest for them.

In most cases the supremus comes came from different lines of the Esterházy Family from the beginning of the 17th century up to the 19th century: mainly in Transdanubian counties, but also in Upper Hungary, 31 persons and 3 high priests held this position. Among the Transdanubian estates of the younger Fraknó (Forchtenstein) line of the Esterházy Family, besides attempting at asserting claims, the Pápa-Ugod-Devecser Estate with Pápa as its centre had close ties with the supremus comes of Veszprém County.

The career of Count Imre Esterházy (1726–1792) from the Csesznek line of Esterházy Family from among careers of public administration-religious-military types open for aristocrats was connected mainly to the latter. As for his activities in the field of public law as supremus comes in Veszprém, his first service as head of the county lasted from 1777 to 1785, until Joseph II's legal reform decree aimed at centralization and dividing Hungary into 10 districts.

In 1778, the procedure of his installation ceremony in the Pápa Castle was organized by Ferenc Kiss the estate steward, on the instructions of the owner, Count Károly Esterházy, Bishop of Eger, who, in February 1778 was sent a detailed report about the preparations and the process of the event.

A FALUSI ELÖLJÁRÓK SZEREPE A FEUDÁLIS JOGSZOLGÁLTATÁSBAN

CZEGLÉDI NOÉMI

A feudális jogszolgáltatás meghatározó eleme a földesúr bírósága, az úriszék volt. Jelentőségét fennállásának utolsó pillanatáig megőrizte, majd szerepét 1848-ban átadta a szolgabíróknak és a vármegyei törvényszékeknek.

Az úriszékek alsó fokú bírói fórumaként működtek a falusi, mezővárosi, hegyközségi bírák. A „falu füstjé”-nek fogalmát Eckhardt Ferenc publikálta először.¹ A falusi önkormányzatok feladatainak, jogainak kialakulásával, azok változásával Eckhart mellett Imreh István, Szabó István, Sági Vilmos, Wellmann Imre, Bolla Ilona és Horváth Pál, Kállay István, Nagy Janka Teodóra foglalkoztak.²

A falusi bíróságok története egyidős a falvakéval. A „termelési és igazságszolgáltatási egységként”³ működő települések életében a bíró kezdettől fogva jelentős szerepet töltött be. A „falu füstinek” hatásköre az évszázadok során jelentős változásokon esett át, a földesurak által biztosított jogkör esetenként és korszakonként változott. A XIX. század első felében – a gazdasági feladatokon túl – a falu belső erkölcsi, társadalmi normáinak őrzése mellett legfontosabb dolga, csekély bíráskodási jogokkal, a nemesi birtok hatékony működésének biztosítása volt.

Tanulmányunkban a gödöllői Grassalkovich uradalom bíráinak, esküdtjeinek és a falusi jegyzőknek jogszolgáltatási feladatait mutatjuk be az uradalom töredékesen fennmaradt, 1815–1848 közötti időszakra vonatkozó úriszéki iratai alapján. Az iratokat a Gödöllői Városi Múzeumban és a Pest Megyei Levéltárban őrzik.⁴

¹ ECKHART, 1952.

² Lásd: ECKHART, 1954., IMREH, 1947., 1973., 1983.; SZABÓ, 1948., SÁGI, 1966., BOLLA–HORVÁTH, 1977., KÁLLAY, 1985., WELLMANN, 1999. és NAGY, 2002.

³ ECKHART, 1952. 258.

⁴ A Gödöllői Városi Múzeum Levéltára 3/f. A Grassalkovich uradalom (Gödöllő–Hatvan) úriszékeinek és szóbeli bíráskodásának iratai, Úriszéki és szóbíráskodási vegyes iratok 1795–1848 (továbbiakban GVM Levéltár 3/f.). PML IV. Megyei Törvényhatóságok K 87. b. Úriszéki iratok levéltári Gyűjteménye, Gödöllői Grassalkovich Uradalom (továbbiakban PML IV. K. 87. b.).

A nagybirtok településeihez köthető irattárak nem maradtak fenn, ezért a falusi bírók működéséről az úriszéki peres eljárások során keletkezett dokumentumok szolgálnak adatokkal.

A bírót általában évenként választották a földesúr tisztjének jelenlétében.⁵ A XVIII. századból ismerünk olyan példákat, ahol egy évnél rövidebb időszakra szólt a megbízatás. Gyakori volt az is, hogy a bíró újrjelöléssel néhány esztendeig viselte hivatalát.⁶ A választás történhetett a közösség három jelöltje közül, kiket az uradalom is jóváhagyott, de a XIX. században a földesúr vagy képviselője kandidált, s a birtokos megbízott tisztjének jelenlétében zajlott a választás. A földesúri jelölés példája a ceglédi uradalomból is ismert, ahol a választásokon megjelenő földesúri tisztok választottak három személyt, a nép és a tanács közülük választhatta a főbíró.⁷ A bíró (főbíró) helyettese a törvénybíró (másodbíró) volt.⁸ A gödöllői uradalom községeiben bíróválasztáskor a kerületi kasznár volt jelen, az eseményről „tudósítást” készített. 1837-ben – rendkívüli, de nem egyedülálló módon⁹ – Dányon a communitas hét hangadó paraszt vezetésével saját jelöltjeiket akarta bíróvá, törvénybíróvá és esküdtté választani. Itt a domínium három jelöltje ráadásul nem a bíróra, hanem a teljes községi eljáráságra vonatkozott. Ily módon a szabad választás jelképesen sem élt a településen.¹⁰

⁵ Az évenkénti választás az Árpád-kori királyi birtokokról terjedhetett el, ahol ezt megkövetelték. (BOLLA-HORVÁTH, 1977. 20.) A bíró, az esküdtek és a jegyző választásáról Mária Terézia (1769. évi rendelet 9. 1.§.) és az 1836. 9. tc. rendelkezik. A főbíró mindkettő értelmében a földesúr három jelöltje közül választja a település, esküdteket és jegyzőt pedig szabadon választhat.

⁶ Például a Kelemen István által vizsgált Sopron vármegyei településeken a megválasztott bíró általában egy vagy két évig töltötte be tisztét, de a bírák későbbi újraválasztása is gyakori jelenség volt. (KELEMEN, 2007. 177–194.) Lásd még: HORVÁTH, 2007. 196–198.

⁷ SZABÓ A., 1985.

⁸ Kovács Ágnes az alföldi Károlyi uradalomhoz tartozó mezővárosokban a törvénybíró személyében jelöli meg a birtokos emberét. (KOVÁCS, 1977. 49.)

A XVII. századból, a földesúri jogszolgáltatás fénykorából is van adat a birtokos által kinevezett bíró el nem fogadására. 1604-ben a petőházi (Sopron megye) birtok földessasszonya újra kinevezte a település bíróját, kit a közösség nem fogadott el. (DOMINKOVITS, 1996. 222.)

¹⁰ Az 1837. november 3-án történt községi bíróválasztás részletei az isaszegi kasznár jelentéséből derülnek ki. A lakosok a bíróságra kandidált három személyt „*lázítás által el nem vállalták*”. Szabó Pállal – pedig a kasznár szerint jó bíró volt – „*már régi bíróval be elégedettek, hogy próbál-lyan más is*”. Sós András többször volt bírát öregségeért, Molnár Mihály régi esküdtet „*magok sem tudják miért, hanem hogy ők választottak már maguknak*” indoklással utasították el. Azt kiabálták: „*Nem kell nekünk ebből egy sem, van jussunk választunk magunknak aki testszik.*” A kalodát elvitték az általuk választott Baglyas István háza elé, majd kérték a kasznártól a bíró pálcát. Ő – mint írja – törvénytelenül választottnak nem adhatta át, hanem mivel misére harangoztak, odaküldte őket, hogy ott térjenek jobb belátásra. Ez nem történhetett meg, mert utasítást kér a törvényes választáshoz. A hangadókat már másnap a kormányshoz el idézték. Mind elmentek s vitték a helyi jobbágyok levelét a bíróválasztásról. A beidézteteket letartóztat-ták. A végeredmény: Molnár Mihály lett a bíró, tehát az uradalom a közösség által legkevésbé

A polgárokat – mezővárosokban tizenkettőt, posessiókban hármat vagy négyet – a közösség jelöltjei közül választották, de előfordult, hogy maga a bíró nevezte meg őket.¹¹ Az esküdt elnevezés gyakoribb, magukat is így nevezik, mivel a bíróval és a jegyzővel együtt eskütételi kötelezettségük volt. A gödöllői uradalom falvaiban a bíró és a törvénybíró mellett az 1830-as években három-négy, az 1840-es évtizedben egy, esetleg kettő esküdtet találunk.¹²

A jegyző volt az előjáróság azon tagja, ki az írásbeliség és az alapszintű jogi ismeretek képviselője volt a faluban, kinevezéséhez a földesúr jóváhagyása kellett. A XIX. század elején a nagyobb falvak mind rendelkeztek jegyzővel. A vizsgált települések iratai is saját jegyző meglétéről tanúskodnak. Szüksége volt rájuk a településeknek az egymás közti és az uradalom felé történő ügyintézésben. Ők készítették el az adósleveleket, kezességvállalásokat, különféle kérelmeket, mivel az esküdtek és legtöbb esetben a bírók is írástudatlanok voltak.¹³

A bíró fokozatosan veszített közösség védő szerepéből, helyette a földesúri érdekek kiszolgálója lett. Tisztét gyakran saját hasznára is fordította, hatalmánál fogva fizetsége mellett sokszor szerzett egyéb jövedelmet magának.¹⁴ Ennek leggyakoribb módja a beszedett adók egy részének megtartása volt, már a XVII. században több helyen sanyargatta a rábízott falu lakóit.¹⁵ A visszaélésre XIX. századi gödöllői példákat is találunk.

Az előjáró hasznára törvénytelenül kiadott munkát a parasztok tiltakozásként nem megfelelően vagy egyáltalán nem végezték el. Így kerültek a felek a gödöllői

kifogásolt személyt jelölte. Az idős Sós András maradt a törvénybíró. Viszont három esküdtet választottak, az először bírónak kandidált Szabó Pál közöttük sincsen. Az uradalom tehát engedett egy keveset, hogy a falut lecsillapítsa. Az új előjárósággal érdekei nem csorbultak. A hangadók ellen erélyesen fellépett. Az 1837. november 5-én kelt kezességvállalási kérelmet az új testület készítette a communitas nevében, ebben kérték a börtönben lévő személyek szabadon bocsátását. Az előjáróság igyekszik a falu jóindulatát elnyerni. A „bíró választókat” az 1838. évi január 8-án tartott úriszékre küldte be Molnár Mihály. (PML IV. K. 87. b. 1. 1838. No. 34.) (A fennmaradt jegyzőkönyvek nem tartalmazzák az esetet.)

¹¹ SÁPI, 1966. 467.

¹² A gödöllői dominium településeinek előjáróira vonatkozó részletes archontológiai kutatást nem végeztünk.

¹³ Szalabéri Horváth Imre jegyző írt levelet az uradalmi ügyvédnek Kafka József és Márton örkényi pincérek nevében azok peres úton lévő adósságával kapcsolatban. GVM Levéltár 3/f. 1846. Apc mezővárosa kezességet vállalt az uradalom börtönében raboskodó lakosaiért. A kezeslevelet „*Feljegyzette Cselényi MihályHelybéli Hites Jegyző*” GVM Levéltár 3/f. 1847.

A saját jegyzővel rendelkező falvakat és mezővárosokat az 1871. évi községi törvény (1871. 18. tc.) nagyközségekké fogja minősíteni.

¹⁴ A helyi előjárók javadalmazására vonatkozóan más uradalomban lásd pl.: VARGA, 2000. 287.

¹⁵ ECKHART, 1954. 18.

úriszék elé. 1838-ban több dányi legény, kik „rossz és esős” időben szénát hordtak a bírónak, a bíró távollétében ez ellen tiltakozván betörték a sashalmi kapun, lehányták a szénát és hazamentek. Fejenként 25 pálcára és az ázás miatt keletkezett kár (108 forint) megfizetésére kötelezték őket.¹⁶

A visszaélés súlyosabb esete a lopás volt, amikor más terményét magának vagy elöljáró társának hordatta be a bíró. Például 1847-ben a szödi bíró behordáskor a plébános szalmás gabonáját a jegyző szérűskertjébe vitette.¹⁷ A főbíróvá végül meg nem választott dányi Szabó Pál ellen felhozott indokok is visszaélésről tanúskodnak.¹⁸

A communitas elöljárójával való elégedetlenséget legtöbbször a bíróval, mint hivatalos személlyel való szembeszegülés jelzi. A parasztok elégedetlensége leggyakrabban tettlegességben, káromkodásban, becsületsértésben nyilvánult meg. Dobronyovszky Mihály, a mácsai kasznár jelentése szerint a fent említett vétségek mindegyikét elkövette a hivatalosan intézkedő bíró ellen. Az elöljárók mégis kezességet vállaltak érte, a vádlottat a következő úriszékig ki is engedték.¹⁹ Tóth Benke István dányi lakos kezét emelt bírójára, okát nem ismerjük.²⁰ A megbecsülés bőséges tárházában az új bíró választásával való fenyegetés is szerepel, ami választás idején bujtogatásnak minősült.²¹

Rendre felbukkan az engedetlenség ősi formája „bírói pecsét vagy tekéntet megvetése”. Ez hatástalan eszköze volt a jobbágnak, kára is származott belőle, mivel a községi bíró az idéző levélen írásban rögzítette, hogy az érintett személyt értesítette. Így őt számon kérni nem lehetett, a beidézett jobbágy távolmaradását viszont a büntetés kiszabásakor súlyosbító körülménynek tekintették.

¹⁶ GVM Levéltár 3/f. 1838.

¹⁷ GVM Levéltár 3/f. 1847.

¹⁸ A helység rétjének kaszálásakor a jegyzővel és a törvénybíróval együtt maguknak foglalták le a jó fűvet, az uradalomtól árendába vett kaszálóért 6 forint helyett 7 forintot szedtek. (PML IV. K. 87. b. 1. 1838. No. 34.)

¹⁹ A fenyítő iratok közül fennmaradt a vádlott tanúvallomása, a kasznár jelentése és a kezeslevél. Öreg Dobronyovszky Mihály zsidói (Zsidó ma Vácegres) félhelyes gazda, kaszálásra fiát küldte maga helyett, míg ő a saját kaszálóján dolgozott. A bíró személyesen ment érte, mivel a munkában megzavarta kidobta a saját rétjéről. A kasznár jelentése szerint ellenállt, „*mam-lasz-nak nevezte és mivelte Teremtését*”, a kaszát a bíróra fogta és megütötte. (PML IV. K. 87. b. 1. 1838. No. 40.) „*Öregsége tekintetéből*” (51 éves) 1 heti fogságot kapott. (PML IV. K. IV. 87. b. 1. 1838. jkv.)

²⁰ A bíró elleni vétségért és két másik személy megveréséért 24 pálcát kapott. (PML IV. K. 87. b. 1. 1839. jkv.)

²¹ Hlucska Pál hévizgyörki lakos „*kutyának parancsolsz, majd teszünk mi más bírót*” szavakkal illette a bírót. (PML IV. K. 87. b. 3. 1843. jkv.)

A falusi bírónak saját sérelmét, más jobbágyokhoz hasonló módon kellett bizonyítania, elégtelen próba (bizonyíték) esetén a vádlottakat felmentették.²² A földesúr által a főbíróknak biztosított védelem ebben a korban már nem élt, az előljárónak a *communitas* nevében vállalt anyagi, jogi felelőssége azonban megmaradt.

A falu nevében írt kezeslevelek, illetve a jelentéstételi kötelezettség az igazságszolgáltatás területén megmaradt kollektív felelősségről árulkodnak.²³

A közös felelősség és a földesúr közti kapocs a bíró volt, aki önmagában is felelősséggel tartozott a község ügyeit illetően. A település lakóival szembeni eszköze a belső rend fenntartására az alsó fokú ítélkezés meghagyott része volt, amit gyakorolhatott.

A helyi bírák országosan általában 1 forintnyi bírságot róhattak ki, használták a testi fenytést is. A bírságpénz felét, harmadát a bíró kapta meg. Az összeget 1789-ben 3 forintra, 1836-ban 12 forintra emelték. Mária Terézia úrbérrendezésében pénzbüntetés helyett munkát, szükség esetén botot javasolt. Fenyítőeszközként a kaloda és a bot állt rendelkezésére, 12 botütés lehetett a testi fenyítés felső határa. Horváth József verekedő, kihallgatási jegyzőkönyve szerint, korábban a kartali bírák által már 10 korbácsütéssel volt büntetve. Langó Csirke András egyszer verekedésért 12 botot kapott. Megesett, hogy a bíró a megengedettnél több botot mért a verekedőkre. Őt ezért nem büntették meg, a 18 ütést a vádlottaknak a jogtalan eljárás miatt azonban ítélethozatalkor az úriszék beszámította.²⁴ Kalodába zárás mellett találtunk olyan esetet is, mikor a bíró a mézszárszékhez köttette a vele perlekedő asszonyt, vagy vásra verve állították ki a garázda jobbágyot.²⁵

A kiróható büntetés nagyságán kívül összesíthetőek a falu bíróságán tárgyalt pertípusok. Főbenjáró ügyekben csak az úriszék ítélkezhetett. A *forum domiale* (úriszék) fénykorában kisebb lopások és testi sértések, becsületsértés, pénzköve-

²² A bagi bíró megbecstelenítése és megpofozása miatt indított keresetét elegendő bizonyíték hiányában megszüntették. A bírót bővebb próbák megszerzésére utasították. (PML IV. K. 87. b. 3. 1843. jkv.)

²³ A sófubarban az ökröket tilosban legeltető legényeket az uradalmi fogházból a falu kezességvállalása mellett engedték ki. (PML IV. K. 87. b. 1. 1838. No. 33.)

²⁴ Garai István, Imre és Janek István mácsai lakosokat Mahris Márton szolgáljegény „*érzékenyebb megverése*” miatt fogták el. A mácsai ispán tudósítása és a rabok vallomása szerint rögtön kaptak 18 pálcat. A szék döntésének értelmében a bíró „*túlment a törvény tartásán*”, ezért a rabokat az elszenvedett bot, az elszenvedett 2 heti áristom mellett 55 forint megfizetésére kötelezték. Az összeg tartalmazott 30 forintot a fájdalomdíjra és a kiesett munkabérre, 25 forintot pedig orvosi költségekre. (PML IV. K. 87. b. 2. 1842. jkv.)

²⁵ Kukoricadézsma szedésekor ifjabb Aszódi János a bírót részegen káromolta, civakodott. Ezért a bírák őt vásra verték, de ő „*vassal együtt megszökni és hazamenni nem általván*”. Az előljárókkal szembeni engedetlenség miatt a fenyítő szék 20 palcára ítélte. (PML IV. K. 87. b. 3. 1845. jkv.)

telés, öröklés tárgyában tartottak törvényt napokat. A helyzet, a biztosított jogkörhöz hasonlóan, uradalmanként eltérő lehetett, ez a XIX. században is megmaradt. A gödöllői uradalom szóbíróságának felállása után a pénzkövetelések és az osztályos ügyek valószínűsíthetően első fokon a szóbíró elé kerültek. Gödöllőn ugyanis feltűnik az úriszéken és a szóbírószágon tárgyalta problémamentes, egyszerűen lezárható (azaz nincs adósság, családi vita, árva) osztályos ügyek gyakorisága.

A másodfokon az úriszék elé került „falú füstjén tárgyalta” esetek bírói túlkapásokról és – az uradalom érdekei szerint – megfelelő mértékű alsó fokú ítéletekről egyaránt szólnak.²⁶ Czerok Józsefnek apja „káromkodások között történt” megbecstelenítése miatt 25 [!] pálcát javasolt a bírónak. Ezt az úriszék jóváhagyta, s nem figyelmeztette hatásköre túllépése miatt.²⁷ Amikor egy kocsmai verekedés során az uraság hajdúját megverő kondások a bírót megfenyítették, és csak a visszaeső, „vérengző” Novák Györgyöt küldték a szék elé, a sedes dominalis a bírót megdorgálta.²⁸

Volt olyan eset, amikor a település saját kezébe kérte a bíraskodást. Pesti György és társai ügyében, kik kocsmai verekedés, káromkodás, istenkáromlás miatt ültek a börtönben, a falu azért kéri szabadon bocsátásukat, hogy maguk ítélkezhesse a vádlottak felett. Kérésüket a falu színe előtti példamutatással indokolták. (A kezeslevél utal a falugyűlés meglévő szokására is.)²⁹ Máskor a communitas az egyik legsúlyosabb ítélet – a kitiltás – meghozatalát kérte az úriszéktől.³⁰ Összességében elmondható, hogy az uradalom minden esetben a konkrét ügy körülményeit figyelembe véve viszonyult a falusi előljárókhoz jogkörük esetleges túllépésével kapcsolatban. A bíró szavának súlya volt, a szükséges bizonyítékok híján (tanúvallomások, orvosi látlet, tisztai jelentés) önmagában is hatást gyakorolt a földesúri ítélkezésre. A vádlott jelleméről, magaviseletéről gyakran kértek,

²⁶ A bírói túlkapás gyakoriságáról más domíniumokban lásd VAJDA, 2006. 318.

²⁸ PML IV. K. 87. b. 1. 1838. jkv.

²⁸ PML IV. K. 87. b. 1. 1839. jkv

²⁹ PML IV. K. 87. b. 1. 1839. No. 19.

³⁰ Sümegi Mihály tatárszentgyörgyi házaspár zsellér, takácslegény mindig rossz magaviseletű volt – írja a falu előljárósága. Anyósát késsel meg akarta ölni, feleségét „meg puszkálni” és késsel megölni; fülét és orrát levágni. Számos garázdálkodást követett el, minden nap Istent káromolja. Mráz János tisztartó jelentése kiegészíti azzal, hogy gyakran ittas, feleségét állandóan kínozza, vagyonát – ami főleg felesége hozományából áll – elherdálja, ráadásul gyűjtogatással is fenyegetőzött. A helyi tiszt és a szolgabíró is megintette, a fogházban is ült már, de minden eset után egyre vadabb lett. Ezért kéri a kormányzástól a kitiltását: „... rossz sem Istent, sem embert esmérő Embertől bennünket kegyessen méltóztatva megszabadítani és olyan helyre által [...] a honnét soha többé semmi Hírt, az Eő viselettyérül sem a Tisztai Chara, sem pedig a Helység nem hallana.”

Kezelhetetlenségére utal, hogy „vasban” küldik Gödöllőre. (PML IV. K. 87. b. 1. 1838. No. 111.)

kaptak hivatalos véleményt. Az előjáróság tekintélyére a Grassalkovich birtokon is vigyáztak, de amikor az uradalomnak szándékosan okoztak kárt, a többi jobbágyhoz hasonlóan megbüntették tagjait. A bíró jóváhagyást és feddést egyaránt kaphatott illetékességén túlmutató ítéllethozatal esetén. Ezt viszont az úriszék tekintélye határozta meg.

Az előjárók az alsó fokú bíraskodásnál jóval nagyobb szerepet kaptak az úriszéki peres eljárás lebonyolítása során. A bírák kötelessége volt a tudomásukra jutott büntetendő cselekményt a kerületi kasznárnak, ispánnak vagy közvetlenül a központi kormányshoz továbbítani. Amennyiben a vádlottat a településen elfogták, őt a legrövidebb időn belül Gödöllőre kellett küldeni, beküldésig gondoskodni biztonságos őrzéséről, nehogy megszökjön. Ez nehéz feladat volt, mert a jobbágyfalvak közül egyedül Mácsán (Galgamácsa) épült szállás a hajdúk számára, ahol felügyelheték a fogva tartottat.³¹ Máshol a rabot a bíró házában gazdasági épületébe, zárható kamrába vagy használaton kívüli jobbágyházba zárták.

Az uradalmi tömlöcben ülő rabokért gyakran vállaltak kezességet a falu egésze vagy a maguk nevében. Ha a vádlott családja kezességet vállalt, a jegyző és az esküdtek hitelesítették az iratot. A kezességvállalás intézménye az igazságszolgáltatás menetének lassúsága, a földesúr és a jobbágy anyagi érdekei miatt válhatott általános gyakorlattá. Célja, hogy a vádlott a tárgyalásig is aktív munkaerő maradjon.

Az ügyészi hivatal idézését a bíró kapta meg, neki – vagy akadályoztatása esetén előjáró társának – kellett az alperest szóban beidézni, és gondoskodni a széken, szóbírószágon való megjelenéséről.³² A visszaküldött idézésre a falusi bíró a szóbeli kihirdetés megtörténtét feljegyezte. Ha az alperes keresetlevelet is kapott, azt az idézéskor részletes magyarázat mellett át kellett neki adni.³³ A tárgyaláshoz és az ítélet végrehajtásához szükséges iratok egy részét az előjáróság készítette el. Ez lehetett a hozományról írt bizonyítvány, személyleírás, a peres felek meggyezéséről vagy a felperes kielégítéséről igazoló irat, árverés kihirdetésének igazolá-

³¹ Delienationes Aedificiorum Domini Gedellő Anno 1813. Assumptae T. I. KÖH Tervtár F. 134.

³² „... panaszlottakat folyó év hó Április 27-én reggel 8 órára gedellői tisztai lakásomhoz tartozásainak szóbeli per útján leendő tárgyalása végett bírói személyem elejbe személyesen idézze meg kegyelmed.” A szóbíró az idézést visszakérte, két napon belül megkapta a kihirdetés igazolásával. (GVM Levéltár 3/f. 1846.)

A bíró távolléte miatt a törvénybíró és a hites jegyző idézték meg Kerek Örszébet lőrinci lakost 1847. július 30. Az idézés aznap délutánra szólt. (GVM Levéltár 3/f. 1847)

³³ A kézbesítést szintén igazolták. „Hogy ezen kereset levél mását a fentért Rédl Józsefnek mai napon személyesen kézbesítettem ezennel bizonyítom. Gedellőn, nov. 3-n. 1847. Földi István Bíró. (GVM Levéltár 3/f. 1847.)

sa.³⁴ Esetleírásokat is küldtek a központi székhez, amelyek a vádlott (vádlottak) jellemzése mellett a falu szemszögéből mesélik el a történeteket. Szerencsés esetben a falu véleménye összevethető a tisztartó hivatalos tudósításával.³⁵ Ezeket általában polgári és kisebb büntetőperekhez csatolták.

Nagyobb bűneseteknél, az orvosi látlet mellett, írásban tanúsították felperes sérüléseinek súlyosságát és munkaképtelenségének időtartamát. Beidőzés esetén ezt az úriszéken is megerősítették. A büntetés kiszabásakor az iratokat bizonyítékként figyelembe vették. Főbenjáró esetekben, mint például a gyilkosság, az előjárók részt vettek a helyszíni szemlén.³⁶ De az egyház illetékességébe tartozó gödöllői temetőben történt sírrablás helyszínére is a városi bíró, a kántor és a tanító ment ki a helyi segédlelkésszel.³⁷

Bizonyíték volt a becslevél is, amit uradalmi tisztek mellett, utasításra a helyi bírák állítottak ki.³⁸ A becslevél kiállítója anyagi felelősséggel tartozott az iratban foglalt értékekért.

A bírók és az esküdtek, mint törvényes bizonyságok szerepeltek az uradalmi tisztek által helyben lefolytatott kihallgatásokon, valamint a szóbíróságokon.³⁹ Bonyolultabb, nehezebben kideríthető ügyekben az úriszék tanúként idézte meg a falusi bírókat. Az ügyész berendelhette őket akkor is, amikor a tanúk és a vádlottak kihallgatása csak a szék előtt történt meg, korábban nem. Ilyenkor részt vettek a kihallgatáson.⁴⁰

³⁴ GVM Levéltár 3/f. 1846. A személyleírásra, mint személyazonosságot igazoló bizonyítványra azért volt szükség, mert a településen többen éltek ugyanazzal a névvel. (GVM Levéltár 3/f. 1847)

³⁵ Egy szövevényes kocsmai verekedés során az isaszegi jáger Lemmera János súlyosan megsérült, ezért fordult az úriszékhez. A tanúvallomások alapján – igaz, csak egyetlen józan tanú van – a verekedés kezdeményezője nem ismert, mert Lemmerát lerészegedni ugyan látták, mást azonban nem tudtak róla. Vizér János bíró leveléből viszont kiderül, hogy a jáger gyakran részegeskedik, mindig bajt okoz. (Valóban többször állt az úriszék előtt vádlottként adóssági és más ügyekben, mégsem bocsátották el.) (PML IV. K. 87. b. 1. 1838. No. 25.)

³⁶ Lásd még VAJDA, 2006. 294–297.

³⁷ 1846-ban a 3 évvel korábban eltemetett néhai Ádám Károly, volt pesti kereskedő sírját dúlták fel. A sírkövet a sírhely mellé döntötték, a holttestet a koporsóval együtt elvitték. (Váci Püspöki és Káptalani Levéltár A. Váci Püspöki Levéltár I. Püspöki Levéltár 1. A Püspöki Hivatal Iratai d, Acta Parochiarum Gödöllő, I. 1755–1940.)

³⁸ A cseresznyefalopással vádolt hévizgyörki Harányi Mihály és a gödöllői Maródy Lukács lopáshoz használt szekereinek értékbecslését a györki, illetve a gödöllői bírákkal végeztette el az uradalom. Mindkét irat kiemeli, hogy a becslést lelkiismeretesen végezték el. (PML IV. K. 87. b. 1. 1839. No. 41.)

³⁹ Lipták Katalin vallomását Kuliffay János mácsai kasznár vette fel a zsidói bírák jelenlétében. (PML IV. K. 87. b. 1. 1838. No. 38.)

⁴⁰ „Megvéreztetéssel” járó kocsmai verekedés tanúkihallgatásán a kartali bírának személyesen jelen kell lenniük. (GVM Levéltár 3/f. 1846)

A felsorolt példák azt mutatják, hogy a községi elöljárók a Grassalkovich uradalom vérhatalmú úriszékének működését elvégző tisztikar kisegítőivé váltak. Jo-gaik szűkülésével párhuzamosan feladatuk nem csökkent, hanem megváltozott. A birtokigazgatási rendszer – a XIX. században is növekvő írásbeliséget – megkö-vetelte az uradalom valamennyi tisztjétől. A jegyző az írásbeliség általánossá vá-lása és jogi ismeretei miatt lett nélkülözhetetlen a település számára. Nem állunk messze az igazságtól, ha feladataikat tekintve a választott bírákat is a nagybirtokot működtető tisztek közé soroljuk. Társadalmi tagozódás alapján ez természetesen nem igaz, a községi bíró és esküdt elöljáróként is a földesúr úrbéres jobbágya maradt.

IRODALOMJEGYZÉK

Bolla Ilona-Horváth Pál:

A középkori faluközösség, mint a feudális bíraskodás és adóz-tatás eszköze. In: Tanulmányok a falusi közösségekről. Pécs, 1977. 5–33.

Dominkovits Péter:

Források a Sopron megyei birtokos nemesség XVII. száza-di úriszéki bíraskodásához. A Zeke család petőházi birtokán lefolytatott úriszéki perek és vizsgálatok iratai (1604–1630). In: dr. Tóth László (szerk.): Arrabona 35/1–2. sz. Győr, 1996. 219–248.

Eckhart Ferenc:

A falu füstje (jogtörténeti adalékok a büntetőeljáráshoz). Jog-tudományi Közlöny, 1952. 258–264.

Eckhart Ferenc:

A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században. Buda-pest, 1954

Horváth László:

Kísérlet egy kisebb település tisztségviselői archontológiájának összeállítására. In: Székely Zoltán (főszerk.): Arrabona 45/2. sz. Győr, 2007. 195–204.

Imreh István:

Székely falutörvények. Kolozsvár, 1947

Imreh István:

A rendtartó székely falu. Bukarest, 1973

Imreh István:

A törvényhozó székely falu. Bukarest, 1983

- Kállay István: Úriszéki bírászkodás a XVIII–XIX. században. Budapest, 1985
- Kelemen István: Bíró-archontológia a Széchenyiek Sopron vármegyei falvaiból és mezővárosaiból (A XVII. század elejétől 1848-ig). In: Székely Zoltán (főszerk.): Arrabona 45/2. sz. Győr, 2007. 175–194.
- Kovács Ágnes: A mezővárosi önkormányzat és a földesúri joghatóság a dél-alföldi Károlyi-uradalmakban (1722–1848). In: Szendrei István (szerk.): Magyar Történeti Tanulmányok X. Debrecen, 1977. 47–91.
- Nagy Janka Teodóra:
A tradicionális népi önkormányzatok jogtörténeti vizsgálata a Dél-Dunántúlon. Szekszárd, 2002
- Sápi Vilmos: Községi bírászkodásunk a feudalizmus utolsó évszázadában. Jogtudományi Közlöny, 1966. 8–9. sz. 466–472.
- Szabó Attila: A ceglédi alapítványi uradalom gazdálkodása 1782–1867. Budapest, 1985
- Szabó István: A parasztfalu önkormányzatának válsága az újkorban. In: Szabó István: Tanulmányok a magyar parasztság történetéből. Budapest, 1948. 265–310.
- Vajda Mária: Bűnök, bűnösök, büntetések a székelyhídi uradalom úriszékének irataiban. In: Magyar Márta (szerk.): A debreceni Déri Múzeum Évkönyve. Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati. 2005. Debrecen, 2006. 285–321.
- Varga Gyula: Gróf Csáky Albert siteri uradalma 1836-ban. In: Sz. Máthé Márta-Selmeczi László (szerk.): A debreceni Déri Múzeum Évkönyve. Annales Musei Debreceniensis de Friderico Déri nominati. 1999. Debrecen, 2000. 273–292.
- Wellmann Imre: Községi rend és egyéni törekvések a 18. századi falu életében. In: 18. századi agrártörténet. Válogatás Wellmann Imre agrár- és társadalomtörténeti tanulmányaiból. Miskolc, 1999

The Role of Village Stewards in Feudal Jurisdiction
by Noémi Czeglédi

A significant component of feudal jurisdiction was the landowner's court (*sedes dominalis*). Village courts served as courts of first instance. The steward (*villicus*) played an important role from the beginning in the life of villages being units of production and jurisdiction. In the first half of the 19th century besides protecting order in villages his main task was the efficient management of the landlord's estate. We analysed the judiciary tasks of the stewards, *jurati assessores*, and notaries of the Grassalkovich Estate in Gödöllő for the period between 1815 and 1848 based on the records of *sedes dominalis*. The stewards of settlements performed their roles in accordance with the requirements together with supervising estate administration.

JOBÁGYI TERHEKÉS A FELEMELKEDES ÚTJAI A KESZTHELYI URADALOMBAN A XVIII. SZÁZAD VÉGÉN

LUKÁCS GÁBOR–TÓTH ÉVA

1. BEVEZETÉS

A XIX. század elején az agrárorientáltságú magyar gazdaságban komoly változások kezdődtek, amelyek a nagybirtok gazdálkodására és társadalmára egyaránt hatottak. A XVIII. században megerősödött a magyar uradalmi rendszer, ugyanakkor Nyugat-Európával ellentétben (ahol a nagybirtok már tisztán gazdasági egység volt) megmaradt gazdasági-társadalmi szervezetnek.¹ A XIX. század első felében bekövetkezett hazánkban az átmenet az adóztató típusú nagybirtokról („*Grundherrschaft*”) az árutermelő nagybirtokra („*Gutherrschaft*”), melynek során megváltozott a gazdasági és társadalmi rendszer egyaránt, a jobbágyság szerepe lassan kezdett átalakulni, helyenként megjelentek a „pénzes” munkások, a korábbi „naturális” alapú kapcsolat a jobbágyok és nagybirtok között „pénzalapúvá” kezdett válni.

Tanulmányunkban azt vizsgáljuk, hogy a Festetics-család birtokain milyen – munkán alapuló – módok voltak a jobbágyok felemelkedésnek, milyen átalakulás volt megfigyelhető a jobbágyok és a nagybirtok kapcsolatában, továbbá ismertetjük a központi keszthelyi uradalom fontosabb úrbéri mutatószámait a XVIII. század utolsó két és a XIX. század első évtizedére vonatkozóan.

2. TÁRSADALMI CSOPORTOK ÉS A NAGYBIRTOK KAPCSOLATA

A magyar nagybirtokkal XIX. század elején az ország valamennyi társadalmi csoportja kapcsolatba került. A fő- és középnemesek birtokolták, a kispnemesek és a polgárság alkalmazottként dolgozhatott, a jobbágyság szolgált. A korabeli szerző megállapítása szerint a „*Nemesség mindenképpen sokat segíthet Falusi Lakos társain*”.² Erre azonban ritkán fordult elő példa, holott a jobbágyság alkotta hazánk népességének döntő hányadát. Jogilag a nemesség alatt álltak, vagyoni hely-

¹ KAPOS, 2000. 18–19.

² NAGYVÁTHY, 1791. 8–9.

zetük meglehetősen inkonzisztenciát mutatott. A nemesség és parasztság vagyoni helyzete nem egy lépcső fölé emelkedő fokokra emlékeztető módon változott, akadtak, akik azonos szinten álltak. Nagyváthy szerint a „Földművelő Mezei-nép eg'ý rangot érdemel, a' Városi szorgalmatos Kézi-mester Emberekkel. Ezek mind ösztönök a' Gazdaságnak eg'ý olyan Országban való Elölsegéllésére, a' melyben a' nagyobb rész Földművelő”.³ A kiskisnemes és a telkes jobbágyság nagy részének életformája és vagyoni helyzete azonos volt, a társadalmi mozgások (pl.: házasságkötés) is elegyítették ezt a két réteget, a rendiség élesen megvont határai itt kezdtek először eltűnni.⁴

A parasztság legfelső szintjét a mezővárosi parasztpolgárok, a szabadosok (aki- ket „*seminobilisnek*”, „félnemesnek” neveztek) alkották, a legkevésbé ők függ- tek a nemességtől. A jobbágyság rétegződését a birtokukban lévő telek nagysága alapján állapíthatjuk meg, a telkes jobbágyság egy egész telket birtokoltak, tőlük kisebb súlya volt a fél-, negyed-, és nyolcad-telkeseknek. A földnélküli zsellérség és a majorsági cselédség nem rendelkezett jobbágytelekkel, a majorságok kiter- jesztésével növekedett számuk, ők művelték meg az allódiumokat. Zsellérnek eredetileg azokat tekintették, akik nem birtokoltak annyi igásállatot, amennyit eke elé kellett foggni; így nem teljesíthettek igával robotot. Mária Terézia „Urbá- riuma” a nyolcadteleknyi területnél kevesebbet birtokló jobbágyokat a zsellérek közé sorolta; a ház és telek nélküli megélni próbáló nincsteleneket pedig a házat- lan zsellérek kategóriájába tartoztak.

A XVIII. század elején a parasztság alacsony létszáma miatt az ország mun- kaerőhiánnyal küzdött, ezért a földbirtokosok kedvezményeket biztosítottak a földjeiket megművelőknek. A lakosság számának növekedésével a betelepülők- nek adott kedvezményeket kezdték visszavenni, mind több robotot követeltek, a jobb minőségű földeket elvették, és helyette a gyenge talajukat adták ki. Ezzel nemcsak a jobbágyság egzisztenciáját tették tönkre, hanem az államnak is kárt okoztak, hiszen a fent vázolt folyamattal csökkent az adóköteles földek nagysága, és az adóalanyok száma. Az úrbéri viszonyok rendezése a nemesség ellenállá- sába ütközött, az országgyűlés nem fogadta el az uralkodó javaslatát, ezért az intézkedést rendeleti úton hajtották végre.⁵ Az 1767. január 23-án kiadott úrbéri pátensben utaltak arra, hogy a földesúr-jobbágy viszonyának egységes szabályo- zása az ország javát kívánja szolgálni, a parasztmozgalmak lecsendesítése mellett az adózó parasztok védelme miatt is fontos. A hadsereg fenntartásának terhe is a parasztságot sújtotta, ezért az udvarnak érdekében állt a földesúri túlkapásokkal szemben az adózó jobbágyság védelme. A rendelet egy urbáriumot tartalmazott,

³ NAGYVÁTHY, 1791. 360–361.

⁴ SZABÓ, 1976.

⁵ GUNST, 1996.

amely részletesen szabályozta a jobbágy haszonvételi jogait és földesúrral szembeni kötelezettségeit.⁶

A jobbágyok által birtokolt „úrbéri telek” alapvetően két részből állt: a „belsőség” (házhely, udvar, kert) nagysága általában egy hold volt, a „külsőség” (szántó, rét) nagysága vármegyénként különbözött; 20–60 hold között változott a földek minőségétől függően. A jobbágyok jogait és szolgáltatásait az 1. táblázatban foglaltuk össze.

1. táblázat: A jobbágyok jogai és szolgáltatásai

A jobbágyok			
Jogai	Termény szolgáltatásai	Pénzbeli szolgáltatásai	Munkaszolgáltatásai
Tűzi- és épületfa vágás földesúr erdejében	Kilenced, tized	Censusként 1 forint	Heti egy robotnap
Bérfizetésért legeltethet (makkolás)	Kender- és lendézma	Országgyűlési segély és vám	Kilenced behordása.
Közös legelő használata.	(helyette esetleg fonás)	(helyette esetleg út- vagy hídjavítás)	4 igásállat után egy öl fa behordása (a zsellérnek fél öl)
Irtásföldet földesúri engedéllyel törhetett magának	Konyhai ajándék.		Évi 2 nap hosszú fuvar.
Paraszt borkimérési joga: saját borát Mihály-naptól György-napig mérhette	Bordézma (helyette lehetett hegyvám)		3 nap kézirobot ragadozó vadak irtására (GUNST, 1996)

(Forrás: Gunst, 1996 alapján)

A heti robotban 2 igásállattal (esetleg 4 állattal) és saját eszközeivel, szerszámaival kellett az egész telkes jobbágnak dolgozni. A heti egy nap igásrobot helyett a földesúr kérhetett 2 nap gyalogrobotot. Fontos munkák idején a földesúr megduplázhatta a robotot, a távol lakó jobbágyoktól az évi kötelezettség rovására

⁶ GUNST, 1996.

heti 4 napot követelhetett.⁷ A töredék telket bíró jobbágy arányosan kevesebbet robotolt, a házas zsellérek robotkötelezettsége évi 18, a házatlan zselléréké 12 nap kézirobot volt. A jobbágyköztség szabadon választhatott jegyzőt, bírót pedig az uradalom 3 jelöltje közül a földesúri tiszt jelenléte mellett választották. A kocsmatartás, mészárszék működtetése, vadászat, halászat, vámszedés és a vásártartás földesúri jognak minősült.⁸

Az úrbéri rendelet hatására hazánk keleti régióban, ahol a majorsági gazdálkodás még nem alakult ki, átmenetileg nőttek a jobbágyság terhei, a nyugati régióban sem okozott könnyebbséget egyértelműen. Itt a jobbágytelkek kimérése (*dimensio*) idején a földesurak olyan irtásföldeket is hozzávették allódiumuk területéhez, amelyek eredetileg nem tartoztak oda, a parasztság gyengébb termőképességű területekhez jutott, ami újabb elégedetlenséget szült.⁹

A XVIII. század második felétől kezdődően a szabad területek lecsökkenése miatt az erdők irtásával növelték tovább a mezőgazdasági területeket. Az irtásföldjét művelő gazda társadalmi helyzete nem határozható meg egyértelműen, mivel földjének használatáért meghatározott ideig nem kellett fizetnie, később bérelhetette, így nem számított jobbágnak többé, a rendi társadalomból kiválni készülő, a polgári társadalom felé előremutató szabadparaszt volt.¹⁰ A főurak nem nézték jó szemmel ezt a réteget, ezért legtöbbször ragaszkodtak jogukhoz: a területeket a szabad használat után visszaváltották, vagyis allódiumukhoz csatolták. Az 1790–1830 évek között lezajlott folyamatot a jobbágyság általános ellenállása kísérte, gyakran katonai karhatalommal lehetett csak visszavenni a földeket, a parasztság azonban nem akadályozhatta meg a főúri önkény eme jellemző példáját. Ezzel a főbirtokosság (és az egyház) jó termőképességű területekhez jutott, a zsellérek nehezen szerzett földjüket elvesztették, a telkes jobbágyokat pedig az általuk művelhetővé tett földek után robot- és terményszolgáltatást terhelte.¹¹ Az irtások visszaszorulása után a jobbágyság által művelhető területek nagysága nem volt növelhető tovább, a jobbágyság lélekszáma viszont gyarapodott. Az országban ekkor vette kezdetét a zselléresedési és telekaprózódási folyamat (*1771-ben feleannyi zsellér sem volt, mint telkes gazda, 1828-ban viszont kétszer annyi zsellért találtak, mint a telkes gazdát*). A telekaprózódás miatt a falvak túlszűfoltakká váltak, ekkoriban kezdték el építeni a közös udvarokon álló több házat.

A fokozódó főúri és állami terhek mellett a gazdatisztek és egyéb uradalmi tisztviselők is sanyargatták a parasztságot. Az egyre több bevételt és több robotot követelő nagybirtok érdekében tisztjeik mindenre képesek voltak, a korból

⁷ GUNST, 1996.

⁸ GUNST, 1996.

⁹ SZABÓ, 1976.

¹⁰ SZABÓ, 1976.

¹¹ SZABÓ, 1976.

származó forrásokban állandó a panasz a tisztek kegyetlenkedéseiről, a tiszteket „vámpréként” és „rablómadár-csapatként” említik. A törvényes rendelkezések ellenére gyakoriak voltak a verések, botozások, a leírások szerint fiatal, öreget egyaránt bántalmaztak. A gazdatisztek készpénzfizetése általában nagyon alacsony volt, ezért (a jog szerint nekik járó természetbeni juttatáson felül) meglopták a gazdát, jobbágyot egyaránt. A jobbágytól nemcsak pénzt, hanem rengeteg ingyenmunkát is kikényszerítettek, ezáltal is rontva helyzetükön.¹²

A munkaterhek növekedése miatt a jobbágyság saját földjét nem tudta megfelelő minőségben és mennyiségben, kellő időben megművelni, és termését sem tudta betakarítani. Az urbáriumban meghatározott maximális robot többszörösét követelték, előfordult, hogy az egész család a gazda birtokán robotolt. A jobbágyság helyzetének romlásának oka a megnövekedett állami terhek mellett az úri terhek szaporodása és a szolgáltatások kíméletlen behajtásában keresendő. 1802 júniusában több dunántúli megyében (Vas, Somogy, Zala) fellázadtak a parasztok, az urbáriumban meghatározott keretek túllépése miatt, a nemesség válaszként az urbáriumot az országgyűlésen erősítette meg.

A jobbágyságot sújtó állami terhek közül a katonatartás terhei voltak a leg súlyosabbak. Saját fiaikat adták katonának, eleinte életfogytig tartó szolgálatra, továbbá tartaniuk kellett a regrutákat, tűzhellyel, ággal. Gondot okozott az állami elszámolási rendszer, hiszen nem a piaci áron számolták el a katonák ellátását, hanem 1751-es áraikon (*2 font kenyér = 2 krajcár, 6 font zab = 4 krajcár, 8 font széna = 2 krajcár*). Az árak a napóleoni háborúk inflációjának idején is érvényben volt, a piaci árak és a térítés közötti veszteségeket is a jobbágyság viselte, akárcsak az úrbéres szolgáltatásokat is a régi, jóval magasabb (8–10-szeres) áron számolták el. A gabonakonjunktúra éveiben a mértéktelen robotoltatás miatt szenvedtek, a dekonjunktúra idején pedig az igazságtalan elszámoltatás miatt.

Az adózási rendszer szintén ellentmondásosan működött, a dicalis elosztás elavulttá vált, a belőle származó aránytalan megterhelésből, az egyéni kivetések a jobbágyságra súlyos terheket róttak. A gazdagabb jobbágyok, a tehetősebb községek nem a valós vagyonukat vallották be, így a szegényebb községekre hárult a nagyobb teher, mivel ott nem tudták letagadni azt a keveset, amijük volt. Az ingatlant a valóságnak megfelelően írták össze, a tehetősebbek viszont az ingóeszközök, háziállatok, adóköteles személyek számának be nem vallásával a legszegényebbeket sújtották.¹³ Az állami terhek közé tartoztak még az út-, csatorna-, töltésépítések, egyéb közmunkák, melyek gyakran napokon, heteken át lekötötték a jobbágyot; saját földjének megműveléséből elvéve az időt. Ennek a tevékenységnek azonban legalább volt pozitív hatása: megyei és járási utak lassan kiépültek. Az állami fuvarozás terhe a napóleoni háborúk alatt volt időt rabló és

¹² MÉREI, 1948.

¹³ SZABÓ, 1976.

nehéz kötelesség. A Vas, Zala és Veszprém megyei, valamint a horvátországi al-latállományt rendkívül megviselte ez a feladat, 14–16 mérföldet üresen mentek, majd az állami gabonát felrakták, majd a rossz utakon több mérföldet szállították, a fuvarpénz viszont legtöbbször elmaradt.

A megyei kiadások fedezésére szolgáló háziadó meghaladta a hadiadó összegét. A jobbágyi függést tovább fokozta, hogy a jobbágy csak az úriszékhez fordulhatott, ha ura vagy más nemesember részéről sérelem érte. A különböző források egybehangzóan állítják, hogy az úriszék részrehajló volt. A „*holló hollónak nem vájja ki a szemét*”-elv itt is tökéletesen bebizonyosodott.¹⁴ A vizsgált korszakban tehát a parasztság terheinek növekedése, életkörülményeinek romlása, függő helyzetének fokozódása volt a jellemző hazánkban.

3. JOBBÁGYI TERHEK BEHAJTÁSA A FESTETICS-BIRTOKON

Nagyváthy János már „*A' szorgalmatos mezei-gazda*” (1791) című könyvében is foglalkozott a jobbágyokkal való bánásról, itt a „*Férfi Tselédnek Igazgatásáról*” 13 pontban írt.¹⁵ Kihangsúlyozta a jobbágyok képzésének szükségességét, de erre hazai példát nem látott: „*kitsoda igyekezett köztünk azon, hogy a' Mezei Embereket a' Gazdaság folytatására*” taníttatná, holott a „*Földes-Uraság gazdag Usorával*” rövid idő alatt visszavenné a költségét a „*Jobbágy-Gyermeknek, a' Mezei-gazdaságra való meg-taníttatásáért*”.¹⁶

A fenti szemléletmód jelent meg a Festetics-birtok reformjának alpjául szolgáló „*Közönséges Instructio*” (1795) című könyvében is a jobbágyokkal kapcsolatosan adott utasításaiban, a fontosabb pontjai a következők voltak:

- ♦ a kormányzó tisztek erkölcsi „*minéműsége*” a jobbágyokra nézve,
- ♦ az igazságszolgáltatás, ügyes-bajos „*állapotjok*”,
- ♦ az adózás helyes és „*szorgalmatos bé-szedése*”,
- ♦ az uraság munkáinak a „*jobbágyok által való folytatása*”,
- ♦ a jobbágyság „*mezei gazdaságok folytatására való oktatások*”,
- ♦ a jobbágyok „*belső sorsának jó rendbe hozása, naponként való megjavítása*”.¹⁷

A munkaerővel takarékosan kellett bánni, az allódium termelésében racionálisan használták fel, ha lehetett minden munkát „*beneficius és robotos erővel kell meg=tenni, ki=vévén azt ha az el=érés, vagy rossz idő miatt az aratással, vagy*

¹⁴ SZABÓ, 1976.

¹⁵ NAGYVÁTHY, 1791. I. 13.

¹⁶ NAGYVÁTHY, 1791. 470–471.

¹⁷ NAGYVÁTHY, 1795. 169–170.

takarással sietni kell, a' mihez a' pénzes aratók fogadása is meg-engedtetik a' Robotos erőnek pótlására". A gazdálkodásában meghatározó szerepet játszott a jobbágyság, amely természetbeni juttatásai mellett munkaerejével is szolgált. A birtok gazdatisztjeinek minden esztendő elején felmérést készítettek a gyalognapok mennyiségéről, illetve tervet a felhasználásáról. Ezért pontosan tudhatták, hogy a „Fa vágáshoz, Bé=hordáshoz, Tavaszi Szántáshoz, Vetéshez, Szőlő míveléshez, Kaszaláshoz, Aratáshoz, Hordáshoz, Sarju Készítéshez, Szűrethez, trágya hordáshoz, és egyéb elől=forduló Munkákhoz mennyi erő kívántatik, mennyi van készen, és még ez, vagy amaz szorgos munka idejére nézve hány személyt kellessen előre szerezni”.¹⁸ A robot felhasználása során a tiszt felosztását kellett követnie az ispánoknak.¹⁹

A jobbági gyalognapok legnagyobb részét a növénytermesztés nyári idény-munkáiban használták fel. Nagyváthy elrendelte: úgy osszák fel a robotot, hogy a „Nyári takarodásra leg=nagyobb maradjon=fel”. A kisebb „aprólékos, és magános munkákat a' mennyire tsak lehet, a' Tselédekkel és tehetetlenebb Robotosokkal, és oltsó Pénzesekkel kell el=végeztetni, hogy e-képpen Urbarialis, és iminnen, s amonnan szaporodo nagy erő a' Nyári Munkának Nagyságához képest annál nagyobb számmal állhasson=ki egyszerre a' Mezőre”.²⁰ A munkaerő felosztásakor az „erősebb Munkákra, a' mitsodás a Parragolás, és Hordás, az erősebb Jobbágyokat” osztották be, a „Gyengébb dolgokra a' Gyengébbeket alkalmaztassa”.²¹ A kevésbé jelentős, könnyű munkák esetén (Gyomlálás, Kender növés) kár volt a „10=12 Xr-os Robotosokat vesztegetni, 5=6 Xros munkásokat kell fogadni”.²² Nagyváthy kitért arra az esetre is, ha a birtok méretéhez képest kevés volt a munkáskéz, ilyenkor az „apróbb munkákra olcsóbb munkásokat fogadjon pénzen, és ezen beneficiumokat és az aratók, kaszálok és egyéb elől=forduló munkások fejében ossza fel, mindenek felett a helységbeliek közt”. Ha így is maradt fent terület, annyit kellett allódiumnak kijelölni, „a'mennyinek tisztességesen megfelelheth, a többit pedig adja=ki a szegénységnek kilenczed vagy munka fejében, olly contractus mellett, hogy a polgár az ilyen földet meg=is trágyázza”.²³ Racionális robotfelhasználást követelt meg tisztjeitől, amivel az egyszerre jelentkező munkacsúcsok kivédése is lehetővé vált, emellett a korban még általában elhanyagolt tápanyag-visszapótlást is megemlíttette. A robot felhasználásának során a „jobbágyság annak idejében a' munkára meg=jelenni kényszerítessen, (...) világossan, és értelmessen meg=kell parantsolni, hogy mikor hányan, hány napra és mitsoda eszközökkel jöjjenek ro-

¹⁸ NAGYVÁTHY, 1795. 11–12.

¹⁹ NAGYVÁTHY, 1795. 75.

²⁰ NAGYVÁTHY, 1795. 57.

²¹ NAGYVÁTHY, 1795. 175.

²² NAGYVÁTHY, 1795. 175.

²³ NAGYVÁTHY, 1795. 140–141.

botra.”. Hosszúfuvar esetén a jobbágy mellé „Hajdu is adatassék, a’ ki=valamint egy részről marhákat fellettebb meg=nem terheli, ugy más részről a szekeret üresen jární, és az uton kellettínél tovább atsorogni meg=nem engedi”.²⁴

A jobbágyokkal újévkor számolták el a robotot, ha többet szolgáltak az előírt-nál, akkor „kész pénzel azonnal ki=fizetessenek”, ha kevesebbet, a „Restantiák is a téli 6. hónapok alatt le-szolgáltassanak”.²⁵ A „Conventionatusok” és a tisztek gazdaságában robotot felhasználni csak annyit volt szabad, amennyi a „Status Personalisban ki=van téve”, aki megszegte ezt a szabályt, először „minden napért 30 Xal fog fizetni”, újabb esetben „pedig keménynebb számadásra vetetik”.²⁶ Előfordult, hogy az allódiumokon több munkást használtak fel a „kisebb munkára több robotot” vesztegettek, ezért Nagyváthy meghatározta, hogy a „Tapasztalás szerint $\frac{3}{4}$ holdra egy eke, egy hold rétre egy kaszás, két hold vetésre 8 arato kíván-tatik”, a túlzott robotfelhasználásért felelni kellett a tiszteknek.²⁷

A fenti pontokból következően a robot teljes, ésszerű felhasználását előírta ugyan Nagyváthy, de belátta: az ilyen munkaerő alkalmazásával a gazdálkodás nem tehető kellően hatékonyra: „Nem kell ugy gondolkozni, mintha a’ Földnek Robottal való mivelése leg=gazdaságosabb volna.”²⁸ A robot megváltását is elfogadhatónak tartotta az olyan uradalmakban, ahol a „Föld termékeny, a’ természetek jó áron kelnek=el, vagy a’ Kereskedés a’ Pénz keresésére alkalmatosságot szolgáltatt”, mert itt a jobbágy „nem Robottal jobban fel=fogja magát venni, és az Uraság is több jövedelmet vehet=bé belőlök”.²⁹

A robot megváltásában rejlő, kölcsönös előnyök kihasználására három lehetőséget is fogalmazott meg:

- a „Polgárok bizonyos Esztendőkre mind Robotjokat, mind a’ földekről járó adózásaikat az uraságtól pénzen meg=váltják. A’ melly mód azért rossz, mivel általa egyik vagy másik félnek veszíteni kell”.
- a „Polgárok a’ Földes Uraságaikkal örökös Contractusokra lépven” minden esztendőben „bizonyos Summát fizetnek, a’ melly a’ legrosszabb mód, mivel itt a’ javítás utja az Uraság Részéről örökre el=van vesztve”.
- a „Polgárok az Uraságnak semmit sem robotolnak, hanem terméseik[ne]k bizonyos (...) Részét in Natura adják=bé Robot, és más (...) váltságául. Melly utolsó mód ámbár leg=jobb, és leg=természetibb, mivel itt a’ javításnak, és szorgalmatosságnak mindörökké helye van mind két részről”.³⁰ A robotmeg-

²⁴ NAGYVÁTHY, 1795. 174–175.

²⁵ NAGYVÁTHY, 1795. 176.

²⁶ NAGYVÁTHY, 1795. 176.

²⁷ NAGYVÁTHY, 1795. 383–384.

²⁸ NAGYVÁTHY, 1795. 189.

²⁹ NAGYVÁTHY, 1795. 189–190.

³⁰ NAGYVÁTHY, 1795. 190–191.

váltás kérdéséről uradalmi szinten nem dönthettek, ha „*mi-ilyes Gondolat elöl=adná magát*”, azt a „*Directio*”-nak kellett jelenteni.³¹

A kilenced és tized begyűjtésének idején a „*Felséges Rendelések*” szerint kellett eljárni, hogy a „*Szegénység kárt ne valljon*”, a már előre odarendelt szeke-
rekkel a raktárakba küldték a terményeket. Dézsmálás előtt senki sem vihetett haza semmit, ha valakinek nem volt kenyérre való gabonája otthon, a tiszt a „*Granariomokból költsön adjon egy-két köblöt (...) addig míg tsépelhetnek*”.³² Sok helyütt „*Gazdaságosabb a' Kilentzedet, és Tizedet szemüil bé=szedni*”, ha a kilenced szalmáját sem tudták az allódium gazdálkodásában felhasználni, a jobbágyokkal megállapodtak a cséplésről, és a próbacséplés szerint amennyi a „*próba lett, annyi szemet kívánjon, hogy a polgárok jól meg=tisztítva be=vigyenek a' Granariumba*”.³³ A borkilenced és a hegyvám mennyiségét a szüret végén összeírták, „*Szt Márton napkor*” pedig a bort „*ki=kostolván petsét alatt*” beszállították.³⁴

A méhek kilencedelésekor az uraságnak járó mennyiséget össze kellett írni, de ha nem volt „*alkalmatos méh háza, a' polgárnak pedig van, hagyattasson nála jó módjával a' Kilenczed tavaszig*”.³⁵ A kilenced és tized begyűjtésére, összeírására rendelt „*Hajduk, Pintzerek, és Vincellérek ajándékokkal gyakran megtántorítottatnak*”, ezért úgy osztották fel őket, hogy akik „*ebben az esztendőben itt munkálkodtak, más esztendőben más járásba állíttassanak*”.³⁶

4. JOBBÁGYI GAZDASÁGOK TÁMOGATÁSA A FESTETICS-BIRTOKON

Nagyváthy minden művében hangsúlyozta a jobbágyokkal kapcsolatban az emberséges bánásmód fontosságát, erre utasította gazdatisztjeit is. Azért, hogy a „*Szegénységnek Kenyere legyen azon legyen a' Kormányzó Gazda, hogy velek a' dolgot meg=szerettesse*”, mutasson nekik „*alkalmatosságokat*”, amikben „*magoknak valamit Érdelmelhetnek*”, ilyen mód lehetett például, ha az „*Uraság vetését egész Helységestől (...) részében*” learatták.³⁷ „*Idegeneknek*” ilyen esetben csak azt a területet adhatták ki, amit a helyi „*Polgárok fel=nem bírnak takarítani*”. A helyi jobbágyok gyakran azért nem vállalták a „*részes*” aratást, mert „*Kenyérnek valója teremvén, a' mi Részében keresne pénzre nem tudná fordítani*”. Ezért a jobbágyi gazdaságok kicséplte terményeit, ha „*jó minéműségű, [az uradalom] folyó áron*

³¹ NAGYVÁTHY, 1795. 191.

³² NAGYVÁTHY, 1795. 173.

³³ NAGYVÁTHY, 1795. 173–174.

³⁴ NAGYVÁTHY, 1795. 174.

³⁵ NAGYVÁTHY, 1795. 174.

³⁶ NAGYVÁTHY, 1795. 174.

³⁷ NAGYVÁTHY, 1795. 178.

vegye=meg tölök, és fizesse=ki mindgyárt, és azt a' restanciák le=hagyásában, hanem ha önként akarják, el=ne fogja". Csépléskor is a „Helységbéliek legyenek az elsők, ha jó munkások, és ha ezek közül talán kevesek találtnak, ekkor kellek idegeneket fogadni”.³⁸

Nagyváthy a jobbágyok gazdálkodásával is foglalkozott, mivel úgy vélte, ha a „Polgárok serényen, és okosan folytatják Gazdaságokat, az által mind a' Magok, mind az Uraság hasznát nevelik”. Minden tisztt kötelességének írta elő, hogy a jobbágyokat a „leg=jobb Gazdálkodásbéli módokra meg=tanítsa”. Ilyen lehetőségek közé tartozott az „Uraság szénájának felében, vagy harmadában való levágása, az őszei trágyázás, Hangya zsombékok[na]k el=szórása, tisztogatás, irtás, a Foltok[na]k széna porral való bé=hintése, metszésekk huzása, és tisztogatása, s annak idejében való Kaszálás, Szetska vágás, Kolompér, Lóher, és Répa nemek termesztések[ne]k, s' a' Kukoricza virágjának s a' tarlójának télre való meg=szedése”.³⁹ Néhány ágazat fejlesztését a jobbágyi gazdaságokban Nagyváthy nem támogatta, például káros volt, ha néhányan juhot tartottak, a többi jobbágy így rosszul járt: a „Birka a' Legelőket el=pazarolván Szarvas Marháik tsak kopá-roznak”. Ezt ezért tiltották, és lehetőleg a jobbágyokat arra bírták, hogy „ő magok azon Kártévő Jobbágyok ellen panaszra fakadjanak”. Nem támogatta a szőlőművelés széleskörű elterjesztését sem, mivel az a „szegénységet Korhelységre, és nyomoruságra juttatja, azért is azon kell lenni, hogy Gazdaságok[na]k fő tárgya a' föld művelés, és marha tartás legyen”. Ahol korábban nem voltak szőlők, ott „az után se engedtesse nek”, ha már voltak, csak a „kopár hegyoldalakat kell fel=adni, a'mellyek semmi Gabona nemet meg=nem teremnek”.⁴⁰ A rét- és legelőgazdálkodás fejlesztését támogatta Nagyváthy, nézete szerint téli takarmánnyal azért nem rendelkeztek a jobbágyok, mert a kaszálókat gyakran már májusban is marháikkal legeltetették. Ennek káros hatását a jobbágyoknak „elméjekre” adták, hogy „magok által láthassák, mely kevés ott a' széna, a' hol a' marha a' sáros réteket ősze tapossa, és éppen akkor emésztile, mikor annak leg=jobban kellene nevelkedni”. Az elegendő mennyiségű, és jó minőségű téli takarmány megtermesztésének érdekében az „Urbariumban meg=határozott időn kívül a' marhák a' Rétekre ne bocsátassanak (...) sarju takarástól fogva tsak 12ik novemberig legeltessék kívül marhájokat”.⁴¹

Az allódiумok növelése országszerte megfigyelhető folyamat volt, Nagyváthy ennek ellenére tiltotta, hogy tisztjei a „Lakó-sokat akár Zsellérek, akár helyes Jobbágyok akarnak lenni, magok hejékről meg=szóríthassák”, indokként az „Erő, Jobbágyok élélme, és Köz terhek” egyensúlyára hivatkozott, és kiemelte: a

³⁸ NAGYVÁTHY, 1795. 179.

³⁹ NAGYVÁTHY, 1795. 176–177.

⁴⁰ NAGYVÁTHY, 1795. 177.

⁴¹ NAGYVÁTHY, 1795. 177–178.

„Legeltetés és Fajézés meg=ne szorítasson”.⁴² A gazdaság nagysága, a munkaerő, az úrbéri terhek és szolgáltatások közötti egyensúlyt úgy tartották fent, hogy a jobbágyság életkörülményei lehetőleg ne romoljanak, minden uradalomban a „Tisztség azon legyen, hogy a’ Szegénység el=ne=pusztuljon”. Nem engedhették meg, hogy a „Jobbágyok Földjeiket el=idegenítsék ökreiket el=adogassák, sőt inkább több ökröket szerezzenek, és Szarvas Marha tartást, a’ mely mind az önnön magok, mind az Uraság Gazdaságainak Fundamentoma, minden igyekezettel elől=segéljék”.⁴³ Ha a jobbágyok nagyobb megművelhető területet szerettek volna, arról a „Fő Kormány széket” értesítették, a tisztnek jelenteni kellett, hogy „mitsoda emberek azok, mit kérnek, hol és melyik Helységben volna reájok leg=nagyobb Szükség, és alkalmatosabb hely”.⁴⁴ A jobbágyok és a birtok „hasznára vállik az, ha a’ tiszt bizonyos esztendőig olly contractus mellett fiatal Ökröket ád=által” a jó, igyekvő jobbágyoknak, cserébe azok a „haszonvételére bizonyos napokat szolgáljanak”.⁴⁵ Az ökrök kiadása mellett „pénzt is lehet pénzé tehető Naturaliak fejébe, a’ minémő a Bor, Dohány, vagy pedig költsön adni”. A kölcsön feltételei voltak, hogy összege „kevés legyen, mentől hamarabb vissza térítsék, általa a’ magok javát (...) elő=mozdítván, velek az Uraságnak securitása legyen”.⁴⁶ A jobbágyok egyéb ügyeiben, ha „ollyan dolgokat kérnek a’ Tisztségtől, a’ melyeket ő el=nem végezhet Instantiájokat vegye=el”, amennyiben egyetértett velük, a „Directionak” beküldhette, viszont ha a kérések „helytelenségek, és nyughatatlanságok, azokat adja=vissza, (...) az Irókat nyomozza ki”.⁴⁷

A balesetet szenvedett jobbágyak és akik valami „fatalitás miatt, minémű a Jég-eső, vagy Tűz, Kenyérnek valóiktól meg=fosztatnak” a cséplők fogadásakor elsőbbséget élveztek, és tiszt bejelentette a Directionál azokat, akik „meg=károsodván könnyörületességre szorulnak”.⁴⁸ A „Fiscalisok” a vármegyétől kérték a közterhek alóli felmentésüket, amíg „valamennyire meg=gyarapodhatnak”.⁴⁹ A beteg jobbágyoknak továbbá, ha kenyeret sem tudtak keresni, az uradalom „két-három köből Gabonát adjon hitelben napi számért, vagy akarmi más könnyen használható naturaliakért. Illyen a Bor, Dohány, Len”.⁵⁰ Az elesettekről, tartósan betegekről is gondoskodtak, a „Vakok, nehéz nyavalyások, és bolondok, kivel tsak az Épeknek lévén terhekre, az Uraság az illyesek számára a’ Keszthelyi Ispotályt Fundálta,

⁴² NAGYVÁTHY, 1795. 180.

⁴³ NAGYVÁTHY, 1795. 178.

⁴⁴ NAGYVÁTHY, 1795. 180.

⁴⁵ NAGYVÁTHY, 1795. 184.

⁴⁶ NAGYVÁTHY, 1795. 185.

⁴⁷ NAGYVÁTHY, 1795. 192.

⁴⁸ NAGYVÁTHY, 1795. 183.

⁴⁹ NAGYVÁTHY, 1795. 183.

⁵⁰ NAGYVÁTHY, 1795. 180.

és dotálta, a' hová való bé=vétel eránt a' Tiszt az Uraság Jobbágyit a' Directionál jelentse=bé".⁵¹ Fertőző betegség esetén, ha valamelyik „Helységben vagy valami ragad nyavallya, vagy Marha dög kezd támadni, a' Tiszt a' (...) Birónak a' Veszedelmet bé=jelentse, és a' Directionnak is hírül adja, hogy az Ispotálybéli Chirurgus, vagy Vaterinarius ki=küldethessen, a' nyavalyák meg=előzésésre".⁵² A tűzkárt szenvedettek („meg=égettek") házának mielőbbi helyreállításáért a tiszt a „kárt nem vallott polgárokat hívja együvé, és bírja arra őket, hogy köz erővel nyomorult Polgár társak[na]k lakását állítsák=öszve". A tiszt ilyen esetben a munkásokat osztotta fel, és az építkezést az „Uraságéból valamivel segítse, s mutassa ki a' helyet, hol vágjanak fát, és hányjanak vályogot", az ilyen „köz erővel való segéllését általán fogva minden Helységgel bé=kell vétetni".⁵³ Az árván maradt gyermekek vagyonát ugyancsak a tiszték írták össze, gyámot rendeltek ki a „Helységbeliek közül", és a vagyon védelmében a gyámokat a „Tiszt minden esztendőbéli Számadásra" vonta.⁵⁴

Támogatták tehát a jobbágyokat, Nagyváthy szigorúan tiltotta a sanyargatásokat, megalázásokat, „kivált pedig az Öreg=Embereket Szidalmazni nem Szabad, mert a' Szép móddal többre lehet menni, mint a' Gorombáskodással". A jobbágyokkal az uradalmi tisztnek úgy kellett bánni, mint „Édes Attya Gyermekeivel szokott. Egyik kezében kaláts, Másikban Vessző legyen, az az Egy Részről őket Szeresse, más Részről pedig Rendetlenségekről Emberi módon fenítse, magát mindekben az Urbariumhoz szabván".⁵⁵ Tiszt jobbágyot nem verhetett, még ha arról ítélet is született, hajdúval kellett végrehajtani a végzést. Ha az „Isteni-félelmet" a jobbágyok megvetették, abból Nagyváthy szerint „egyenletlenség" származhatott, a vallás terén a tisztnek és háza népének jó példát kellett mutatnia, ezzel „jámbor-ságra és kegyességre" tanítva.⁵⁶

A jobbágyok elköltözésekor, ha a „ház helyéről le=mond (...) a' Törvény Értelme szerint mindenekért eleget tegyen", és a tiszt az „üressen hagyandó sessiójába (...) más hasonló Polgárt szállítson=bé".⁵⁷ A „mag nélkül el=halt" jobbágy földjeit az allódium területéhez csatolták, a „ház helyét pedig más jó igyekező embernek" adták ki.⁵⁸ A jobbágyok megállapodhattak abban, hogy „köz terheiknek, vagy személyes Kár-vallásaiknak meg=térítésére a' Közöséges tárban első esztendőben egy néhány köből Búzáat a' végre bé=vesznek, hogy a' meg=szorultak abból ujj-fejébe egy

⁵¹ NAGYVÁTHY, 1795. 191.

⁵² NAGYVÁTHY, 1795. 191.

⁵³ NAGYVÁTHY, 1795. 183.

⁵⁴ NAGYVÁTHY, 1795. 181.

⁵⁵ NAGYVÁTHY, 1795. 171.

⁵⁶ NAGYVÁTHY, 1795. 170.

⁵⁷ NAGYVÁTHY, 1795. 180.

⁵⁸ NAGYVÁTHY, 1795. 180–181.

nyoltzad Részt Interesért Ki=adhassanak”. A tisztt az ilyen „jó szándékot” minden módon „elől=mozdítsa, és tanátsával vezérelje”, mert az ilyen „Fundus idővel ugy meg=gyarapodik, hogy abból a tűz= vagy marha dög által meg=Károsodattakat fel=segélhetik”.⁵⁹ A tiszteknek arra is figyelniük kellett, hogy a helységnek „mindenkor valamelyes Cassája legyen, a’ mellybe a’ Közöséges terhek fizetessenek”.⁶⁰ Nagyváthy arra is felhívta a figyelmet, hogy a „Cassában a’ Pénz ne heverjen, hanem azon vagy valami Marha, vagy egyéb ollyas dolog vétessen” ami nyereséget hoz. A tisztnak arra is vigyázni kellett, hogy az „Esküttek a’ Közöséges pénzt fel=ne vendégeskedjék”, ezért az „Eszendő végén szoros Számot kérjen mindenekről”.⁶¹ A bírák választásakor a tisztek megjelentek, és olyan embereket támogattak, akik „jó Lelki esméretűek, munkások, és az Urasághoz hívségesek”.⁶² A jobbágyok állami közterheinek felvételekor a tisztt a „Bíró urat capacitálja, és a’ Dicalis gyűlésen a’ Jobbágyok pártjokat fogja, hogy felettébb meg=ne terhelytessenek”.⁶³

Nagyváthy javaslataiból kitűnik, hogy a jobbágyok sorsának könnyebbé tétele mellett fontos szempont volt a birtok gazdálkodásának javítása is. Egyértelműen állást foglalt a szegénység uradalmi segítése, támogatása mellett, a „Tisztség Ajtaja a’ szegény ember előtt soha bé=Zárva ne legyen, hanem azok[na]k Kéréseit Szép móddal meg=halgassa, (...) őket tanátsolásával segítse, oktassa”.⁶⁴ Belátható tehát, hogy a jobbágyok és a birtok kapcsolatában az 1767. évi Urbárium betartására, betartatására helyezte a legfontosabb hangsúlyt, de rendkívüli humánusmot sejtető utasításai jóval túl is mutatnak ezen.

5. CSELÉDEK, ALKALMAZOTTAK, ÁRENDÁSOK ALKALMAZÁSÁNAK FELTÉTELEI

A jobbágyi felemelkedés lehetőség volt a saját gazdálkodás tökéletesítése mellett az uradalmakban történő munkavállalásra. Nagyváthy a vezetői feladatok megfogalmazása mellett részletesen foglalkozott az uradalmi cselédek, az ispánságokban dolgozó egyéb munkaerő tevékenységének ismertetésével is. Ilyen alkalmazottak a „Jágerek, Erdő=pásztorok, Hajduk, Béresek, Kotsisok, Tsikósok, Gulyások, Svájceresek, Birkások, Kanászok, Méhészek, Kerék=gyártók, Kovátsok, Kanászok, Téglások, Tséplők és Egyébb Conventiora vagy Contóra dolgozó Mester=Emberek” voltak, a velük kapcsolatos utasításokat – terjedelmi okok miatt – nem ismertetem

⁵⁹ NAGYVÁTHY, 1795. 184.

⁶⁰ NAGYVÁTHY, 1795. 185.

⁶¹ NAGYVÁTHY, 1795. 185.

⁶² NAGYVÁTHY, 1795. 192.

⁶³ NAGYVÁTHY, 1795. 185.

⁶⁴ NAGYVÁTHY, 1795. 171.

részletesen.⁶⁵ A jobbágyokhoz hasonlóan az uradalmi cselédekkel kapcsolatban is az emberséges bánásmódra hívta fel Nagyváthy a tisztek figyelmét: „*Drága kints az Egység, drága eg'y Ember élete, annyira hogy ezt a' Tseléd nem-is adja-el*”.⁶⁶

A cselédekkel kapcsolatos utasításokat az alábbiak szerint osztotta fel Nagyváthy: „1) A Tseléd fogadásban való vigyázás, annak ideje, és a szolgálatba való bé=állítása, és a szolgálat fel=mondása. 2) A Conventionatus Tselédeknek fizetések. 3) A Tseléd igazgatása. 4) Azok[na]k Személyes Kötelességek. 5) A' fizetésen felől való meg=jutalmazása”.⁶⁷

A „cselédek” alkalmazása előtt az uradalmi vezetőknek a gazdaság „kiterjedéséhez, és könnyű vagy nehéz voltához képest” meg kellett vizsgálni, hogy „Mennyi cselédre vagyon szüksége, hogy a kelletinél többet, sem kevesebbet, mint a szükség kívánja, ne tartson”.⁶⁸ A szolgálat és a bérezés összhangjának szükségességét is kiemelte Nagyváthy, a fizetés mellett, hogy a „cseléd állandóbb és hűségesebb legyen az urasághoz, más ártatlan módon is kellenek őtet meg=jutalmazni”.⁶⁹ A cselédek fogadásakor mindig „eszes, jó erkölcsű, hűséges, ép testű, és alkalmazatos Személyeket szükséges választani”, mindig el kellett kérni a korábbi „Szolgálatáról valló bizonyság levelet”.⁷⁰ Az egész- és fél-házhelyes gazdag „polgárok” alkalmazását tiltották.⁷¹ A cselédekét éves szolgálatra fogadták – ha csak nem volt „erköltstelen, vagy alkalmatlan” – az évet le kellett szolgálniuk. Felmondásra Szent Mihály napkor volt lehetséges, majd az uradalmat újévkor hagyhatták el, de előtte a számtartó „minden keze alá bizott szerszámokról számot” vett, a „Dirigens Tiszt” az „el=menő Tselédnek bizonyság levelet” adott „maga viseléséről”.⁷² Időben gondoskodni kellett az elmenők pótlásáról, nehogy „olyanokat kintelenítessen fogadni, a' kik senkinek sem kellenek”.⁷³ Ha egy cseléd Szent Mihály-nap előtt felmondott, a tisztnek kötelessége volt a korábbi, vagy kisebb „conventiora” helyette mást fogadni. Ha ez nem sikerült, a Directionak jelentette, és a jóváhagyásával magasabb bérért is kereshettek mást, majd az új cseléd adatait küldték be. Az elbocsátás a gazdatiszt felelőssége volt, de „Passiobol, vagy az Urasághoz való hűségéért a' Félelem terhe alatt egyet is el=botsáttani” nem volt szabad.⁷⁴ Cselédek és tisztek esetében is gyakran történtek áthelyezé-

⁶⁵ NAGYVÁTHY, 1795. 193.

⁶⁶ NAGYVÁTHY, 1791. I. 24.

⁶⁷ NAGYVÁTHY, 1795. 193.

⁶⁸ NAGYVÁTHY, 1795. 193.

⁶⁹ NAGYVÁTHY, 1795. 193.

⁷⁰ NAGYVÁTHY, 1795. 194.

⁷¹ NAGYVÁTHY, 1795. 424.

⁷² NAGYVÁTHY, 1795. 194–195.

⁷³ NAGYVÁTHY, 1795. 194.

⁷⁴ NAGYVÁTHY, 1795. 194.

sek, ilyen esetben amelyik uradalomnak „Tselédre, vagy Tisztre szüksége van, ugyanaz is küld magáért, és holmijáért szekeret.”⁷⁵ Nem volt megengedett a cselédek számának illetve fizetésének növelése, kivételt a rövid időre fogadott cselédek képeztek.⁷⁶ Ha mégis új cseléd kellett, vagy fizetésemelésre került sor, azt a „Directionnak jó előre hírül kell adni”, és csak a jóváhagyás után lehetett a „változást az ujj Status Personalisba bé=iktatni”. Minden konvenció cseléd kapott „Különös Könyvetskét”, amibe kiírták az „Inventariomból” a neki adott eszközöket, szerszámokat, és a „pénzbe, vagy naturaliakba” adott fizetésüket, utóbbiból térítették meg az előforduló károkat, kifizetésükkor a számtartó a „Kártételeket le=is tartóztatja”.⁷⁷

A Festetics-birtok cselédeinek a „Rossz társaságot, korhelységet, Dombérozást (...) kemény büntetés fenytéke alatt” tiltották, megparancsolták a kocsmárosoknak, hogy az „Uraság Tselédének hitelbe semmiféle italt ne adjanak”, ha adtak, a számtartó nem fizethette ki.⁷⁸ A cselédeket büntethették veréssel, erről a „Szombati Session” döntöttek, és a „jelen lehető Tselédek előtt” büntették meg.⁷⁹ Speciális esetben a cselédekre „Ki=adások, Be=vevések, vagy le=tett dolgok[nak]k gondviselése” is lehetett bízva, ők a Szombati Sessióban esküt tettek, ide tartoztak a „Hajduk, Pajta=Mesterséget, vagy Erdő-Pásztorságot viselő méhészek, Jagerek, Erdő-kerülők, Pintzerek”. Az állatokkal foglalkozó alkalmazottak, főként a „Göbölösök, Svájtzeresek, Kotsisok, Lovászok” úgy szerződtek, hogy a „kezek alatt való Marháik[na]k Szetskát is vágjanak”.⁸⁰

Nagyváthy részletesen ismertette a „Kovátsok, Molnárok, Bognárok, Pintzerek” kötelességeit, és a velük való bánásról is szólt. A „Pajta=mesterek, Hajduk, Erdő=pásztorok, Kotsisok, és Méhészek” évenkénti fizetésük mellett, ha a „Munka, és öregség miatt (...) Szolgálatokra, és Élelmek készetésére alkalmatlannak találnának lenni, vagy meg=vakulnak, a’ Keszthelyi Ispotályba által vétetnek, a’ hol öreg napjaikat Isteni félelemben” leélhették.⁸¹ Az uraság a cselédek gyermekei közül az „ép és jó elméjűeket a’ Keszthelyi Industrialis Oskolában a’ Mezei Gazdaságra, és Kézi Munkára ki=taníttatja, és belőlök annak idejében Kertészeket, Méhészeket, Vinczelléreket, Hajdukat, Pajtamestereket, Téglásokat, Átsokat, Kömiveseket, és egyebeket tsinál”. A szülőket a robot alól felmentéssel támogat-

⁷⁵ NAGYVÁTHY, 1795. 194–195.

⁷⁶ A Tselédek fizetését, vagy azok számát szaporítani nem szabad, ki=vévén olyan Tselédet, a’ melly csak bizonyos idő, vagy hónap számra fogadtatik. (NAGYVÁTHY, 1795. 195.)

⁷⁷ NAGYVÁTHY, 1795. 1795. 196–196.

⁷⁸ NAGYVÁTHY, 1795. 198.

⁷⁹ NAGYVÁTHY, 1795. 198.

⁸⁰ NAGYVÁTHY, 1795. 198–199.

⁸¹ NAGYVÁTHY, 1795. 214–215.

ták, ezért „fijaikat az Uraság szolgálatjában annál örömösebb által adják”.⁸² Az árvákkal, jobbágysok és béresok gyermekeivel kapcsolatban elrendelték, hogy közölük az alkalmasak „Téglások, és Kőművesek mellé osztassanak, és ezen mesterséget ki=tanulván a’ Jószágban bé=szállíttatnak, és Conventiot kapnak”, mivel mindkét esetben „mindjárt pénzt kereshetnek”, így „őket Ruházni és felszabadítani” volt lehetséges.⁸³

A cselédek közé „minden Dominiumban” fogadtak olyan munkásokat is, akiknek „egy két hold ki=méretetvén, és egy Közönséges Parasztház építtetvén, a’ Földtől s háztól járandó (...) munkájokkal” szolgálták, ezzel a nem jobbágyi státusban lévő mezőgazdasági munkaerőt bővítették. Az ilyen munkások közül a „Tséplők nyáron Kaszálnak, aratnak, Kapálnak, s-Béreskednek, télen pedig tsépelnek, Göblöt hízlalnak, (...) fát vágnak”. Ide tartoztak a „Kőművesek, Téglások, és átsok”, akik nyáron „mesterségek szerint dolgoznak, télen pedig másféle dolgokra applicaltatnak a’ Gazdaság szükségéhez képest”. A termelés fejlesztésében fontos szerepet kaphattak, mert az ilyen „Tselédek által a’ Dohány termesztést, és selyem tenyésztést is lehet némelly helyeken el=kezdeni”.⁸⁴

A gazdálkodásban közvetlenül nem vett részt, de jövedelmezőségi szempontból fontos szerepet játszott az „Árendások” csoportja is, ők „Földeket, Réteket, Legelőt, Fajjézást, makkolást bérlenek=ki”. A gazdaságosan nem művelhető, az allódiumba nem illeszthető területeket, az „ide, s oda heverő filifalat Földek jó móddal kisebb Corpusokba” adták ki nekik. Kötelességük volt, hogy „Földjeiket jól műveljék, és trágyázzák. Ellenkező esetben az arendalis Esztendő el=tölte előtt is ki=vettetnek, és birtokok másnak adatik”. A földeket „részből” művelhették, az urasági részt „in natura, vagy szembe” adták be. A rosszabb adottságú területek esetén a rész nagysága, amíg a földek „meg=nem javulnak, 5öd, 4ed, 3ad végre fele rész”. Az árendás szerződéseket több évre kötötték, és ha „földjeiket jól művelték, mások előtt ismét elsőségek lészen”.⁸⁵ Ha kis területű allodiális földterületek maradtak, azokat a „Helységbeliek[ne]k, vagy idegenek Legelő, Fajjészás, vagy Makkolás engedtetik”, cserébe azokért „aratók, Kaszások” voltak csak fogadhatók.⁸⁶

⁸² NAGYVÁTHY, 1795. 214–215.

⁸³ NAGYVÁTHY, 1795. 215–216.

⁸⁴ NAGYVÁTHY, 1795. 187.

⁸⁵ NAGYVÁTHY, 1795. 188.

⁸⁶ NAGYVÁTHY, 1795. 189.

6. ÚRBÉRI TERHEK VÁLTOZÁSA A KESZTHELYI URADALOMBAN

Nagyváthy János birtokvezetési koncepciójának jobbágyokra vonatkozó pontjainak gyakorlati megvalósulását a keszthelyi uradalom példáján keresztül vizsgáljuk. Alapfeltevésünk szerint a jobbágyok helyzete nem romlott a birtokreform hatására, terheik nem nőttek, a gazdatisztektől kapott segítség hatására pedig gazdálkodásuk fejlődésnek indult.

A vizsgált mutatószámok: a telkes jobbágyok száma, a robotos gyalognapok száma, a hosszúfuvar, a terményszolgáltatások (kilenced, tized), illetve a pénzbeli juttatások változása. Az adatokat a 2. táblázatban foglaltuk össze.

2. táblázat: A jobbágyi szolgáltatások változása a keszthelyi uradalomban (1785–1805)

Év	Egész helyes jobbá-gyok	Házak	Gyalogrobot Competentia	Hosszú-fuvar	Gabona kilenced, tized		Kukori-ca csutás kilenced, tized	Bor kilenced, tized		Gabona-váltás		Bor-dézsma	Úrbéres urbarialis Prosatio
	száma	nap	szekér	ke-reszt	Ké-ve	köböl	akó	icce	készpénz				
1785	n. a.	1090	26871,5	40,313	2056	6	n. a.	4389	0,375	n. a.	0	1771,329	
1786	n. a.	1098	26369,5	40,25	2388	3	n. a.	2660	0	n. a.	0	1856,638	
1787	161,75	1106	26446,5	39,813	1902	3	n. a.	4427	2	n. a.	0	1947,446	
1788	161,75	1110	26840,5	40,438	1853	16	n. a.	5358	3	n. a.	0	1957,783	
1789	161,75	1102	27699,75	40,375	1273	3	n. a.	4951	2	n. a.	0	1997,525	
1790	161,5	1107	25759	39,75	1386	3	n. a.	7212	2	n. a.	0	1857,8	
1791	161,5	1107	27931	40	2395	1	n. a.	4900	3	n. a.	0	2066,292	
1793	161	1143	26005,75	39,75	1901	8	n. a.	4527	51,33	n. a.	0	2016,825	
1794	161,5	1143	26387,75	40,375	2052	5	n. a.	5441	15,33	n. a.	0	2015,092	

Év	Egész helyes jobbá-gyok	Házak	Gyalogrobot Competentia	Hosszú-fuvar	Gabona kilenced, tized		Kukori-ca csutás kilenced, tized	Bor kilenced, tized		Gabona-váltás	Bor-dézsmá	Úrbéres urbarialis Prosatio
	száma		nap	szekér	ke-reszt	Ké-ve	köböl	akó	icce	készpénz		
1795	161,375	1145	29264,5	40,25	2150	11	n. a.	3954	16	n. a.	0	1935,702
1796	159,875	1144	29241,75	39,969	2224	15	n. a.	4070	48	n. a.	0	2069,104
1797	159,875	1152	28983,5	39,969	1952	8	641,0313	5396	2	n. a.	0	2095,24
1798	159,875	1174	28724,5	40,219	2321	4	897,9688	6254	4,75	n. a.	0	2318,385
1799	160,375	1167	29464,25	40,094	1552	1	801,875	3102	48	0	0	2083,898
1800	160,375	1167	29464,25	40,094	2182	6	832,5	3295	6	0	2505,54	2083,898
1801	159,5	1158	30133,75	39,875	2117	4	604,75	1015	32	0	9703,07	2079,381
1802	159,375	1167	29303,75	39,594	991	12	283,2778	1348	34	18	9703,07	2130,923
1803-1804	159,75	1165,5	29318,5	33,469	1781	3	629,1842	913		18	10235,2	2143,096
1804-1805	159,75	1150	36047,5	39,719	1451	9	472,5	469	46	18	10251,8	1757,319
1805-1806	166,375	1167	30129	39,594	1351	7	960,5	1286	46	18	10251,8	2118,404

(Forrás: MOL FCsL. P 235/147. I–XIX. füzet)

Az egész helyet birtokló jobbágyok száma a vizsgált időszakban stagnált, ugyanakkor a házak száma mintegy hét százalékkal növekedett, tehát a zselléresedési folyamat itt is megfigyelhető volt.

A felhasznált gyalognapszámok hektikusan változtak, emelkedést mutattak, ugyanakkor komoly eltérés mutatkozott a minimális és maximális érték vonatkozásában, amit a korábbi évekről elmaradt gyalognapok felhasználása is fokozhatott. A napszámok növekedéséből arra lehet következtetni, hogy az urbáriumban meghatározott mérték szerinti gyalognapszámot kihasználták, erre valószínűleg a birtokreform folyamán preferált munkaerő-igényesebb ágazatokra való áttérés mellett az uradalmi építkezések miatt volt szükség.

A terményszolgáltatások volumene a „hagyományos” mezőgazdaság extenzív termelése miatti nagy szélsőségeket mutatja, a két- és háromnyomásos rendszerbe kódolt ingadozások mellett a rosszabb termésű évek is megfigyelhetők. Figyelemre méltó, intenzívebb növénytermesztésre utaló jel, hogy megjelenik a beszolgáltatott termények között a kukorica. Az ilyen nagyobb kézimunkaerőt igénylő, ekkoriban elterjedő tengerentúlról behozott kapásnövényeket (kukorica, dohány) főleg a jobbágygazdaságokban termesztették, majd fokozatosan átkerültek a kertekből az ugarba, amely az Urbárium szerint dézsmamentességet élvezett. Az, hogy az ugar mellett már a nyomásokban is termesztették, a növény sokoldalú használhatósága mellett az intenzívebb gazdálkodás felé forduló jobbágygazdálkodást mutatja. Megemlítenéd, hogy a gabonaváltás szerepe elenyészően alacsony maradt. A termények közül Keszthely adottságai miatt speciális helyet kapott a bor. A bordézma mennyisége folyamatosan csökkent, ugyanakkor a korszak végén mégis megjelent a bordézma, vagyis a jobbágyok inkább megváltották a beszolgáltatandó borukat és azt maguk értékesítették.

Összegezve a fentieket: egyrészt megfigyelhető volt a jobbágyok által nyújtott robotnapok számának növekedése, de az nem haladta meg az urbáriumban előírt mértéket, másrészt a termények körének bővülése a termelés intenzívebbé válására, a pénzjövedelem növekvő szerzése pedig a gazdasági függetlenedésre utal a keszthelyi uradalom vonatkozásában.

7. ÖSSZEFOGLALÁS

A jobbágyi gazdaságok segítése több szempontból is érdeke volt a nagybirtoknak, mivel munkaerejük mellett terményeik bizonyos hányadával is szolgáltak, amely értékesíthető árualkapként fontos jövedelemforrásként szolgált. A kor kiváló agrárszakembere, a Festetics-birtok tudós „Directora” Nagyváthy János mindezeket felismerve adott utasításokat tisztjeinek. Jobbágyokkal és cselédekkel kapcsolatos előírásai kemény, de betartható szabályokat írtak elő, amelyek az oktatás és képzés megjelenése miatt rendkívül előremutatóak voltak. Helyesen ismerte fel, hogy az uradalmak gazdálkodásában az alacsonyabb beosztású, fizikai munkaerejükkel szolgáló alkalmazottak legalább olyan fontos szerepet játszottak, mint a vezetők.

IRODALOMJEGYZÉK

- Ifj. Barta János: Magyarország mezőgazdaságának regenerálódása 1711–1790. In: Orosz István–Für Lajos–Romány Pál (szerk.): Magyarország agrártörténete. Budapest, 1996

- Csoma Zsigmond: Kertészet és polgárosodás (Az európai szőlészeti-borászati ismeretek oktatása, szaktanácsadása a Georgikonban és a Keszthelyi Uradalomban a 18. sz. végétől a 19. sz. közepéig). Budapest, 1997
- Fehér György—Kurucz György—Zsidi Vilmos:
Georgikon 200. Emlékkönyv a Georgikon alapításának 200. évfordulójára. Keszthely, 1996
- Gunst Péter: Jobbágyparasztság Magyarország történetében. In: RUBICON, 1996/7. sz.
- Kállay István: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848. Budapest, 1980
- Kaposi Zoltán: Uradalmi gazdaság és társadalom a 18–19. században. Budapest–Pécs, 2000
- Kaposi Zoltán: Magyarország gazdaságtörténete (1700–2000). Budapest–Pécs, 2002
- Mérei Gyula: Mezőgazdaságés agrártársadalom Magyarországon 1797–1848. Budapest, 1948
- Nagyváthy János: A' Szorgalmatos Mezei-Gazda. A Magyarországon gyakoroltatni szokott gazdaságnak rendjén keresztül. Pest, 1791. I–II. kötet
- Nagyváthy János: „Közönséges Instructio a Mltgos Tolnai Gróf Festetits György Királyi Kamarás Urodalmiban gyakoroltatni szokott Gazdaságnak rendjén keresztül” (kézirat). 1795
- Orosz István—Fűr Lajos—Romány Pál (szerk.):
Magyarország agrártörténete. Budapest, 1996
- Szabó István : Jobbágyparasztság Magyarországon. Budapest, 1976
- Szekfű Gyula: A magyar nagybirtok történelmi szerepéről. In: Magyar Szemle, 1928. 2. 305–314.

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár, P 235 / 106. cs. A Keszthelyi Uradalom haszonvételi- és egyéb szerződései (1745–1839)
Magyar Országos Levéltár, Festetics Családi Levéltár, P 235 / 147. cs. Termény- és pénzjövedelem kimutatások

**Serfs' Burdens and Ways of Rising from Serfdom
at the Estate of Keszthely at the End of the 18th Century
by Gábor Lukács & Éva Tóth**

At the beginning of the 19th century in the agriculture-oriented Hungarian economy considerable changes began, which influenced both the economy and society of estates. In the 18th century the estate system in Hungary strengthened. In contrast with Western Europe it remained an organization with economic-social character. In the first half of the 19th century transition took place from the income-oriented mastery of the land (manorialism) („Grundherrschaft”) into the market-oriented land tenure („Gutsherrschaft”). By that time the economic and social system had begun to change, with a slow change in the role of serfs, wage labourers appeared, the earlier „natural” type of relation between serfs and estates began to gain financial-based character.

In our study we investigate what ways there were for serfs to rise from serfdom (based on work) on the Festetics Family estates, and the major index numbers of the inventories of the Keszthely estate are presented for the last two decades of the 18th century and the first decade of the 19th century.

A GAZDASÁGI KÖRNYEZET ÉS TÁRSADALOM KAPCSOLATA AZ 1670-ES ÉVEKBEN

ULRICH ATTILA

Talán joggal vetődhet fel a kérdés a cím olvasatán, hogy ez az egyértelműnek tűnő összefüggés a gazdasági-természeti környezet és a társadalom-termelés viszonyában nem hozhat semmi újat az eddigi ismereteink kibővítéséhez. Természetesen ezek az összefüggések tényszerűek, és vizsgálatunk tárgyát éppen azért adja, mert a gazdasági-természeti környezet és termelő társadalom viszonya idősíkban és regionálisan is eltérő lehet, akár egy adott időhatáron belül is. Egy adott perióduson belül ugyanis a természeti hatások változása következtében a gazdálkodás volumene folyamatosan változott, a politikai (katonai) hatások miatt a társadalom szereplői egy nagyobb, vagy kisebb régióon belül is mozgásban voltak, így nagyon behatóan, részleteibe menően kell(ene) ismerni egy adott terület társadalmi-gazdasági viszonyait a meghatározott időintervallumban.

Ezekhez a gazdaságtörténeti vizsgálódásokhoz a Wesselényi összeesküvés lelepleződése utáni birtokelkobzások adják a legjobb alapot. 1670-től kezdve, lényegében egészen 1680-as évek végéig rengeteg összeírás készült a kamara kezelésébe került birtokokról, amik jó alapot szolgáltatnak a térbeli és időbeli vizsgálatokhoz is. Ezt azért nagyon fontos megállapítanunk, mert az összeesküvést követő elkobzások főleg a Szepesi Kamara területére estek, és ezen a viszonylag nagy régióon belül is hatalmas eltérések alakultak ki, azon túlmenően, hogy milyen is volt az alapvető természeti környezet. Röviden tekintsük át mi is történt 1670 körül.

A Wesselényi összeesküvés lelepleződése után a császári kormányzat elérkezettnek látta az időt az abszolutizmus kiterjesztésére a Magyar Királyság területén. Ugyanakkor ezt a helyzetet felhasználták arra, hogy gazdasági téren egyrészt csökkentsék az államháztartás deficitjét, másrészt viszont elérkezett az idő a református „ellenzéki” nemességgel való leszámolásra is.¹ Ennek a megvalósítását a Rottal János vezette bizottságra bízta, majd később a pozsonyi Judicium Delegatum előtt lezajlott perek után, császári parancsra elrendelték a birtokelkobzásokat. A perbe fogottak, és bűnösnek talált személyek száma igen magas volt, az elkobzások azonban nem érintettek mindenkit. Sokan ugyanis kitértek az

¹ Wesselényi összeesküvés kezdetére lásd: PAULER, 1876. I–II. kötet. Az egyik legjobb gazdaságtörténeti összefoglalás Welmann Imre nevéhez fűződik: WELLMANN, 1987. 40–78.

esetleges uralkodói harag elől, ki vallásváltással, ki pénzen váltotta meg „bűnös-ségét”. Ennek ellenére a kamara gyorsan elkezdte a birtokok lefoglalását, és 1670–72 között jelentős tevékenységet végzett. A bujdosók 1672-ben történt támadása² megszakította az elkobzásokat egy rövid időre. A kurucok Kassa melletti veresége után azonban a felkelők visszavonultak védelmet nyújtó erdélyi-partiumi szállá-saikra. Mivel ehhez a támadáshoz sok olyan birtokos csatlakozott, akik korábban tevékenyen nem vettek részt az összeesküvésben, 1673-ban így újabb jelentősebb elkobzási hullám kezdődött, ami az adatok alapján inkább a kisbirtokosságot, és a nemesség bár hangadó, de nem a vármegyei elitbe tartozó személyeit érintet-te. Úgy véljük, hogy a magyar gazdaságtörténetírás nem szentel elég figyelmet a Wesselényi mozgalom kitudódása és a Thököly Imrének a bujdosók élére állása közti időre (1670–1679), főleg annak gazdasági vonatkozásaira nem. Pauler Gyu-la átfogó művében tárgyalja ugyan az elkobzások okait,³ de ebben az időszakban be is fejezi mindmáig alapvető munkáját.

Az 1670-ben kezdődő, és lényegében 1711-ig tartó gazdaságtörténeti időszak-ban, főleg annak elején gyökeresen átalakult a magyar birtokstruktúra, ami főleg a középnemesség létalapját tette bizonytalanná. Az átalakulás pedig azt jelentette, hogy az évszázadok óta megszerzett, birtokolt földet, rétet, szőlőt más birtokos-nak adták. A területek nagy része pedig csak hosszú pereskedéssel, kegyelemmel kerülhetett vissza eredeti tulajdonosához. Az ingatlan mellett az ingóságot is elko-bozták, így nemesi családok – főleg nők és gyerekek, mivel a családfők bujdosnak, harcoltak a nemzeti ügy érdekében, vagy éppen börtönben ültek – tömkelege vált földönfutóvá rövidebb-hosszabb időre. Az elkobzások első szakaszában 1682-ig a császári és királyi udvar számára koboztak, és a lojális embereknek, később pedig a pénzzel rendelkezőknek osztogatták a hirtelen megszaporodott földet. 1682 után Thököly kamarája természetesen éppen ennek az ellenkezőjét tette, bár nem állt a rendelkezésére olyan hosszú idő, hogy minden folyamatot megfordít-son. Thököly Felső-Magyarországi Fejedelemségének bukása után ismét nagyobb elkobzási hullám indult 1686-ban, majd 1697-ben a Hegyaljai felkelést követően. A sort végül a Rákóczi család vagyonának lefoglalása zárta 1701-ben, amivel véget ért a magyar történelem egyik legnagyobb gazdasági kihatású, mégis elfeledett korszaka. A birtokelkobzások kihatására elegendő példa az – úgy véljük –, hogy még a Rákóczi szabadságharc alatt is a Fejedelemnek sok munkát adott azoknak a panaszoknak az elbírálása (és az igazság tétel), amelyet annak előtte 20–30 évvel koboztak el!

Az 1670-ben kezdődő tömeges elkobzásoknak, a gazdálkodásban okozott kár-tételei, azok volumene, és negatív hatása a 17. század végi magyar gazdaságra, ténykérdés. Nem kell sok példát felhozni arra, hogy ezt az állítást indokolni tud-

² PAULER, 1869. 166–178.

³ PAULER, 1876. I–II. kötet

juk. Elég, ha a gazdálkodás szempontjából a legnagyobb haszonnal kecs egetető szőlőművelés nagyságának, és magának a szőlőknek a parlagosodására utalunk.⁴ Ezt a pusztulást azonban egy fontos momentum mérsékli ebben az időszakban. Bár a 17. század elején lelassul, majd megáll a mezőgazdasági termékek árszínvonalának növekedése, azonban – erre felhívjuk a figyelmet – ez így is jelentősen magasán maradt! Tehát nem csökkennek a mezőgazdasági termékek árai, így kereskedelmük továbbra is nyereséges vállalkozás volt. Részben igazak azok a megállapítások is, amelyek dekonjunktúrát emlegetnek a 17. században, ami önmagában sem igaz, hiszen csak 1650-től 4 konjunktúra-ciklus volt Európában! A 17. században kialakult nagyobb volumenű piacgazdaság eredménye az lett, hogy a magyar mezőgazdaság, azon túl, hogy sokszor reménytelen körülmények között termelt, bámulatos gyorsasággal regenerálódott!

A rendelkezésre álló monografikus adatokból, amelyek szerint 1662–1685 között (összesen?) 12 581 paraszti háztartás volt 17 felső-magyarországi vármegyében, tulajdonukban 3853 ló, 18 403 ökör, 19 664 tehén, 44 609 juh, 22 277 sertés, 5574 méhcsalád, 3934 egyéb tizedelés alá eső (!) állatot számoltak össze.⁵ Azért kell kiemelnünk, hogy ezek az állatcsoportok összeírás alá eső részhez tartoztak, mert nem írták össze a paraszti gazdaságok szárnyas-állományát, így erről a fontos, az emberi táplálékban központi szerepet kapó állatcsoportról semmilyen összehasonlítási alapunk nincs! Tényszerű, hogy az igavonó állattal (ökörrel) nem rendelkezők száma magas, ami a jobbágyok szempontjából nem biztos, hogy hátrányos volt, főleg ha figyelembe vesszük: igaerő nélkül, „csak” kézi robotot kellett teljesíteni. Ez esetben a földesúr, illetve az igavonó ökrökkel rendelkező jobbágy-ság járt rosszul. Az sem teljesen általánosítható, hogy a töredékteleken élők, zsellérek sora rosszabb lett volna. Kétségtelen, hogy a résztelek után kivetett kevesebb számú földből megélni nehezebb volt, de ne feledjük: a 17. században a piacok fejlettsége, illetve a munkaerőhiány miatt pénzt keresni bőven lehetett.

A természeti környezet, gazdaság és társadalom kapcsolatának érzékeltetésére 1671–73-ból választottam forrásokat, tehát az időintervallum szűk, egy adott állapotra enged következtetni. Regionális tekintetben viszont széles a paletta, Gömör-Kishont vármegye hegyesebb területeitől (Murány) kezdve, Sáros megye egyik legjelentősebb birtokán (Sóvár) keresztül Abaúj-Zemplén-Ung-Ugocsa megye vonalon érünk ki a Szabolcsi és a Szatmári síkságra. A birtokosok közül szándékosan merítettünk a főnemesség, a középnemesség és a polgáriasodott-(kis) nemesség soraiból, de különféle uradalom-típusok közül.

Az 1670-es évek elején felvett elkobzási adatok nagyon alkalmasak arra, hogy megmutassák még utoljára azt az állapotot, amikor a Magyar Királyság e territó-

⁴ ULRICH, 2003. 161–163.

⁵ PACH, 1987. II. kötet 1364–1365.

riumainak birtokossága még az évszázados birtoklási rend szerint működött. Az elkobzások kezdetével azonban átalakul a birtokstruktúra!

Az 1667-ben elhunyt **Wesselényi Ferenc** Gömör-Kishont vármegyében fekvő murányi váruradalmát 1670-ben kobozták el. A domínium 19 települését írták össze, de hét települést az összeírók kihagytak, csak az uradalomhoz tartozásuk tényét jelölték. Ezen összesítő összeírásból nyilvánvalóvá válik, hogy Wesselényi uradalma, annak kiépítettsége messze felülmúlja az ebben a tanulmányban leírásra kerülő birtokokat. A murányi várhoz tartozó részen vadkert, farkas „kert”, veteményes kertek, káposztáskert is ki volt alakítva. Csak a tizedjövedelem 1000 tallérra volt becsülve.

Allódiumokat több helyen is találunk (Süvete, Lubonik, Umralehota, Zdicsava, Hosszúrét és Polonka), de a központ Murányalján volt. A településen (és más helyeken is) 4 nyomásban vetették (mind gabonaneművel vetve), de van rá példa, hogy 3 nyomáson gabonaneműt egy részben pedig káposztát termeltek! (37–8–4 és káposzta, 30–7–12–14, 25–4–3–30) A kialakított vadaskertben is kihasítottak 40 köböl földet. Meglepően magas az uradalmi állattenyésztés szintje is, ami az állatok számában is megmutatkozott. A legjelentősebb a bárány állomány 443 darab, a sertésállomány 107, a csirkék száma 100, bárány 418, a tehenek száma ugyanakkor 53 darab.

A főleg hegyvidékre épülő uradalomban négy vasműhelyt (hámort) találunk (officina ferraria), ezek éves haszna 90 Ft.⁶ A „vasmalmok” (mola ferraria) száma kettő, Lubinikon és Umralehotán írták össze 40–40 Ft éves haszonnal. A domíniumban 3 földesúri vámot is találunk Murányalján (éves jövedelme 14 tallér), Tergarton (ennek 1/3-ada volt Wesselényi kezében 4 Ft haszonnal), és Polonkán (6 Ft). A murányi uradalomban jelentős számú jobbágycsalád élt.⁷ Kiemelkedően magas az 1/4-ed telkes jobbágyság és a zsellérek aránya, ami mögött véleményünk szerint inkább a hegyvidéki adottságokat kell keresnünk. A szűkebb határral rendelkező hegyvidéki településeken ugyanis a jobbágyság, és az ahhoz tartozó területek nagysága kevesebb volt, így azok bármekkora termelőerőt is képviseltek, a feudális besorolás szerint lettek kategorizálva. Úgy véljük a hegyvidéken élő töredéktelkes jobbágyság gazdasági ereje és haszna több lehetett alföldi társaiénál, ugyanis a fakitermelésből, és különféle ipari tevékenységből nagyobb hasznot hajthattak földesuruknak. Ezt egyébként megerősíti az uradalom becsértéke is, amelyben a jobbági szolgálatból származó bevételek igen jelentős tétellel szerepeltek. Az uradalomban igen magas volt a census aránya, illetve a kilenced jövedelem, a kocsmából és vámból származó jövedelem is. Ez pedig csak a térség

⁶ Nagy Rőcén 3 officina volt (72 Ft haszon), Hosszúréten pedig egy (18 Ft haszon).

⁷ Az uradalomban 18 egész, 85 fél-, 14 3/4-ed-, 164 1/4-ed telkes jobbágyság, 219 zsellér, 11 házatlan zsellér, és mindössze egy inskripció élt.

élénk gazdasági életének, a jobbágyság jobb gazdasági teljesítőképességének köszönhető.⁸

A murányi uradalom 1672-es összeírása tükrözi leginkább az elfoglaláskor tapasztalt állapotokat. Igaz ugyan, hogy az összeírásnak vége töredékesnek tűnik, ennek ellenére a legfontosabb, a domínium törzsét képező mezővárosok és települések szerepelnek az urbáriumban. Általában véve elmondható, hogy a murányi domínium egy lakosságában teljes (alig található puszták benne) képet nyújt a kutatónak. A jobbágyság állomány viszonylag nagy száma is mutatja: török betöréstől mentes területen járunk. Mind az igavonó ökrök, mind a tehének, sertések és juhok számát tekintve a helyi jobbágyság termelőereje magas színvonalú lehetett. Főleg ha hozzávesszük azt, hogy néhány településen már igencsak töredékkel éltek (1/8-ad, 1/16-od telkek), sőt egy telken több jobbágycsalád is, akik a névanyag vizsgálata alapján vagy egyenes ági rokonságban, vagy rokonságban lehettek egymással, illetve elképzelhetőnek tartunk egy rokonsági fok nélküli együttélést is. Mujsan, Kopras, Kiszó, Umrálehota, Vizesrét, Kiszóce településeken ez a jelenség megfigyelhető. Szembetűnő az is, hogy a zsellérsorba vett jobbágyság állati igaereje, és más állományai sok esetben jobbágysági szintű. Újra felhívjuk a figyelmet arra, hogy a feudális szokásból eredő kategorizálás nem biztos, hogy hűen tükrözi a tényleges állapotokat, legfőképpen a zsellérek jobbágysági szolgálatteljesítő képességét.

1. tábla: A murányi uradalom telki állománya

település	Jobbágyság	1/1	1/2	1/3	1/4	1/5	1/6	1/7	1/8	1/16	Zsellér	Puszták
Süvete	25		3	12	4		3				5	
Jolsva Tapolca	16		3	1	11				1		2	
Mujsan	22				9						2	

⁸ A murányi uradalom 19 településének cenzusa 3498 Ft 14 dénár (tőkeértéke 42 000 Ft), kilenced (tőkeértéke) 5000 Ft, kocsmajog vámokkal 3000 Ft, állatok 2000 Ft. Lipcsei (Németlipcse) uradalmat báró Zichy 33 000 Rft-ért szerezte meg. A cenzus 4/10-de 1279 Ft 98 dénár, hegyvám 47 Ft 20 dénár, malom jövedelem 469 Ft 50 dénár, victualia 203 Ft 32 8/13 dénár – 24 000, kocsmából – 20 000, kilenced és tized 1000 Ft – 10 000, allódiumok 500 Ft – 20 000, vetések 600 Ft – 6000 Ft. Balogi uradalom (Széchy Annamária) nem volt felmérve értéke kb. 40 000 Ft-ot tett ki.

település	Jobbág	1/1	1/2	1/3	1/4	1/5	1/6	1/7	1/8	1/16	Zsellér	Puszt
Kopras	7				3				1		1	1
Kisnó	25				14				2		4	
Lubonik	14		2		11						3	
Umrlehota	12		6		1						7	2
Vizesrét ⁹	30		1		12				4		8	
Zdicsava	13	1	5		7							
Kisrőce	14	1	2		7							
Nagyőrce ¹⁰	57										40	
Hosszúrét	53			1					17	35	26	
Zavadka	17				7				10		2	
Polonka	73				9				63		56	
Vernard	8								7			
Sümőce	61				3				43	15	16	
Muránylehota	18		2		9		5		2		2	
Murányalja	17				1				16		40	
Pohorela	16									14	4	
Helpa	13								6	4	3	
Miglész	5											

A murányi uradalom hegyvidéki jellege nemcsak a telekaprózódásban mutatkozik meg, hanem abban is, hogy sok vashámor, vagy más „vasipari” termelésre alkalmas malom is található területén.¹¹ Az ebből származó jövedelem évi 25–50 Ft haszonhoz juttatta a földesurat hámoronként. Ezeket a hámorokat, „malmo-
kat” (officina serraria, mola serraria) általában helyi, vagy közelben lakó jobbá-

⁹ Egy telket 4/3-adnak írt össze az összeíró!

¹⁰ Mezőváros, így a jobbágytelket nem rögzítették.

¹¹ A 17. század végi magyarországi ipari termelésre és jellegzetességeire lásd: HECKENAST, 1987. 79–84.

gyok árendálták. (Lubonik, Umrlehota, Vizesrét, Nagyrőce, Hosszúrét, Zavadka, Polonka, Sümőce)

Az uradalom hegyvidéki jellege ellenére kiterjedt föld és rétalódiumokat találunk, és jelentős a földesúri állattartás is. A jobbágyság a mezővárosok kivételével cenzussal, és még egy érdekes jelenséggel az „élésre való” (pro victualia) cenzussal is, amely közel meghaladta, de több esetben túl is lépte a cenzus értékét. A colonusok és a zsellérek robottal, kilenced és 10-es adással tartoztak, sátoros ünnepeken ahol kocsmá volt sört kellett árulni a földesúr számára. Az uradalom területén kivételes a jobbágyság borárulási engedélye, mint ahogy a szabad faizás is. A kocsmák száma is alacsony, de a luboniki kocsmá évi 300 Ft-os haszna a fogyasztás után kiemelkedőnek mondható! Lubonik kiemelkedő szerepet játszott az uradalomban, noha csak falu státuszban volt és lakossága sem kiemelkedő (14 jobbágyság és 3 zsellércsalád), de a településen 3 vasmalom, egy „sima” malom és egy üvegmalom (törőmalom - mola pistilla) is volt. A faluban 4 (!) nyomáson 161,5 köblös földalódium, 18 szekér szénát adó rétalódium és 4 köblös káposztás földet, és uradalmi állattartást is megtalálható volt. A kocsmá magas jövedelme mutatja Lubonik fontos útvonal mellett feküdt, rajta jelentős átmenő forgalommal!

Az egész uradalom területén magas az „üvegmalomok, az üveggyártás alapanyagát előállító törőmalomok száma (Lubonik, Umrlehota, Vizesrét, Nagyrőce mezőváros, Hosszúrét mezőváros, Murányalja)”¹²

Az urbárium elején az összeírók valószínűleg más forrás vagy becslés vagy elmondás alapján az uradalom jövedelméből a tizedbevételt 1000 tallérra, a pálinkafőzés jövedelmét 52 Ft 50 dénár, a sörfőzés jövedelmét 21 Ft 60 dénár (árulás nélkül!) tették.

2. tábla: A murányi uradalom településeinek adózási rendszere

Település	Cenzus	Élelmiszer cenzus	Malom	Vashá-mor, vasmalom	Üvegmalom/törőmalom	10ed	9-ed	Robot	Kocsmá	Alódium, földesúri jog
Süvete	75 Ft	52 Ft 50 d	2 db.	--	--	sértés	bárány gabona méh	van	--	Föld (12 köböl), rét 2 szekér
Jolsva Tapolca	50 Ft	51 Ft	--	--	--	sértés	bárány gabona méh	van	--	Rét 3 szekér

¹² Az üveggyártás alapját képező alapanyagokat törőmalomokban állították elő. A bunkós törőkhöz hasonló elven működő malomokban aprították fel, zúzták össze az üveggyártáshoz szükséges alapanyagokat, a mészkövet, a hamuzsirt és a kvarchomokot.

Település	Cenzus	Élelmiszer cenzus	Malom	Vashá-mor, vasmalom	Üvegmalom/ törőmalom	10ed	9-ed	Robot	Kocsma	Allódium, főidesúri jog
Mujsan	66 Ft 66 d	25 Ft 25 d.	--	--	--	nincs	nincs ¹³	van	--	--
Kopras	33 Ft 33 d	14 Ft	--	--	--	nincs	van ¹⁴	van	--	--
Kisnó	150 Ft	38 Ft	van	--	--	sertés	bárány gabona méh	van	--	--
Lubonik	32 Ft	26 Ft	van	van	van	sertés	méh, bárány	van	van	Föld (161,5 köből), rét 18 sz., káposzta 4 köből, irtás földek, állatok
Umrale- hota	45 Ft és 10 Ft ¹⁵	30 Ft	--	van	--	nincs	nincs	van	--	Föld 40 köből
Vizesrét	80 Ft és 16 Ft 69 d ¹⁶	54 Ft	van	van	van	van	van	van	Jobbá- gyi sör- árulás	
Zdicsa-va	24 Ft	32 Ft	van	--	--	van	van	van	--	Rét 18 sz., és juhok- nak való rét. erdő
Kisróce	24 Ft	20 Ft 25 d	van	--	--	van	van	van	--	--
Nagyró-ce	555 Ft	117 Ft 50 d	van	3 db.	van	sertés	nincs	?	--	--
Hosszú-rét	200 Ft	78 Ft 75 d	2 db.	van	van	van	van	?	--	Rét 1 db., erdő
Zavadka	21 Ft 66 d	26 Ft 66 d	van	van	--	van	van	van	--	--
Polonka	400 Ft	154 Ft 96 d	2 db.	van	--	van	van	van	van	Vám, föld és rétallódium, kert, állatok
Vernard	23 Ft 33 d	15 Ft	van	--	--	van	van	van	--	--

¹³ Kilenced helyett külön bárányadó van, ennek mértékéről az urbárium nem tudósít.

¹⁴ Sok esetben az összeírók nem jelölték meg a pontos tizedelési adatokat, így csak a „precedens szerint” kifejezést használták. Ezekben az esetekben használjuk a „van” szócskát.

¹⁵ Külön szedték Szt. Mihály és Szt. György adagját!

¹⁶ Külön szedték Szt. Mihály és Szt. György adagját!

Település	Cenzus	Élelmiszer cenzus	Malom	Vashá-mor, vasmalom	Üvegmalom/ törőmalom	10ed	9-ed	Robot	Kocsmá	Allódium, főidesúri jog
Sümőce	80 Ft	95 Ft	van	van	--	van	van	van	van	--
Murány- lehota	21 Ft 50 d	31 Ft	van	--	--	van	van	van	--	Halászat, erdő
Murányalja	9 Ft	48 Ft	van	--	van	van	van	van	van	vám
Pohorela	200 Ft	--	--	--	--	--	--	--	--	--
Helpa	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--
Miglész	--	--	--	--	--	--	--	--	--	--

A nádor balogi uradalma, amely szintén Gömör-Kishont megyében feküdt, második nejének örökségeként (Széchy Anna Mária) került tulajdonába. A domínium a megye lankásabb területein feküdt, ezért a hagyományos mezőgazdasági termelés dominált rajta. Ezt mutatja a jelentős majorkodás: 1456,5 kassai köblös föld, 305 szekér szénát adó rét, és 53 hordó bort adó majorságszőlő (Balogon). Az uradalom falvaiban sok malmot (8 helyen), két kocsmát találunk, jónak mondható az erdőkből (makkoltatásból) származó bevétel. Vám Rimaszécsen (60 Ft és kőso), és Hácon (14 Ft éves jövedelemmel) volt. Az uradalomhoz elkobzásukkor 25 mezőváros és falu tartozott, ezen kívül 15 település 89 1/4-ed telke haszonbérletbe volt kiadva. Az összeírásban 91 egész-, 150 fél-, 2 3/4-ed-, 47 1/4-ed telkes jobbágyot, 8 zsellért rögzítettek, a 60 pusztá telek mellett. Balogi uradalom értékét egy másik forrás kb. 40 000 Ft-ra értékelte.¹⁷

Bocskai István zempléni főispán egy nagy múltú, neves ősökkel büszkélkedő család egyik utolsó férfitagja volt. I. Rákóczi Ferenc főembereként jelentős szerepet vállalt a Wesselényi szervezkedésben, annak egyik központi – bár igen visszafogott – alakja volt. Jellemző, hogy – több más házaspárhoz hasonlóan – felesége Török Katalin is részt vállalt a nemzeti mozgalomban, így az ő hozományát, a zétényi uradalmat is elkobozták. Bocskai István legkisebb uradalma a demetei uradalom volt, ami 1670-ben került kamarai tulajdonba. A névadó község-köz-

¹⁷ MOL E 265. 329–330.pp. Az összeírásból kimaradt a magyar kamara területén fekvő Lipcsei (Németlipcse) uradalom, amit báró Zichy 33 000 RFt-ért szerzett meg. Az értékelés szerint a cenzus 4/10-de 1279 Ft 98 dénár, hegyvám 47 Ft 20 dénár, malom jövedelem 469 Ft 50 dénár, élelmiszeradó 203 Ft 32 8/13 dénár volt, ezek tőkeértéke 24 000 Ft. A kocsmákat 20 000, a kilencedé és tizedé 1000 Ft éves jövedelem mellett, 10 000 Ft-ra becsülték. Az allódiumok hasznát 500 Ft-ban állapították meg, ennek tőkésített becsértéke 20 000, a vetéseké 600 Ft, tőkésítve 6000 Ft volt.

pontra épülő kis uradalmacska, ami mindössze 4 helységből állt, jó szervezetben működött. Az uradalomirányítást itt is a Demetén épült kastélyból irányították, ahol egy földesúri vám is helyet kapott. Ennek bevétele közös volt a Szemere családdal (körülbelül 19 Ft évente családonként). A faluban kocsmá, sörfőzde, malom is volt, illetve itt került kialakításra a mindössze 137 köblös majorság, és a 32 szekér szénát adó réttalódium. A domíniumhoz tartozó Demete, Becsfalva, Trics és Nagyszilva falvakban 4–4 egész- és féltelkes jobbágy, illetve 17 zsellér lakott.¹⁸ Érdekességként említjük, hogy az összeírás szerint egy egész telken egy zsellérsorba vett család lakott!

A kamarai kimutatások szerint a demetei uradalomból 1670–72 között 278 kas-sai köből kétszerest, 100 köből árpát, 118 köből zabot, 1 köből köles, 12 $\frac{3}{4}$ köből borsót, 6,5 köből lent vételeztek be. A kamarai kiadási oldal tekintélyes volt – ami ismételtelen felhívja a figyelmet a kamara extenzív gazdálkodási lehetőségeire, illetve a magyar nagybirtok magas kiadási oldalára is. Az újbóli vetésre, sörfőzésre, konvenciókra kiadott mennyiség 241 $\frac{1}{4}$ kétszeres, 82 árpa, 91 zab, 13 $\frac{3}{4}$ köles, 10,5 borsó, és 5 $\frac{1}{4}$ köből len volt. A maradvány – de nevezhetjük haszonnak is – mindössze 36 $\frac{3}{4}$ köből kétszeres, 18 köből árpa, 27 köből zab, 2 $\frac{1}{4}$ köből borsó, 1 $\frac{1}{4}$ köből len, 1 köből köles.

A szerdahelyi uradalom szintén 1670-ben került elkobzásra. Az óriási kiterjedésű bodrogi uradalomhoz 40 település tartozott, a közben ide vont bacskói uradalmi résszel, illetve a szintén ide szolgáló rutén falvakkal együtt. Az uradalom szolgáló népessége a következőképp alakult: 223 egész-, 57 fél-, 4 db $\frac{2}{4}$, 10 zsellér, 29 hajdú, és 3 inskripció¹⁹ alkotta. Nagyon magas volt a puszták száma: 365 (!) egész telek, 24 fél telek, 3 db $\frac{1}{4}$ telek. Az uradalom központjában a szerdahelyi kastély állt, összesen 702 köblös uradalmi szántóval (Szerdahely, Bottyán) és 317 szekér szénát adó réttel. A bottyáni allódium az ott felépített fa kúriához szolgáltatotta be a megtermelt javakat. A domíniumhoz tartozott egy, a Bodrogon lévő gázló, aminek jövedelme 40 Ft és 80 kő volt. A másik központot Bacskón alakították ki: itt 770 köblös föld, 197 szekér szénát adó rét-majorságot találunk. Jelentősnek mondható az uradalmi szőlőtermesztés is. Maguk a szőlők ugyan nem első osztályú minőségűek voltak, azonban a Hegyaljához közel eső területek még jó bort produkáltak. Szerdahelyen és Nagykövesden 9 (40 hordós termés-sel), Nagybáriban, Ladmócon, Balasócon és Kisfalun egy-egy (összesen 87 hordó) szőlőt írtak össze. A bacskói uradalomhoz összesen 6 szőlő tartozott (Bacskón 3, Gálszécsen 3, termésük 50 hordót tett ki).²⁰ A több részből álló hatalmas kiterjedésű szerdahelyi uradalomnak a legkisebb része a szürtei rész volt. A mindössze

¹⁸ A puszták telkek száma 3.

¹⁹ Az inskripciók 3 nemesi telken éltek.

²⁰ Az uradalom három kocsmájában Bocskón, Kereplyén és Kohanócon az adatok szerint 24 hordó bort mértek ki évente.

három településből álló uradalmacska központjában a szürtei kúria állt, az ott kialakított 57 köblös föld-, és 35 szekér szénát adó réttallódiummal. Ehhez a részhez 3 egész telkes, 19 fél telkes jobbágy, és egy zsellér tartozott. A puszták száma összesen 15 volt. Ezt részt az elkobzása után a kamara (király) Vécsey Sándornak adta.

Az elkobzások tekintetében a főispán feleségét zétényi Török Katalint is ugyanaz a büntetés sújtotta. Bocskainé zétényi uradalmát szintén 1670-ben kobozta el a kamara. A túlnyomó részben a Bodroghözhöz, illetve Zemplénhez kapcsolódó uradalom központja a névadó településen Zétényben volt, ahol kastély, és fából épült kúria is a földesúr rendelkezésére állt.²¹ A szemtermelés 443 köblös uradalmi földön folyt, a rétek 140 szekér szénát teremtek. Szőlőmajorság Királyhelmeceen, Szerdahelyen, Kövesden, Varkócon (Torna vármegye) volt kialakítva. A 8 szőlő 55 hordós termést adott. A zétényi domíniumhoz ezen kívül még tolcsvai birtokrész is tartozott. A kastély „módra” kőből épült ház körül szintén kialakították a majorsági gazdálkodás feltételeit. A tolcsvai birtokhoz malom, mészárszék, 35 köblös föld, 4 szekér szénát termő rét, és természetesen 6 szőlő tartozott: ez utóbbiak 80 hordós terméssel.

Forgách Miklós nagymihályi birtokát másodjára(!) 1673-ban foglalták le. A nagymihályi kastélyhoz 9 település tartozott. Az összeírásban nem rögzítették a kialakított allódiumok nagyságát, csupán annyit tudunk, hogy 35 egész-, 10 fél-, 2 fő 3/3-ed-, 5 fő 1/4-ed- jobbágy, és 10 zsellér élt benne. Stranyán egy officiális. A puszták száma 26 darab volt. Egy másik forrás, amely Forgách feleségének birtokaként tüntette fel a nagymihályi uradalmat némi képet ad az ott lévő termelés nagyságáról. 1671–72-ben a kamara az allódiális termésből 241 3/4 kassai köből búzát, 54 1/4 köből árpát, 17 köből zabot, 4 köből borsót és 4 köből lent bevételezett. A kiadások utáni maradvány 52 3/4 köből búza, 45 1/4 köből árpa, 17 köből zab, és 4 köből borsó volt.²²

Forgách további két nagy uradalmát Szeregnyét és Barabást már 1670-ben okkupálta a kamara. A szeregnyei váruradalom Ung megyében feküdt, hegyvidéki tájon. A természeti körülmények miatt a helységek nagy része alkalmatlan volt a majorsági gazdálkodás kialakítására, de a dombosabb, lankásak részek erre alkalmasak voltak. A szeregnyei felmérés jó példa arra, hogy a magyar nemesség allodizáló törekvése lényegében „nem ismert határokat”. Forgách Miklós is az allodizáló nemesség tagjai közé tartozott. Szennán, Solymoson, Rebrinán a

²¹ Az uradalomban 53 egész-, 30 féltelkes jobbágy, 1 zsellér, 6 házatlan zsellér szolgált, a puszták száma 17 volt.

²² MOL E 263. Szepesi Kamarai Levéltár, Szepesi Kamara számvevősége. Libri perceptionum et erogationem 1567–1746. 1670–73 között konfiskált javak. Filmtár 3945 doboz. (A továbbiakban MOL Filmtár)

puszta telkekből szakítottak ki majorságot részére. A felmérés azt is megmutatja, mennyi föld tartozhatott a különféle teleknagysághoz, viszont arra is felhívja figyelmünket, hogy ezek a mértékek korántsem voltak azonosak! Szennán 7 puszta telekből 163 köblös majorságot, Solymoson 4 telekből 90 köblőset, Rebrinán 4 telekből 60 köblőset alakítottak ki. Ez az első esetben körülbelül 23,3 köből volt az egy főre jutó teleknagyság, a másodikban 22,5, a harmadikban pedig 15 köből. Az uradalomban összesen 408 köblös szántó, és 114 szekér szénát adó rétallódiumot találunk ekkor. Sőt Pálóc esetében, ahol kúriája is volt Forgáchnak azt is tudjuk, két nyomásban művelték a földeket. Szeregnyén szőlőallódiumot is összeírtak, az 5 darab szőlő 70 hordós termésre volt képes. A hegyvidéki jelleg miatt ki kell emelnünk az erdőhasználatot, illetve a halászatot is. Szerednyén 2000, Pálócon 1000 sertés makkoltatására elegendő erdőséget találunk, de más helyeken is jó erdőket írtak össze (Szenna, Solymos, Rebrina). Halászat Szennán, és Pálócon folyt, ez utóbbi helyen a földesúr külön halászt is foglalkoztatott. Az uradalomban annak nagyságához mérten kevés szolgáló népességet, 5 egész telkes, 27 féltelkes, 7 negyedtelkes jobbágyot, és 5 zsellért találunk.

A barabási uradalom Bereg, Szatmár és Szabolcs vármegyei helységekből állt. Területén jelentős majorsági termelés folyt 503 köblös allódiumon, illetve 208 szekér szénát termő réteken. Majorságszőlők Kaszonban, Semsén és Salánkon lettek kialakítva, összesen 63 hordós terméssel. A barabási javak esetében is megfigyelhető, hogy a természeti adottságoknak megfelelően az erdőhasznosítás, illetve a halászat kiemelkedő szerepet kapott. Semsén 3000, Salánkon 4000 sertés számára való makkos erdővel! Az uradalomban több helyiség a földesúrral közösen birtokolta az erdőből és a halászatból származó bevételeket (Semse, Barkaszó, Kelecsény), vagy a jobbágyok kezében volt teljesen (Pály). Ezen kívül Barabáson egy–egy száraz és vízimalmot is összeírtak, Adonyban és Doboson vámot, igaz az adonyi vámot a helység bérelte évi 1 Ft-ért, a dobosit pedig a Tholdi családdal közösen birtokolták. Barabás esetében újabb allodizálás tanúi lehetünk. Ahol arra alkalmas hely volt ott rögtön majorságot alakítottak ki Forgách Miklós. A két nagyobb majorkodó hely (Barabás – 217 köből, Dobos – 119 köből) mellett több kicsit is találunk. Varsányban 47, Salánkon 49, Kis-Dobos 12, Kisvarsány 47, Pály 12 köblös majorsággal bírt. A kis majorságokat minden bizonnyal el tudták látni a helyi jobbágyok is. A források alapján valószínűsíthetjük, hogy Forgách uradalmaiban a robot nagysága igen jelentős lehetett. Az ide eső földterületet 36 egész telkes, 2 háromnegyed telkes, 50,5 (!) féltelkes és 6 negyedtelkes jobbágy, 2 zsellér művelte.

3. tábla: Forgách Miklós barabási uradalmának jobbágynépessége és adózási rendszere²³

helység	Jobbágyszáma	ökrös	egész telkes	1/2 telkes	1/4 telkes	1/3 telkes	puszta	Cenzus	Tized	Kilenced
Barabás	16	11	4	12	--	--	3	nincs	ser-tés	gabo-na
Barkaszó	9	4	1	5	--	1	2	nincs	ser-tés	gabo-na
Som	12	8	2	7	1	2	--	nincs	ser-tés, gabo-na	bor
Hetyén	5	1	2	3	--	--	1	van	ser-tés	nincs
Bodoló	2	1	--	2	--	--	3	nincs	ser-tés	nincs
Kelecsény	1	1	--	1	--	--	--	Pre-cedens szerint		
Adony	3	--	1	--	2	--	1	--	--	--
Atya	1	1	--	1	--	--	--	--	--	--
Csonka-papi	Pusz-ta									
Pályi	7	5	7	--	--	--	4	van	ser-tés	nincs

²³ A táblázatból kimaradt a robotra vonatkozó megjegyzések. Az uradalomban minden jobbágy robottal tartozott, valószínűleg az etalon a barabási jobbágymunka lehetett, ami heti egy nap ígásrobotot jelentett.

helység	Jobbágyságok száma	ökrös	egész telkes	1/2 telkes	1/4 telkes	1/3 telkes	pusztá	Cenzus	Tized	Kilenced
?	3	2	3	--	--	--	2	van	ser-tés	nincs
Varsány	4	3	3	1	--	--	2	van	ser-tés	nincs
Tiszaszal- ka	1	1	1	--	--	--	--	--	--	--
Salánk	14	9	1	9	4	---	5	van	ser-tés	bor, gabo- na
Kígyós	5	3	--	5	--	--	--	van	ser-tés	nincs

Az Abaúj vármegyében fekvő rozgonyi birtokot 1671-ben okkupálták. Rozgonyban kúria, 100 köblös föld, 32 szekér szénát termő rét alkotta a földesúri majorságot. A rozgonyi kúriához szolgált Vajkóc és Haraszi jobbágysága, összesen 12 család fél telkes és 14 zsellér.

A U et C 157/74 számú forrás hibalehetőségeire már felhívtuk a figyelmet. Az alábbiakban egy konkrét példán keresztül is érzékelhetjük az összeírások pontatlanságát. Forgách Miklós uradalmait egy másik összeírás, kamrai könyvbe bevezetve egyrészt más bontásban tüntette fel, másrészt viszont minden esetben pontosabban adta meg azok jövedelmezőségét, ezen belül az allódiális gazdálkodást is. A Zemplén vármegyében fekvő nagymihályi uradalmat, a Bereg vármegyében lévő salánki uradalommal vették egy csoportba. Ezek értéke 31 650 Ft volt. Az összesítésből megtudjuk, hogy a nagymihályi kastély harmada az Erdődi családé, és 14 település alkotta. A földesúri jövedelmek között találjuk a borkilencedből, tizedből, erdőjövdelemből származó bevételeket. A forrás rámutatott, hogy a salánki kúria és a környezetében kialakított gazdaság értékesebb volt a nagymihályi kastély körül kiépült központtól (1700 és 900 Ft értékkel). Arra is fény derült, hogy Topolyán ellentétben a fentebb jelzett összeírással 178 köblös majorságot, és rétalldódiomot találunk 3000 és 1000 Ft értékben! Újdonságnak

tűnik Szekeres falu említése, ahol szőlő-kilencedet és 2 hordós majorsági szőlő-termést is összeírtak.²⁴

A szerednyei uradalmat a barabásival és az Abaújban fekvő rozgonyi birtokkal együtt írták össze, ezek értéke 27 000 Ft. Az értékelésből kiderült, hogy Forgáchnak Szennán és Barabáson jó állapotú, kiépített majorságai és lakóépületei voltak (1000 és 2000–2000 Ft értékben). Ebben az esetben is hozott új adatot a forrás: Som faluban majorságszőlőt említett (Kaszonnyal együtt): 7 szőlőt 35 hordós borterméssel. A másik forrás mindezt Semse faluba helyezte! Rozgony esetében az is nyilvánvalóvá vált, hogy az uradalmi majorságot jelentősebb állatállomány is kiegészítette (értékük 600 Ft volt).²⁵

Kemény Zsigmond erdélyi fejedelem özvegyének birtokait is a főúri birtokok közé soroltuk, noha felesége nem származott főúri családból. **Lónyay Anna** azonban mindkétszer jól ment férjhez, először egy Wesselényihez (akitől Pál nevű fia származott), illetve másodjára a későbbi Erdélyi fejedelemhez. Első ránézésre érdekesnek tűnhet az asszony birtokainak okkupációja, azonban a kamarának jó oka volt erre a lépésre. Lónyay Anna, fiával Wesselényi Pállal a Partiumból szervezte az ellenállást, illetve a fegyveres harcot. Nekik lehet tulajdonítani a gombási mérszárlást, mivel annak értelmi szerzői és szervezői is voltak. A birtokok elkobása után is folytatták „kuruc” ellenállásukat, Wesselényi Pál a későbbiekben rövid időre Thököly Imre legfőbb vetélytársa lesz, a bujdosók vezetéséért folyó pozíció-harcban. 1670-ben három uradalom került elkobzásra Tokaj, Kaszony és Vásárosnamény központokkal. A Kemény család tokaji birtoka öt települést foglalt magában, értékét a két hegyaljai mezőváros Tokaj és Tarcál szőlői adták. Tokajban jó kiépített központ állt Lónyay Anna rendelkezésére, kúriájában élő taksások évente 105 Ft 48 dénár bevételhez juttatták. Ezen kívül szabad korcsmáltatási, és mérszárszék joga is volt. Tokajban 6 szőlő (15 600 Ft), Tarcalon 5 szőlő (700 Ft) alkotta majorsági gazdálkodását. A Hegyaljával szemben, de már a Tiszántúli Szabolcsi részen lévő három falu Csobaj, Szentmihály és Büd részbirtoka viszont korántsem mutatott jelentős gazdasági erőt. Általában a hegyaljai birtokosok célja a közeli szabolcsi falvakban való részbirtokszerzés volt, azért, hogy onnan biz-

²⁴ MOL E 265. 307–309.pp. V.ö. MOL U et C Fasc. 102. No. 1. Ebben a forrásban nincs feltüntetve külön erdőjövedelem Halmán. A salánki uradalomhoz tartozó jobbágyságok száma itt részletezve van, 8 fő összesen 12,5 telken lakott. Pusztatelket viszont nem rögzítettek. A kigyósi 2,5 telek ez utóbbi forrásban nem szerepel.

²⁵ MOL E 265. 306–37. pp. V. ö. U et C Fasc. 102. No. 1. Ez utóbbi forrásban az Ung megyei javaknál külön szerepel még a Pálóci kúria is 560 Ft értékben. A MOL NRA Fasc. 66 No. 17. alatti forrás szerint, a Szerednyei uradalom Forgách Miklós feleségének tulajdonában volt. Közli továbbá a Szerednyei uradalom helységeit is: Szerednye vára és városa, Szenna, Solymos, Retrincec, Varlóc, Polyánka, Kelecsény, Pálócz, Iglenc, Köblér, Andrasóc, Orlova, Horlyó.

tosítsák a szőlőműveléshez szükséges ingyen jobbágyi munkaerőt. A 17. század második felétől azonban már inkább csak munkabérért dolgoztattak, így ezeknek a faluknak a „robotfunkciója” megszűnt, valamint állandó török zaklatásnak is ki voltak téve.²⁶ A három faluban mindössze 2 egész telkes jobbágy lakott, és egy zsellér, a pusztá telkek száma 7 volt. Ennek ellenére, a tokaji kúriában lévő taksások magas száma kivételesnek tekinthető.²⁷

A Bereg vármegyében fekvő kaszonyi és a vásárosnaményi uradalmak a hagyományos szemtermelő-állattenyésztő birtokok közé tartoztak. Kaszony mezőváros központtal „üzemeltetett” birtokot egy szabad házból irányították, itt alakították ki az allódiumokat is: 72 köblös szántó, 100 szekér szénát termő rét, és 34 hordó bort termő szőlő (7 darab) allódiumokat. A jobbágyi munkaerőt 13 egész-, 35 féltelkes jobbágy, valamint 14 zsellér szolgáltatta, ezenkívül 20 pusztát is összeírtak. A kaszonyi majorságból 1671–72-ben összesen 239 köből búza, 40 $\frac{3}{4}$ köből zab, 1 köből borsó és 1,5 köből lenmag jött be.²⁸ A 72 köblös földből összesen 282 $\frac{1}{4}$ köből terményt nyertek, ami 3,9-es átlag. A vásárosnaményi uradalom sem volt a termelő jobbágyok számában sokkal jobb helyzetben. A régi Lónyay birtokon lévő mezővárosban kastély állt, amihez 170 köblös majorság, 16 szekér szénát adó rétallódium tartozott. A földesúri bevételt gyarapította még az ott lévő kocsma és malom.. Ezenkívül az uradalomhoz tartozó másik 10 településen csak jobbágyokat és zselléreket találunk, más bevételi forrást (regálékát) nem. Az uradalom területén 12 egész telkes, 28 féltelkes jobbágy, 6 zsellér lakott, magas volt a puszták száma, összesen 31. Ez a szám pedig az uradalom pusztulására, elnéptelenedésére enged következtetni.

A fejedelemszony Medgyesi váruradalma szintén jelentős területen feküdt, a domíniumot alkotó településeken jelentős számú népesség élt. Mint korábban említettük Medgyesnek fontos szerepe volt a Wesselényi mozgalom korai szakaszában, hiszen innen szervezték a környékbeli nemesség ellenállását. A majorsági gazdálkodás nem volt kiterjedt az uradalomban annak nagyságát tekintve: 310 köblös szántó- és 200 szekér szénát adó rét került összeírásra. A domíniumban két vámot (Medgyes, Kraszó) találunk, Apán jelentős erdőbirtokot (1000 sertés makoltatására valót), Ballagon és Medgyesen vízimalmokat, Szinyérváralján pedig 3 darab 99 köblös termést adó szőlőt. A várbirtokon 38 egész telkes, 116 féltelkes, 7 háromnegyed telkes, 68 negyed telkes, 7 harmad telkes, 17 ötöd telkes, 8 hatod telkes jobbágy, 6 zsellér, 12 inszkripció élt. A Medgyeshez tartozó, de távol, a Heves vármegyei török hódoltságban lévő két faluban Nagykörün és Fegyverneken 21 jobbágyot és 6 zsellért írtak össze, itt a teleknagyságot nem rögzítették, mivel

²⁶ ULRICH, 1999. 329–341.

²⁷ ULRICH, 2003. 100.

²⁸ MOL Filmtár 3945. doboz.

a hódoltsági részen élők jobbára taksával váltották meg szolgálatukat. Az uradalomban magas volt a puszták száma: összesen 171 jobbágy és egy nemesi telek.

4. tábla: A medgyesi uradalom jobbágy, igavonó-ökör száma, és adózása

falu	jobbágy	ökrös	ökörszám	szőlős	10ed	9ed	cenzus	inszkripció
Medgyes	66	28	71	55	gabona, bor, sertés	nincs	van	12
Krassó	8	4	12	--	sertés	gabona, bor	van	--
Borhida	10	5	14	--	oláhok	nincs	van	--
Apa	32	12	32	28	gabona, sertés	bor	van	--
Újváros	20	2	6	18	sertés, bor	nincs	van	2
Újfalu	15	7	14	--	nincs	nincs	van	--
Felsőfalu (oláhok) ²⁹	6	3	10	--	--	--	van	--
? (Oláhok)	10	4	7	--	--	--	--	--
Tereb (Oláhok)	4	3	5	--	--	--	--	--
Bujánháza	8	4	11	--	--	--	van	--
Tartóc (oláhok)	10	2	6	--	--	--	--	--
Komorcsány	8	1	1	--	mint mások	--	--	--

²⁹ Az oláhokat terhelő szolgálat szerint adóznak a forrás szerint, amiből csupán az derül ki, hogy tizeddel nem tartoztak, cenzust viszont fizettek.

falu	jobbágy	ökrös	ökörszám	szőlős	10ed	9ed	cenzus	inscripció
Lekence	1	--	--	--	--	--	--	--
Kányaháza	7	4	7	--	mint mások	--	--	--
Turvékonya	6	--	--	--	mint mások	--	--	--
Rakos	4	--	--	--	mint mások	--	--	--
Pallag	--	--	--	--	--	--	--	--
Vámfalu	1	1	2	--	--	--	--	--
Berence	3	--	--	--	--	--	--	--
Patóháza	1	1	2	--	--	--	--	--
Szinyérváralja	8	--	--	7	gabo- na	--	van	--
Monostor	4	1	2	4	szőlő, sertés	--	van	--
Sikarló	1	--	--	1	mint mások	--	--	--
Bartfalu	--	--	--	--	--	--	--	--
Kiskócs	--	--	--	--	--	--	--	--
Batiz	1	1	2	--	--	--	--	--
Udvari	8	4	12	--	sertés, gabo- na	--	van	--
Rakos?	6	3	5	1	--	--	van	--
Terebes (oláhok)	2	2	4	--	--	--	van	--
Nemtü (oláhok)	6	1	1	--	--	--	--	--
Vásárosnamény	19	--	--	--	--	--	nincs	--

falu	jobbágý	ökrös	ökörszám	szőlös	10ed	9ed	cenzus	inszkripció
Varsány	3	3	6	--	--	--	--	--
Aranyas	--	--	--	--	--	--	--	--
Kapócsapáti	1	1	2	--	--	--	--	--
Tiszaszalka	1	--	--	--	--	--	v--	--
Vámosatya	7	2	6	--	van	--	van	--
Kelecsény	1	--	--	--	--	--	--	--
Déda	2	2	5	--	sértés, szőlő	--	van	--
Kisnamény	10	4	10	--	--	van	van	--
Ilke	--	--	--	--	--	--	--	--

1672. március 7-én nagy összeírásban rögzítették a kamara emberei Lónyay Anna szinýerváraljai uradalmát (sic!), amelyhez Medgyest is hozzásorolták. Az összeírás lényegében teljes körű, a jobbágýok név szerinti felsorolása mellett fiaik számát, adó alá eső állatállományukat, szolgálatuk miatt fontos ökörszámukat, telekméretüket rögzítették. Emellett természetesen a földesúri haszonvételeket, allódiumokat, cenzust, munka nagyságát is felvették az összesítésbe. Az iratból kitűnik, hogy a medgyesi uradalomban már ekkor jelentős számú oláh népesség élt, akik jóval kisebb telket birtokoltak, állatállományuk legfontosabb eleme pedig a juh volt, ami foglalkozásuk jellegére utal. Az oláh jobbágýok túlnyomó részben sem cenzussal, sem munkával nem tartoztak ekkor. Úgy véljük, hogy ez csak amiatt lehetett így 1672-ben, mert az oláh jobbágýok ekkor még jövevény státuszban lehettek.

Feltűnő a medgyesi uradalom jobbágýnépességénél az ökrös jobbágýok viszonylag kevés száma. Általában a jobbágýság 10-ed, vagy 9-ed adással (gabonából, sertésből, méhből, borból) tartozott. A cenzus mértéke nem volt azonos, valószínű a lakosság vagyoni állapotához igazították azt. Differenciált volt a cenzus maga is: a hagyományos Szent Márton és Szent György adója mellett (pénz), tyúkkal, tojással, zabbal, és szőlőbirtoklás esetén borral is tartoztak. Emellett azonban cenzus volt a sátoros ünnepekre külön beszolgáltatott adó is, ami természetbeli adót tartalmazott. Kivételes esetben, általában két falu egy tehénnel is tartozott. Az összeírást részletesen most nem elemezzük, annyit viszont megjegyzünk, hogy

másik jelentősége az, hogy rögzítették az egyes településeken lakó, más földesurak joghatósága alá tartozó jobbágytelkeket, pusztákat, illetve a nemeseket, nemesi udvarházak számát is, így a teljes népességről kaphatunk némi támpontot.³⁰

5. tábla: A medgyesi uradalom telkiállománya

falu	jobbágy	1/1	1/2	1/3	1/4	1/5	1/6	zsellér	puszta
Medgyes	66	18	48						57
Krassó	8								14
Borhida	10								14
Apa	32	9	14	1	7			1	10
Újváros	20	2+2 tel- kes	12	2	1			2	3
Újfalu	15			6	7	2			2
Felsőfalu (oláhok)	6				4	2			9
? (Oláhok)	10				7	1	2		4
Tereb (Oláhok)	4				4				5
Bujánháza	8				6	1	1		2
Tartóc (oláhok)	10			1	3	4	2		2
Komorcsány	8			2	4	1		1 (1/4ed telkes)	1
Lekence	1				1				
Kányaháza	5				1	1	1	2	3
Turvékonya	5			1	3				1

³⁰ MOL U et C Fasc. 9. No. 9., 1672.

falu	jobbágy	1/1	1/2	1/3	1/4	1/5	1/6	zsellér	puszta
Rakos	4				4				1
Pallag									1
Vámfalu								1	1
Berence	3		3						
Patóháza	1		1						
Szinyérváralja	8		6	1 (3/4)	1				10
Monostor	4		4						1
Sikarló	2		2						2
Bartfalu									2
Kiskócs									2
Batiz	1	1							4
Udvari	8	2	6						4
Rakos?	6	1	4					1	3
Terebes (oláhok)	2	1	1						
Nemtü (oláhok)	6	3	3						
Vásáros- namény	19		18	1					4
Varsány	3		3						3+1 ne- mesi
Aranyas									11
Kapócsapáti	1		1						1
Tiszaszalka								1	
Vámosatya	7		4	1	2				1
Kelecsény	1		1						

falu	jobbágy	1/1	1/2	1/3	1/4	1/5	1/6	zsellér	puszta
Déda	2		2						2
Kisnamény	10	10							3
Ilke									2

Sóvári Soós György területében nem nagy birtokai Sáros, valamint Zemplén vármegye bodroghközi részén terültek el. A kiterjedésükben elhanyagolható birtokok alapján Soós György alapvetően nem is illene bele a középnemesi kategóriába.³¹ A nagykövesdi, jobban mondva nagy-ráti uradalmi része Bocskai Istvánnal sok helyen közös volt, közös birtoklásuk, közös eszméjük, a romlott állapotban lévő ősi nagykövesdi vár méltóságteljes romjai aligha emelték volna fel Soóst a bene possessionatus birtokosok meghatározó tagjává. A sóvári uradalom elemzésekor azonban meg fogjuk érteni: Soós György kezében olyan gazdasági hatalom volt, egy olyan élelmiszer korlátlan ura volt Ő a Felvidéken, amely nélkülözhetetlen volt a mindennapok étkezésében. Soós György ugyanis, amint neve is mutatja a felvidéki sóbányászat és kereskedelem koronázatlan királya volt évente 700–1000 kocka só termelésével. Nemcsak a sójövedelem kirívó haszna emelte őt fel a meghatározó alakok közé, hanem inkább a kimondatlanul is meglévő a mindennapokra gyakorolt közvetlen hatásával: a sóval.³²

Sóvár uradalma, de nevezzük inkább csak birtoknak lényegében két jól elkülöníthető részből állt: Sóvár és Kakasfalva jobbágyaiból (ez utóbbiban csak 1 család), illetve a sóvári sóbányász kolóniából. Ez utóbbi 48 házból állott, a bányászok száma azonban csak 37 volt, mivel 11 özvegyasszony is élt közöttük. A sóbányászok nem adóztak, feladatuk a termelés volt, a földesúr nem csökkentette megélhetési körülményeik színvonalát pénzelvonással. Viszont az özvegyek, mivel azok effektíve nem bányásztak (nem hajtottak gazdasági hasznot) már cenzusra kötelezettek voltak! Ha végignézzük a sóbánya-telep igen hosszú és gondos összeírását láthatjuk, hogy egy nagyon jól berendezett, megalkotott és jól felügyelt ipari üzemmel van dolgunk. A bányászokon kívül 8 „mechanikus” is élt a kolónián, akik a bányagépeket felügyelték és javították: ők 6 Ft cenzust fizettek, egy özvegy 2 Ft 50 dénárt. Az itt élő kovácsmester adója is ugyanennyi volt. A „ki-

³¹ Soós György apja István sárosi alispán, dédnagyapja zempléni alispán volt, természetesen ezek alapján a vármegyei nemesség meghatározó személyei közé tartozott. Esetében éppen azért is különleges az az eltérés, amely a politikai pozíció és a birtokkiterjedés között van.

³² MOL U et C Fasc. 26. No. 82. 1672.

segítő személyzet” így összesen 53 Ft évi cenzust fizetett Soósnak. Az összeírók szerint ez az összeg 54 Ft (!): az ilyen számolási hibák gyakran előfordulnak az összeírásokban, de meg kell jegyeznünk, hogy egyik lehetséges elemei az adók későbbi növekedésének! A sóházban lakó sóösszeíró szintén 6 Ft cenzust fizetett. Az összeírás szerint Soós György birtoklása alatt egy tárnából folyt a sóbányászat, a Ferdinánd tárnából. Az elkobzás után a kamara új tárnát is nyitott a Lipót tárnát (Foedina Leopoldinum)! Találunk a telepen egy mészégető telepet is (Officina Coctoria), 6 hold nagyságút, amelyben komoly víz hajtotta gépek is lehettek (Officina Hydraulica). A bányásztelepen rengeteg por alakú sót (szepesi köbölben mérve) és 150 font vasat is tartottak.

Helység	Jobbágy-szám	Egész telek	Fél telek	Negyed telek	Zsellér	1 ökör	2 ökör	4 ökör	5 ökör
Sóvár	53	9	24	13	6	5	20	5	1
Kakasfalva	1		1				1		

A telepen kívül a mezővárosban éltek Soós György jobbágysai mégpedig 53 családdal. Az oppidumban 2 kúria állt, ezekhez 477 eperjesi köblös allódium, és 345 szekér szénát adó rét tartozott. A jobbágyok munkáját itt is hivatalos irányította. A census Szent Mihály napján kellett megfizetni, az egész és féltelkesek 1 zsákot és 2 tyúkot, a negyed telkesek 1 tyúkot adtak. A sátoros ünnepeken az egész telkesek 20, a fél telkesek 10 dénárt fizettek. A teljes jobbágyok 3 napot robotoltak egy héten, a féltelkesek ökörral 2 napot, a negyed telkesek 1 napot. Az uradalomhoz tartozott még Kakasfalva fél telkes jobbágya is. Birtokát 1675–76 körül 38 350 Ft-ra értékelték!³³

Soósnak a Felvidéktől távolabb eső birtokai két részre oszlottak a Nagyráti rész-birtokokra, illetve a Nagykövesdi uradalomból neki jutott részekre. A nagyráti birtok három településből, Nagyrátból, Szürtéből és Csapból állt. A három birtokon összesen 8 jobbágycsalád élt, ebből 6 Ráton, a puszták száma a három faluban 7 volt. Érdekességgént említjük, hogy egy főnek szőlőbirtoka is volt. Az adózás szempontjából kiemelhető, hogy pénzbeli cenzust nem fizettek, sátoros ünnepekre viszont adóztak³⁴, makkoltatás után pázsit tizedet adtak, robotterhük igen magas volt, heti 4 napot tett ki! Allódiumot is összeírtak Nagyráton, két nyo-

³³ Mol U et C Fasc 8. No. 16.

³⁴ Tyúk 2, valami 2, kender 1 kita, mag 1/8 köből.

másban, nyomásonként 22 hold földet (44 hold), és 12 szekér szénát termő (24 szekér) rétet, ezenkívül allódiális állatokat, és már elvetett 39,5 köböl gabonát.

6. tábla: A nagyráti és nagykövesdi birtokok jobbágy és igavonó ökör száma

Helység	Jobbágy-szám	Egész telek	Fél telek	Pusztá	Szőlő/db	1 ökör	2 ökör	4 ökör	6 ökör	8 ökör
Nagyrát	6	2	4	4	1	1	2	6	--	--
Szürte	1	1	--	3	4	--	1	--	--	--
Csap	1	1	--	--	3	--	1	--	--	--
Nagykövesd	22	22	--	4	--	--	9	3	1	1
Kiskövesd	11	--	--	11	--	1	3	3	2	1

Bár a nagykövesdi birtok mindössze két településből Nagy-, és Kiskövesdből állott jobbágyszámot tekintve messze megelőzte a nagyráti részt.³⁵ Nagykövesden 22, Kiskövesden 11 jobbágycsalád élt, a két településen 25 a puszták száma. Viszonylag magas az ökrös gazdák aránya, Nagykövesden 14 (63,63%) főnek, Kiskövesden 10-nek (90,90%) van igavonó állata. A nagykövesdi 4 pusztát a jobbágyok rétként használták. Soós birtokában volt a kora-középkori eredetű erősen elpusztult nagykövesdi vár részbirtoka is, és a településen élt a birtokot irányítható egyetlen officiális. Az allódiális földek nagysága 94 hold (173 köböl), és 144 hol (229 köböl), összesen 238 hold (402 köböl) volt, a réteké 109 szekér nagyságú. Az itt lévő urasági erdő 100 sertés makkoltatására volt elegendő, az itt lévő szőlőkből 9-ed és ötöd, valamint az extraneusok adója is megillette. A földesúri szőlőallódium Kiskövesden volt, 100 hordós, jelentős termésnagysággal. A jobbágyi adózás censusból (Szent Mihály napkor 24 dénár fizetése), a sátoros ünnepekre adott 1–1 tyúkból, 9-edből, pázsit tizedből, a szőlőkbe adott munkásokból, és heti 3 nap robotból állt.

Ha a fentebbi összeírások adatait összevetjük az általunk használt nagy, általános összeírás adataival, jelentős különbséget, illetve jól hasznosítható kiegészítéseket találunk. Sóváron az összeírók a kúriához tartozó két gyümölcsös kertről is említést tettek. Az allódiális földek nagyságát 750 köbölben állapították meg, a réteknek pedig csak a tagjait írták össze 10 darabban. A társadalmi állapot szerint 8 egész telkes, 24 féltelkes jobbágycsaládot, 16 zsellért, és 3 fő, negyed telken

³⁵ MOL U et C Fasc. 27. No. 1. 1672.

élő szabadost írtak össze! Kakasfalván 2 fél telkes jobbágy-, 3 zsellércsaládot, illetve egy malmot is összeírtak Soós tulajdonában, aminek fele része után 30 Ft éves haszna volt.³⁶ Ez a forrás egyébként nem említi Soós György nagyráti és nagykövesdi birtokrészeit sem!

A **márkusfalvi Máriássy** család két, az összeesküvésbe belekerült tagja közül Ádámnak elkobzott birtokai alapján mindenképpen a kisbirtokos nemesek között lenne a helye. Mégis azért tárgyaljuk őt is középbirtokos nemesek között, mert biztos, hogy a nagyon kiterjedt család egyik szegényebb tagjáról van szó. Ami nem jelenti azt, hogy rokoni és más családi kapcsolatai révén gazdasági hitelképessége ne tartotta volna ott a középbirtokos nemesek sorában. Máriássy Imre birtoka inkább megüti ezt a mércét, és mielőtt elemeznénk a birtokok gazdasági helyzetét tekintsünk ki a Máriássy család rokoni kapcsolataira. Az összeesküvésben részt vett egyik fő szervező Lessenyey Nagy Mihály felesége Máriássy Zsuzsanna volt, aki házasságába a fridmanni uradalom egyik részét vitte el.³⁷ Szintén Máriássy lány volt Zsófia személyében, az akkor Magyarországon még alig megmelegedett Horvát (Sztanchich) Márk (Marcinak becézve) felesége, aki szintén a fridmanni leánynegyedből juttatott az akkor még inkább szegénynek nevezhető Horváthnak. És ne felejtjük el, hogy a mozgalom másik fő emberének, Keczer Menyhértnek neje is Máriássy leszármazott volt, mégpedig Máriássy János, Erzsébet nevű lánya!

A márkusfalvi uradalom központjában kastélyt találunk. A kastélyhoz 1248 köblös majorság (Márkusfalva, Mátéfalva, Batizfalva, Berzéte), 224 szekér szénát adó rét tartozott. A domíniumhoz tartozó 15 településen 62 egész, 85 fél telkes jobbágyot, 65 zsellért, és egy házatlan zsellért találunk. Mellettük 13 taksás (Márkusfalva), és 7 szabados (Zavadka) élt a falvakban. Az uradalom részét képezte Wagendüssel városa (Jure Montano), amely évente 914 Ft adót fizetett földesurának. Malmokat Márkusfalván, Istvánfalván, Berzétén írtak össze. Az uradalom négy korcsmájában (Márkusfalva, Zavadka, Istvánfalva, Berzéte – ez utóbbi vámmal) legfőképpen sört árultak. Az adatok alapján Máriássy Imre birtoka szép bevételhez juttatta tulajdonosát.³⁸ Máriássy birtokairól kevés konkrét összeírás készült. 1673-ból két olyan konskripció készült, amely pontosan közölte a földesúr javait. Wagendrüssel városában 12 egész, 6 féltelkes jobbágyot, és 29 egész telken, és egy féltelken ülő (!) zsellért írtak össze, emellett 7 pusztá telket is rögzítettek.³⁹ A városban élők éves taksája 914 Ft volt, a malom évi 40

³⁶ MOL U et C Fasc. 157. No. 74.

³⁷ MOL U et C Fasc. 24. No. 16.

³⁸ MOL U et C Fasc. 157. No. 74.

³⁹ MOL U et C Fasc. 61. No. 65. 1673. körül. A puszták között 2 egész telkes, és egy ¼ telkes jobbágyportát, 3 egész és egy fél zsellértelket írtak össze.

Ft-ot jövedelmezett, a két vasmalomból évi 26 Ft 25 dénár jövedelem származott. Ezek bérlői Kerell Dániel és Czelder Gáspár voltak. A kamara emberei ekkor a wagrindrüsseli javakat 11 103 Ft 1/6-od dénárért értékelték.

Máriássy birtokában lévő néhány faluról készült összeírás szerint Berzétén udvarház állt, amelyben 3 zsellér lakott. A faluban 13 jobbágy és 5 zsellér élt. A jobbágyok közül csak egy főnek nem volt ökre, 2 főnek kettő, 7 főnek négy, 3 főnek pedig 6 ökre is volt. Kőrösön lakó 14 jobbágy közül két főnek nem volt ökre, 2 főnek kettő, 4 főnek négy, 5 főnek hat, egy főnek pedig 8 ökre volt. A Rudnán lakó 6 jobbágy közül egy özvegyasszonynak nem volt szántáshoz való ökre, 3 főnek kettő, 2 főnek pedig nyolc ökror volt a tulajdonában.⁴⁰ A faluban még 5 zsellér is lakott, akik az összeírók megjegyzése szerint mind taksások (!) voltak. Rudna esetében az összeírás két érdekes gazdaság- és társadalomtörténeti adalékot is tartalmaz, amely úgy véljük nem kirívó eset, csak a korabeli forrásokból nem mindig lehet pontosan megállapítást tenni. György Márton nevű jobbágy a testvérével lakott egy jobbágytelken, de csak egy jobbágyszolgálatot adtak (!), noha 8 ökrük volt! Az egyik zsellér telken lakó, és a zsellérek között felsorolt személynél, Szabó Jánosnál megjegyezték, hogy „seller Nemes Ember”! Ez a forrásadalék is felhívja a figyelmet a jobbágytelken élők változatos körülményeire, a nagycsaládok egymás mellett élésére, amire természetesen a források alapján sok más példánk is van. Pusztá telket Rudnán egyet, Berzétén pedig 2-öt írtak össze 1673-ban. A jegyzék szerint az uradalmi központ Berzétén volt, ahol a már említett kúria mellett 3 kőre forgó malmot is találunk. A malomban pedig a hagyományos őrlési eszközök mellett „kasza küllő”-t és „kender törőt” is találunk. A csűrben 300 kereszt búzát és 150 kereszt zabot írtak össze, szénát egy teljes istállóval és egy kazallal, borsót pedig egy „kazallal”. Az itt lévő kocsmá szabad volt Pünkösdtől Szent Mihály napig. Rudnán az összeírók egy nemesi házat foglaltak le és 22 köből kicsépezték a búzát.

1673-ban a szepesi kamara emberi a Máriássy-féle birtokok bérbeadásának lehetőségét is feltérképezték, feltüntetve az egyes haszonvételek és jobbágyok árendaösszegét is. A jobbágyi emberanyag tekintetében természetesen az egész telkes jobbágyok vezették a rangsort 24 Ft-os összeggel. A fél telkesek 12, a zsellérek 6, az egy házatlan zsellér 3 Ft értéket kapott. Érdekes, hogy a 20 fő szabados, akik minden bizonnyal ipari tevékenységet folytattak tőkeerősségükben csak a zsellér kategóriába sorolódtak, ami ismételten jól jelzi a feudális rend szerinti értékek prioritását!⁴¹ Rögzítették ezen túlmenően az allódiális rétek 200 szekérnyi szénatermését (200 Ft), Wagrindrüssel censusát (628 Ft),⁴² a városban lévő vasmalmot

⁴⁰ MOL U et C Fasc. 24. No. 12. 1673.

⁴¹ MOL U et C Fasc. 24. No. 11. 1673. november 11, Kassa. Az összeírók összesen 21 egész telkes jobbágyot (tőkeértékük 504 Ft), 32 fél telkes jobbágyot (420 Ft), 62 zsellért (372 Ft), és már említett házatlan zsellért (3 Ft), és 20 szabados (120 Ft) sorolták fel.

⁴² Wagrindrüssel 628 Ft-os censusát érdemes összevetni a 914 Ft-os másik összeírással!

(48 Ft), kocsmát (200 Ft), aenopoliát 4 főt Márkusfalván (40 Ft), 3 vilioriát (60 Ft), és malmot 80 szepesi köből zab, és 20 szepesi köből búza éves haszonnal, és rögzítették a falvakban található gabonamennyiséget is. Az összesítés szerint az árenda összege 2595 Ft lehetett.

Baksa István a Sátoraljaújhelyen élő, zempléni nemes aktív részese volt az összeesküvésnek. Az inkább a hegyaljai szőlőtermesztés előnyeit élvező, tanult Baksa gyorsan a kamara célpontjába került, birtokelkobzásra ítélték. Így került okkupálásra kicsiny duplini birtoka. A 230 köblös föld-, és 35 szekér szénát termő réttallódiummal rendelkező birtokhoz 4 település tartozott: Duplin, Wiszlava, Potocska és Bodonlaka. A településeken 3 soltész élt, censusuk (2 főnek 30–30 Ft, egy főnek 42 Ft évenként) összesen 102 Ft-ot tett ki egy évben. Egész telkes jobbágy 6, fél telkes 26 (összesen 27 családfővel!), $\frac{3}{4}$ -ed telkes 5, $\frac{1}{4}$ -ed telkes 42, zsellér 9 élt a településen. A magas jobbágyszám jelzi, Baksa birtoka nem szenvedett kárt a fegyveres harcokban. Bortermelésével hozható összefüggésbe, hogy két településen nevezetesen Wiszlaván és Potocskán „görög boltot” is találtak az összeírók. Mindkét faluban a kereskedő görögök 16–16 Ft éves bérletet fizettek!

Baksa István azonban nem felvidéki birtokaiból, hanem a Hegyaljai vagyonából élt. Újhelyen lévő kőházához, malom, 40 köblös allódium és 10 szekér szénát termő rét tartozott. Sok más birtokoshoz hasonlóan a szőlőtermesztésből szerzett vagyonát földbirtokvásárlásba fektette, így lett aztán Vissen, Kenézlőn, Zalkodon, Bercelen (Gercsely?) is birtokos, amely a Tiszán való átkelés után könnyen elérhető volt Újhelyről. Valószínű, hogy a szőlőtermesztéssel hozhatók összefüggésbe Ung vármegyei birtokai is (Ungvár, Császlóc, Voronkó).

Szabolcsi birtokain Vissen, Kenézlőn és Zalkodon nemesi telek jelezte birtoklási szándékát, és minden településen kialakított majorságai is. Vissen 225 köblös föld és 300 szekér (!) szénát adó rét. Kenézlőn 53 köblös föl, és 6 szekér szénát termő rét, Zalkodon 125 köblös major és 30 szekér szénát termő rét került kialakításra. Jobbágynak száma Vissen 40 fél telkes, Zalkodon egy pusztá egész telek, Bercelen pedig Rákóczi Ferentől inskribált 5 egész telkes, 3 féltelkes jobbágy és 3 zsellér volt. Ez a jobbágyszám szintén kevés lehetett az elszórtan fekvő, és viszonylag nagy kiterjedésű majorságok műveléséhez. Valószínű ezért is „bérelt” jobbágyokat Baksa I. Rákóczi Ferentől. A jobbágyok elégtelen száma pedig szolgálatuk magas fokáról árulkodik! A földesúri haszonvételeinek alacsony volta pedig Baksa viszonylagosan „új birtokosságára” hívja fel figyelmünket. Földesúri haszonvételeire alkalmas épületei – kocsmá, szárazmalom és tiszai vám – csak Kenézlőn került összeírásra, de úgy, hogy ezek becsértékét és éves hasznát nem közölték.

Az Ung vármegyei birtokok is hasonló helyzetben voltak. Ungváron egy pusztá nemesi háza volt, 57 köblös majorsággal és 20 szekér szénát termő réttel. Császlócon 4 egész telkes jobbágycsalád lakott, a puszták száma 3 (ebből 2 egész, egy fél telkes). Voronkón egy soltész, egy soltész telket írtak össze, valamint 5 fél

telkes jobbágyot és 3 zsellért.

A gyermektelenül meghalt, Újhelyen lakó Baksa István birtokait szőlőbirtokainak értéke nélkül (!) 1686-ban 11 238 Ft-ra becsülték.⁴³

Ispán Ferenc mikóházai uradalma egy jól szervezett nemesi gazdaságot mutat, az allodizálás maximális kihasználásával együtt. A dombos-hegyes táj ellenére Mikóházán 250 köblös föl, és 90 szekér szénát termő rét, Alsó Redmecen 20 köblös majorság és 25 szekér szénát adó rét, Felső Redmecen 90 köblös major és 12 szekér szénát termő rét szolgálta a földesúr ellátását.⁴⁴ A mikóházi uradalmi központban kastély állt, 2 kerttel, gyümölcsöskerttel és más egyéb épülettel, mint mészárszékkal. A Bósva folyón 2 vízimalmot írtak össze. Az összeírás jól mutatja a középbirtokos nemes Ispán Ferenc földesúri gondját is. A mikóházi központ (feltehetően Ispán lakhelye) és a közelében lévő két másik majorsági központ művelését csak a mikóházi jobbágyok látták el, mivel az összeírások sem Alsó, sem pedig Felső Remecen nem említenek szolgáló népességet. Mikóházán 25 féltelkes jobbágy és 10 zsellér lakott, akiknek minden bizonnyal igen megterhelő lehetett a 360 köblös majorság művelése, illetve a 87 szekér széna lekaszálása és behordása. A mikóházi kastély egykori felépítése úgy véljük nagyobb terjedelmű Abaúj és Gömör megyei uradalmat feltételezett, amely 1671-ben már csak szerény utóda lehetett az eredetinek.

Szóltak viszont az összeírók Szatmár vármegyei birtokokról, illetve más – szelintük – pusztákról is. A penyigei birtok központjában nemesi kúria állt, 230 köblös majorsággal és 91 szekér szénát termő réttel, vitifero kerttel 12 hordó bort adott. A birtokon 35 egész telkes, 8 féltelkes jobbágy és 3 cigány élt. A puszták száma magas: 14 egész, és 9 fél telek. Az „uradalomhoz” még Kömörő településén élő fél telkes jobbágy, és a Túron lévő vizimalom tartozott. Az egyéb puszták közé sorolt, ekkor valószínűen elnéptelenedett Szakoly faluban azért 60 köblös majort és 16 szekér szénát adó rétet írtak össze. Martonfalván és Arlóban – amit szintén a puszták közé soroltak – azért az összeírók lakosokat is felsoroltak.⁴⁵ Ennek oka valószínűen az volt, hogy a Gömör megyében lévő Martonfalva, és a Borsod megyében lévő Arló faluja török területen feküdt! Ennek ellenére azonban Martonfalván 2 jobbágyot írtak össze, 4–4 ökörrel, 6 és 2 lóval. Ezek közül az egyik adózott évi 10 Ft-ot Ispán Ferencnek. Arlóban két zsellért számoltak össze, ezek éves adója 8 Ft volt. A település határának közelében megemlítettek egy Szilakszó(!) nevű pusztát is, amelyet ha szántanak és művelnek kilenceddel tartoztak utána.⁴⁶

⁴³ MOL U et C Fasc. 84. No. 106. 1686.

⁴⁴ MOL U et C Fasc. 146. No. 2. 1671.

⁴⁵ MOL U et C Fasc. 146. No. 2. 1671.

⁴⁶ MOL U et C Fasc. 96. No. 20. 1670. november 12.

A szatmári birtokok állapotát egy 1675-ös felmérésből tudjuk megállapítani leginkább. A Penyige, Kömörő, Nagyszekeres, Dányád falukat tartalmazó birtokrész nem a legjobb állapotban volt. Jobbág্যokat Penyigén (40 család) és Kömörön (1 család) találunk. Magas a puszták száma: Penyigén 23, Nagyszekeresen 5, Dányádon 10 elpusztult telket írtak össze. Ennek ellenére a birtokokon jelentős allodizálás folyt, a jobbágyszámhoz viszonyítva mindenképp. A birtokok központja Penyigén volt, ahol a földesúri kúria is állt. A földesúri haszonvételek tekintetében viszont nem állt rosszul a falu, hiszen malom, halászati jog, szép erdők is ezt erősítették. Az itt élő 40 családból 31 egész telken, 6 fél telken gazdálkodott, 3 fő telek nélküli volt. Az igavonó ökrökkel rendelkező családok száma kevés, mindössze 19. Igaz ezek nagy része 4–8 ökrökkel rendelkezett (16 család). Ennek ellenére ez igen kevésnek tűnik főleg ha még hozzávesszük azt is, hogy Ispán Ferenc ezen a részen is jelentősebb majorgazdaságot tartott fent. Penyigén, az elpusztult Nagyszekeresen és Dányádon találjuk a földmajorságokat, 90 (92 hold – jugerum), 100 (78 hold) és 40 köblös (52 hold) vetési területtel. Penyigén ezen kívül 121 szekér szénát adó rét és 10 hordót termő kerti szőlő is a jobbág্যok munkarendjéhez tartozott. Így valószínűsíthető az, hogy az igavonó ökrökkel rendelkező jobbág্যok robotterhe igen jelentős lehetett. A 230 köblös vetésterület szántására (222 hold) mindössze 19 jobbág্য jutott, az egy főre eső terület 12,105 köböl vagy 11,68 hold nagyságot tett ki. Ha ehhez hozzávesszük azt, hogy az ökrökkel nemcsak az éppen vetés alá tartozó részt kellett szántani, hanem az ugart is, valamint kaszálni, betakarítani, behordani, csépelni is kellett: így kijelenthetjük túlzott volt Ispán Ferenc penyigei birtokán élő jobbág্যok robotterhe. Ehhez jött még hozzá a tizedkötelezettség, a sátoros ünnepeken beszolgáltatott 1–1 tyúk is.⁴⁷

Természetesen a környezet és társadalom kapcsolata nagyban befolyásolja egy adott hely termelési feltételeit és a gazdálkodás formáját, milyenségét. Az összeírásokból azt tapasztaljuk, hogy ha a földesuraknak lehetőségük volt, maximalizálták a majorságok nagyságát. Főleg a hegyvidékek lankásabb, dombosabb területein figyelhető meg ez a jellemvonás. Ez is bizonyítja: a késő középkori nemesség számára a hagyományos szemtermeléses majorsági gazdálkodás jelentette „a rendszer csúcsát”. Bizonyítja továbbá, hogy az összeírási szokás, amelyben a termelő jobbág্য értékesebb volt a szabadosnál, a mesterembernél, akik ingyenmunkáját nem, vagy korlátozott formában vehették igénybe. Az ingyenmunka volt tehát a rendszer gazdasági alapja, egyben motorja is. A feudális rendszer ellentmondásaira hívja fel figyelmünket továbbá, hogy a hegyvidéki környezetben lévő nagyszámú vasgyártásra specializálódott malom, fűrészmalom, az üveggyártás alapját adó törőmalmok (ez esetben nem kendertörő malmok) gazdasági

⁴⁷ MOL U et C Fasc. 36. No. 72. 1675. Az összeírást a penyigei birtokrész árendába adása alkalmával készítették. Az árendátor ekkor Bot Márton volt.

haszna egy jobban menő kocsmá évi jövedelmét biztosította csak! A lényeg abban van véleményünk szerint, hogy a földesurak nem tudták kihasználni ipari lehetőségeiket, így „megelégedtek” a malmonkénti 20–50 Ft évi árendás haszonnal. Ennél fontosabbak, én nagyobbak voltak azok a feudális haszonvételek, amelyek a cenzusból, a sátoros (vallási) ünnepekre adott ajándékokból, a kocsmajövedelemből, a tizedelésből, az erdőből származott.

Az összeírások sok más tanulsággal is szolgálnak. A társadalmi kategorizálás nem egyértelmű: sokszor jelentős állatállománnyal rendelkező jobbágyságot számítottak zsellér sorba (szántófölddel rendelkezőket is!), és olyanokat tettek jobbágy kategóriába, akinek semmi állata nem volt! A források egyértelműen bizonyítják, hogy a jobbágycsaládoknál sokszor 3 generáció élt együtt, nagycsaládos formában. A források jelzik a rokonsági fokot, a megnősült testvér jelenlétét, a fiúgyermeket, az esetleges rokonokat, akik mind egy telken éltek. A szolgálatban viszont ez nem mindig jelent meg, hanem a jobbágycsaládfő számított adóalannak, így élhetett több felnőtt, családos férfi is egy telken, szolgálatuk csak egy volt!

A környezet nagyban befolyásolta a teleknagyságot, így a hegyvidéken az 1670-es években erősen töredékelkes falusi jobbágyságot találunk, a mezővárosok esetében bár vannak hasonlóságok, a helyzet jobbnak mondható. Általánosságban megfigyelhető, hogy Szepes, Sáros, vármegyékben, Zemplén északi részében, Ung, Ugocsa megyében élő jobbágyság biztonságosabb környezetben éltek, s ez elsősorban számuk mellett, állatállományukban is kifejezésre jut. Természetesen ezekkel az adatokkal is óvatosan kell bánnunk, mert a legtöbbször, a telki állomány és állatszám viszonyában – érdekes módon – a hódoltsági terület jobbágyságai voltak a legkedvezőbb helyzetben!

A természeti környezet jellege meghatározta a jobbágyság szokásait, a termesztendő növények, és tenyésztendő állatok körét. A hegyvidéken ebben az időben jelenik meg a juhtartás jelentősebben, bár ez számában jóval a szarvasmarha és sertéstartás alatt marad. Hegyvidéken inkább rozst, zabot, gabonát (kétszerest) termeltek, amíg az alföldön gabonát, búzát a rozs és a zab mellett. A tatárka, a tönköly, a borsó, a lencse és a kendermag termesztése igen kis volumenű volt. A lankásabb területeken (a bükk és tölgyerők határán) jelentős volt a sertéstartás, illetve a makkoltatásból (pázsit tizedből) származó jövedelem.

A 17. század egyik döntő vonása a jobbágyi társadalom életében az, hogy erőteljesebben bekapcsolódtak a kereskedelembe (állattenyésztés, piacozás), fontos elem, hogy bér munkát vállaltak (a földeken aratáskor, szőlőmunkát), illetve saját vállalkozásba is kezdtek (malombérlés, fűrészmalom, vasmalom bérlés). Ezek a lehetőségek vezettek oda, hogy sok családnak sikerült kitörnie a feudális „elit” kategóriából, és szabadosságot nyerni, bérlőként megjelenni. A feudális földesúr számára ugyanis a varázsszó a termelő jobbágyon kívül, a készpénz szavunkban rejlett. Az egy összegben vagy negyedévenként fizetett árendaösszegek, az egy

összegben megváltott szabadságok, az ipari munkával megváltott robotmunka jelentős könnyebbséget hozott! A földesurak számára pedig az ingyen kapott ipari termékek, és lefizetett pénzösszegek jelentették a megnyugvást.

A természeti környezet befolyásoló ereje talán a szőlős területeken látszik leginkább. Nem kell bizonyítani, hogy a borból származott az egyik legjelentősebb haszon. A pénzbeli haszon mellett azonban talán még jelentősebb a szőlőbirtok társadalom-alakító szerepe. Az, hogy a szőlő nem esett a telkiállomány kategóriájába és szabadon adható-vehető volt, a legjobb út volt a jobbágy számára a felemelkedéshez, és a biztosabb élethez is. A bor eladása, kimérése jelentős tőkét halmozott fel, ami a társadalmi státuszt is megváltoztatta. Annak ellenére, hogy a szőlős falvakban élő jobbágyok robotmunkával is tartoztak, saját szőlőjükből származó jövedelmük stabil hátteret biztosított. A mezővárosok jobbágysága pedig már-már kiváltságos helyzetben volt, egy összegben adózott, robotját pénzen váltotta meg, és idővel jobbágystátusza is feledésbe merült.

Az ember befolyásoló ereje a kettős adózású területek, feldúlt kifosztott részein mutatkozott, ahol a jobbágyság szegényes körülmények között élt Szabolcs, Szatmár, Borsod, Nógrád, Heves bizonyos részein. A többi hely is szenved veszteséget 1670 után, de nem jelentőset. Szepesség és Sáros jó helyzetben van hozzájuk képest. Ez, a feldúlt, népességében lecsökkent terület adja a magyar társadalom és gazdaságtörténet másik érdekes színfoltját a tömegében taksás jobbágyságot! Ezek a részek ugyanis olyan instabil közbiztonsággal bírtak, hogy a földesúrnak könnyebb volt évente egyszer pénzben elkérni a feudális járadékokat. Ezeken a területeken, noha a jobbágyság jobban ki volt téve a zaklatásnak, mégis a terheket tekintve könnyebb helyzetbe kerülhetett a nyugodt környéken élő társaiknál.

A környezet – gazdaság – társadalom viszonya szoros összeköttetésben áll egymással, és alapvetően meghatározza a termelési lehetőségeket. Ezen túlmenően azonban a stabil termelési háttér, illetve az egyéb, nem a környezettel összefüggő piaci lehetőségek voltak azok, amelyek a legnagyobb mértékben befolyásolhatták egy kisebb vagy nagyobb körzet, vagy település gazdálkodását.

IRODALOMJEGYZÉK

Heckenast Gusztáv:

Magyarország bányászata és ipara a XVII. század végén. In: Gazdaság és Mentalitás Magyarországon a török kiűzésének idején. Discussiones Neogradienses 4. Salgótarján 1987

Pach Zsigmond Pál (főszerk.):

Magyarország története 1526–1686. II. kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest 1987

- Pauler Gyula: A bujdosók támadása 1672-ben. In: Századok 1869. Március hó, harmadik füzet
- Pauler Gyula: Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése 1664–1671. I–II. kötet, MTA Könyvkiadó, Budapest 1876
- Ulrich Attila: A tokaji uradalom gazdálkodása a XVII. század második felétől a napóleoni háborúk koráig. Tokaj, Várostarténeti tanulmányok IV. Tokaj, 2003
- Ulrich Attila: Török hódoltság Szabolcsban a XVII. században. A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve, XLI évf., Nyíregyháza 1999
- Wellmann Imre: Gazdasági élet Magyarországon a töröktől megszabadító háború idején. In: Gazdaság és Mentalitás Magyarországon a török kiűzésének idején. Discussiones Neogradienses 4. Salgótarján 1987

The Relations of Economic Environment and Society in the 1670s by Attila Ulrich

After revealing the conspiracy led by Palatine Ferenc Wesselényi significant property confiscations took place in the administrative area of the Chamber of Szepes. Several of the Hungarian Calvinist magnates and county nobles fell victims to the reprisals following. The large number of confiscated estates ranged from the western part of Szepes County to the eastern part of Szatmar County and part of the area under Ottoman rule. Considering the geographical features this region embraces varied landscape from the Plain to the mountainous area. The aim of our research was to study the relation of natural environment, farming and society. The question in itself is factual, as the natural environment basically determines the frameworks for farming, at the same time also providing alternatives. Through the examples of estates selected and analysed it seems evident that close relationship exists between environment, economy and society, however, area-specific practices could also develop differing from local facilities.

CSALÁDI GAZDASÁGOK A KOHÁRYAK NÓGRÁD, ILLETVE HEVES ÉS KÜLSŐ-SZOLNOK VÁRMEGYEI BIRTOKAIN A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC UTÁN¹

SZIRÁCSIK ÉVA

A Koháryak Nógrád vármegyében, valamint Heves és Külső-Szolnok vármegyében lévő birtokain a házhely nélküli gazdák döntő többsége nem mások gazdaságában vállalt munkát, mivel többségüknek más megélhetési forrása volt. A mezőgazdasági termelésből élő gazdák, akik minden bizonnyal bér munkás alkalmazására képtelenek voltak, gyakorlatilag csak családtagjaik munkaerejére számíthattak. Mindezek miatt érdemes alaposabban megvizsgálni a Koháry-birtokok forrásait a családi gazdaságok tekintetében.

Az 1716-os és 1718-as esztendőkből a Koháryak Nógrád vármegyei központú birtokai közül urbárium készült a szécsényi, a zsélyi, a gyöngyösi uradalomra, valamint Koháry Farkas fiainak és Koháry II. István országbírónak egy-egy fülékinek nevezett birtokára vonatkozóan.² Az urbáriumok olyan jellegű úrbéri összeírásokat tartalmaznak, amely alapján a három családi gazdasági formát el lehetett különíteni egymástól, vagyis az özvegy által vezetett, az egygazdás és a nagycsaládi gazdaságokat.

Az özvegyi gazdaságokat megözvegyült asszonyok vezették, akikkel együtt élhettek férfi családtagjaik. A vizsgált Koháry-birtokokra is jellemző volt, hogy felnőttnek számító férfiak laktak egy-egy özvegy gazdaságában. A fiúk testi, vagy szellemi fogyatékosága is lehetett az együttélés oka, de ez nem lehetett egyedüli ok, hiszen például a Zichyek Nógrád vármegyei divényi uradalmának az 1736. évi összeírásában vőket is följegyeztek.³ Az özvegyi gazdaság munkaszervezete a 18. század írástudóit nem foglalkoztatta, annál inkább a 20. század néprajzi gyűjtőit, például Fél Edit kisalföldi kutatásai alkalmával azonos kérdéssel találkozott.

¹ Codicillus Comitis Antonii Grassalkovich, 1771. MOL Családi levéltárak P429., Grassalkovich-család levéltára, 2. doboz.

² Az elemzés tárgyát képező forrás megjelent, a továbbiakban erre hivatkozunk. Az urbárium körülményeinek bővebb ismertetésétől és forráskritikai megjegyzésektől eltekintünk, mivel az a forráskiadvány bevezetőjében megtalálható. Az idézett személyek és települések beazonosíthatók a kötet mutatói alapján. (SZIRÁCSIK, 2007.)

³ SZIRÁCSIK, 2005. 76.

Az 1912-ben elhunyt Cziba Zsigmond özvegyének gazdaságában 17 éves fia örökölte a gazda posztját, az „*apahelyettes*” irányította a gazdaságot öccsei, sőt mindenki tiszteletétől övezve.⁴ A Komárom megyei Martson viszont az apa halála után özvegye vette át az irányítást, s csak az édesanyja halála után tarthatott igényt a gazdai tisztre a legidősebb fiú.⁵ A 18. századi Nógrád vármegyei Koháry-, vagy a Zichy-birtok területén a gazdaság feje elméletileg az özvegyasszony lehetett, de akár az anya, akár az egyik fiú vezette gyakorlatilag a gazdaságot a szokásoknak megfelelően, azt teljes bizonyossággal talán sohasem fogjuk megtudni.

Az ún. egygazdás termelőüzem kategóriájába sorolhatóak a gyermekes, vagy gyermektelen felnőtt férfiből és családjából álló gazdasági egységek. Az egy gazdás üzemről az életkori és a nemi munkamegosztáson kívül a gazdaságot irányító férfi patriarchális viszonyoknak megfelelő, fölérendelt szerepéről tudunk. A korabeli Európában ugyanis a családtagok pontosan körülhatárolt feladatokat végeztek a családban betöltött pozíciójuk, életkoruk és nemük szerint, így például a férfiak a mezőn dolgoztak, a nők pedig a háztartást vezették, az állatokat gondozták, művelték a kertet, értékesítették a többlettermést.⁶ Reguly Antal a 19. századi Nógrád megyében ugyanezzel a jelenséggel találkozott: „*Nők fonnak, mosnak, főznek, kenderrel foglalkoznak, szénát takarítanak, kapálnak, ez a legnehezebb munka, melyre használtatnak.*”⁷ Bél Mátyás a 18. században pedig a következőket tapasztalta: „*A házastársak közti viszony tekintetében sajátos dolog Magyarországon, hogy a feleség engedelmes urának, a férj pedig apai szeretettel viseltetik asszonya iránt... Az ifjak vigyáznak a fölszerelésre, etetik a szárnyasokat, libát és bárányt legeltetnek, a felnőttek szántanak, kaszálnak, aratnak, csépelnek...*”⁸

A nagycsaládi gazdaság az egymással rokonsági kapcsolatban lévő emberek termelői közösségét jelentette. A nagycsalád jellemzője tehát elsősorban nem az együttlakás, hanem a közös gazdálkodás lehetett. A 19. században leírt nagycsaládi közös gazdaságokban életkoruknak, nemüknek megfelelő munkát végeztek a gazda irányítása alá tartozó rokonok. Az átmenetileg, tartósan beteg, öreg családtag feladatát átvették az egészségesek, amiben a nagycsalád szociális feladata is megnyilvánult. A közös termelés együttes fogyasztást vont maga után. A „közből” fedezték mindenkinek az élelmét, bizonyos mértékig a ruházatát, a család adóját és a szükséges gazdasági felszerelést.

A 19. században a gazdaság irányítójának a gazdát tekintették, aki a család legöregebb férfije, a természetes apa, illetve a legrátermettebb (vagy a gazdaságba legtöbbet adó) férfi volt. A vezetésre alkalmatlan gazdát az azonos vezetékne-

⁴ FÉL, 1944 / 3. 5.

⁵ FÉL, 1944 / 2. 19.

⁶ SCOTT–TILLY, 1992. 109.

⁷ SELMECZI–KOVÁCS, 1975. 17.

⁸ BÉL, 1984. 178., 475.

vű, vagyis az egy hadba tartozó legöregebb férfiak leteheték tisztéből, s helyére megfelelőbb gazdát választhattak. A hatalom a gazdát illetve, mindenki engedelmeskedett neki. Néhány megfigyelés beszámol a többi férfi családtag tanácsadó jogairól. A gazdának irányító, szervező feladata volt a paraszti üzemben, s nehéz fizikai munkát nem, esetleg ritkán végzett. A családon kívüli működése kiterjedt a család erkölcsi, jogi, gazdasági képviselésére, ami a belső fegyelem fenntartását is feltételezte. Ám a családtagok kettős felügyelet alatt álltak, egyrészt a gazda, másrészt a többi családtag gyakorolt ellenőrzést a termelő közösségben élők fölött.

A háztartást a gazdasszony vitte, s ő irányította a többi asszony munkáját. A gazdasszony a gazda felesége, vagy a legidősebb nő lehetett. A gazdán és a gazdasszonyon kívül a családtagok egyenrangúak voltak, csak az életkor, a nem és a menyecskék esetében az após házához kerülés sorrendje tett különbséget.⁹ A 18. században is hasonló lehetett a helyzet, bár csak annyit tudunk biztosan, amit Bél Mátyás leírása közöl: *„A nők segítenek a gazdasszonynak a házi munkában, ételt juttatnak a dolgozóknak, és serényen végzik a ház körüli gazdálkodásban előadódó feladatokat, javakorabeli, jó erőben lévő, mozgékony s lehetőleg erős lányok, asszonyok meg özvegyek ők... Ételük ugyanaz, mint a többi háznépé, együtt készítik a gazdasszonnyal, akitől állandóan függenek. Egyik ennivalót hoz az éléskamrából, a másik tüzet rak, a harmadik főz.”*¹⁰

Ha a Rákóczi-szabadságharc után néhány esztendővel készült úrbéri összeírások alapján vizsgáljuk a családi gazdaságtípusokat, akkor az a szembeötlő jelenség tűnik fel számunkra, hogy az özvegyen maradt asszonyokhoz tartozó gazdaságok száma jelentéktelen volt. Az ide sorolható 25 gazdaság mindösszesen csak a 3%-át tette ki az összesen feljegyzett 906 gazdaságnak. A jövevények körében csupán két özvegyi gazdaságot találtak, míg a helybelinek számító gazdák között egy özvegyi gazdaságról számoltak be a források lapjain. A többi özvegyi gazdaság vezetője az ismeretlen származásúak közül került ki.

A nagycsaládi gazdaságok több házasságos férfi együttes gazdálkodásával működtek, ebbe a típusba tartozott a gazdaságok jelentős hányada, pontosabban 15%-a.¹¹

⁹ Feltűnő, hogy a már említett 19. századi leírások és a 20. század eleji néprajzi kutatások régiótól, nemzetiségtől függetlenül igen hasonló jellemzőkről számoltak be. A Nógrád vármegyei, vagy ahhoz közeli területeket kutatók (például PINTÉR, 1995.; PAP, 1856.; NAGY, 1856.) 19. századi leírásai egybecsengenek a 20. századi etnográfusok, különös tekintettel a Morvay Judit 1981. évben megjelent, a közeli mátraalji gyűjtőmunkáinak eredményeivel.

¹⁰ BÉL, 1984. 183.

¹¹ Összehasonlításként a Zichy család Nógrád vármegyei divényi uradalmában a következő arányokkal találkozhatunk. A nagycsaládok az 1736. évi 12 % helyett huszonhárom év elteltével már csupán 2 %-kal képviselték magukat a gazdaságok körében, ami miatt az ún. egygazdás gazdaságok aránya 86 %-ról 95 %-ra emelkedett az összes gazdaságok között a tárgyalt korszakban, mivel csak egy százalékkal nőtt, azaz 3 %-os lett az özvegyi gazdaságok részaránya. (SZIRÁCSIK, 2005. 80.)

Minden nagycsaládos gazda származása ismert volt. A jövevény gazdák közül 43 gazdaságában dolgozott házas rokon a gazda mellett, míg a helybeli gazdák közül 95 főnek volt nagycsaládi gazdasága. Ez a nagynak tűnő különbség azonban drámaian mérséklődik, ha azt emeljük ki, hogy a jövevény gazdaságfők közül 14%, a helybeliek köréből 18% dolgozott nagycsaládi keretek között. Jól látszik azonban, hogy a nagycsaládi gazdaságok száma a helybelinek számító népességen belül még így is magasabb volt a jövevények vonatkozó adataihoz képest.

Természetesen a családi gazdaságok legnagyobb hányada, pontosan 82%-a a klasszikusnak mondható egygazdás gazdaságokban dolgozott, ahol egy férfi akár családtagok nélkül, de leginkább saját családjával végezte munkáját. A helybeliek körében 81%-ot ért el az egygazdás gazdaságok aránya, miközben a jövevények esetében sem lett sokkal magasabb (84%) ez az érték. Az ismeretlen származású gazdáknál (85%) emelkedett ez az arány a legmagasabbra.

1. táblázat: A családi gazdaságok típusai

gazdaság/db	összesen	özvegyi	egygazdás	nagycsaládi
jövevény	300	6	251	43
helybeli	526	7	424	95
ismeretlen	80	12	68	0
összesen	906	25	743	138

gazda/%	összesen	özvegyi	egygazdás	nagycsaládi
jövevény	100	2	84	14
helybeli	100	1	81	18
ismeretlen	100	15	85	0
összesen	100	3	82	15

A Koháry-birtokok urbáriumainak sajátosságai közé tartozik, hogy nem tudjuk minden esetben megkülönböztetni a teljes gazdákat a zsellérektől, ám a nemesek és a szabadosok vizsgálatára lehetőséget ad a forrás. A 47 nemesről biztosan állíthatjuk, hogy egyik sem gazdálkodott házas férfi rokonával, nem volt tehát nemesi származású nagycsaládos gazda. Ám több nemes özvegy asszony nevét is felsorolhatjuk a gazdák között. Özvegyi gazdaságot vitt tehát: a gyöngyösi nemes Zörögh (Zörög) Pál özvegye, valamint Tassy Péter özvegye, Szabó (Szabo) György és Horváth (Horvat) György özvegyei. A Koháry-birtokra korábban 18 szabados, szabadmenetelű gazda érkezett, akik közül csak ifjabb Bárány (Baran) János ma-

radt szabados, annak köszönhetően, hogy apja népesítette be Balassagyarmat Koháry-birtokhoz tartozó részét. Ifjabb Bárány (Baran) János 1716-ban két házas bátyjával, 12 éves öccsével és 14 éves fiával egy házhelyen gazdálkodott. Rajta kívül más nagycsaládi gazdaságban dolgozó gazdát, vagy esetleg özvegyasszonyt nem találhatunk a volt szabadosok neve mellé jegyzett gazdaságok élén.

Főként az egygazdás gazdaságok családfői vállaltak mezőgazdaságon kívüli munkát, vagy űztek valamilyen foglalkozást, esetleg különböző hivatalt láttak el. Az özvegyekre és a nagycsaládos gazdákra mindez kevésbé volt jellemző.

A 29 iparos közül csak a Balassagyarmatra érkező Kovács Janó kovács gazdálkodott házas öccsével nagycsaládi keretek között. A három bíró nem volt nagycsaládos gazda és természetesen özvegyasszony sem. A 22 katona, vagy katona leszármazott közül csak a balassagyarmati Olá Márton, az egykori császári katona élt nagycsaládi keretek között. A három uradalmi tisztviselő és alkalmazott között volt egy nagycsaládi gazdaságot vivő a „*gondviselő*” ifjabb Bárány (Baran) János személyében. A pásztorok között azonban két özvegyi gazdaság élén álló asszony nevét is följegyezték: a rimóci Holecz Mihálynéét, aki 12 és 18 éves fiaival gazdálkodott, valamint a zahorai Kovács Mártonnéét, akinek 2, 11 és 14 éves fiai voltak. A nagycsaládosok között is voltak pásztorok, így a gyöngyöstarjáni Bolya András és a gyöngyöspatai Balogh János és Iványi Gergely, valamint az óvári Srankó István. Koldus volt viszont a szécsényi Gombkötő Jánosné. Az özvegy és nagycsaládos gazdák esetében az említett példák inkább kivételnek értelmezhetőek. A nagycsaládok esetében mindezt tovább hangsúlyozza az a tény, hogy a jövevény nagycsaládos gazdák egy része felhagyott korábbi lakóhelyén végzett foglalkozásával: a keszegi Majernik Tamás a majorossággal, Serfőző Pál ugyanitt a serfőzéssel és Pasztor Antal a pásztorkodással Keszegre települését követően.

Ha az egyes családi gazdaságtípusok területi elhelyezkedését vizsgáljuk, akkor a következő következtetéseket vonhatjuk le. Feltűnő módon az özvegyi gazdaságok két mezővárosban koncentráálódtak. A Nógrád vármegyei Szécsényben hat özvegyi gazdaságot találtak, míg a Heves és Külső-Szolnok vármegyei Gyöngyösön hetet, vagyis az özvegyi gazdaságok 52%-a a két mezővárosban működött. Mindezen kívül egy-egy özvegyasszony élt Balassagyarmat és Gyöngyöspata mezővárosokban is.

A nagycsaládi gazdaság viszont, amely egyébként elsősorban a mezőgazdasági termelésre épült, a Koháry-birtokok legtöbb mezővárosában, így Szécsényben, Gyöngyösön és Füleken egyáltalán nem mutatható ki. A Nógrád vármegyei mezővárosok közül csak Balassagyarmat mezővárosban és a szomszédos Heves és Külső-Szolnok vármegyei Gyöngyöspata mezővárosban találtak az összeírók nagy számban nagycsaládi gazdaságokat. Az utóbbi települések falusias jellegére utalhat ez a jelenség. Balassagyarmatról például a kortárs Radványi Ferenc is

megjegyezte, hogy lakói „*paraszti szokásokat*” követtek.¹² Mindenesetre a nagycsaládi gazdálkodás inkább a falvakra volt jellemző.

2. táblázat: A családi gazdaságok típusai településenként

gazdaság/db	összes	özvegyi	egygazdás	nagycsaládi
I. szécsényi uradalom				
Szécsény	93	6	87	0
Varbó	19	0	13	6
Trázsz	11	1	8	2
Nagy- és Kiscsitár	18	0	15	3
Lóc	7	0	6	1
Sipek	3	0	3	0
Rimóc	7	1	6	0
Hollókő	6	0	4	2
Ecseg	31	0	22	9
Szakál	6		6	
II. a zsélyi uradalom:				
Balassagyarmat	39	1	26	12
Zahora	9	1	3	5
Zsély	25	0	18	7
Szklabonya	8		5	3
Kisújfalu	10	0	5	5
Óvár	16		7	9
Bussa	19		14	5
Kiszellő	2		2	
III. a gyöngyösi uradalom:				
Gyöngyös	70	7	63	0
Adács	29	0	27	2

¹² RADVÁNYI FERENC: Collectanea ad historiam Comitatus de Nógrád. é.n. (Nógrád Megyei Levéltár VIII. 701/7. 179–180.

gazdaság/db	összes	özvegyi	egygazdás	nagycsaládi
Visznek	8	0	6	2
Hort	62	0	56	6
Gyöngyöspata	111	1	102	8
Gyöngyöstarján	41	3	35	3
Keszeg	17		10	7
Herencsény	8		8	
IV. Koháry István füleki uradalma:				
Fülek	54	1	53	0
Uhorszka	21		19	2
Garáb	10	2	7	1
Nyitra	6		4	2
Nagydaróc	6		4	2
Bolyk	8		6	2
Galsa	19	1	12	6
Sávoly	8		6	2
Perse	12		11	1
Bolgárom	11		8	3
Kovácsi	8		6	2
Csákányháza	7		4	3
Sid	3		3	
V. Koháry Farkas fiainak füleki uradalma:				
Csákányháza	7		6	1
Sid	2		2	
Nyitra	6		5	1
Kovácsi	2			2
Nagydaróc	7		6	1
Garáb	3		2	1
Uhorszka	27	0	20	7
Bolyk	4		2	2

A CSALÁDI GAZDASÁGOK ÉS A CSALÁDTAGOK

A családi gazdaságok munkaerejét elsősorban a családtagok alkották. A gazdák-nál összegyűlt csekély pénzmennyiség nem tette lehetővé ugyanis a bér munka nagyobbarányú alkalmazását, ami miatt a paraszti gazdaságok munkaerejét főként a gazdák családtagjai alkották. A tradicionális társadalmak alapvető munkaszervezeti kerete elsősorban a család volt. A Koháry-birtokok úrbéri összeírása alapján tanulmányozni tudjuk a férfi családtagok számát és összetételét egyaránt.

Az elemzett területen a 906 családfőn kívül 955 férfi családtagot jegyeztek le az összeírók, vagyis egy gazdaságra a családfőn kívül átlagosan 1,05 férfi jutott. Átlag fölötti volt az átlagos férfi családtagok száma a nagycsaládok esetében, átlag alatti pedig az egygazdás gazdaságok esetében, még inkább pedig az özvegyasszonyok gazdaságaiban.

3. táblázat: A családtagok száma

gazdaság/db	családfő	családtag	családtag átlag
özvegyi	25	17	0,68
egygazdás	743	550	0,74
nagycsaládi	138	388	2,81
összesen	906	955	1,05

Az özvegyasszonyok fiaikkal éltek együtt kivéve a balassagyarmati Liszkay Andrásné, aki 7 és 12 esztendő unokáival lakott. Az özvegyi gazdaságokban is fontos szerep jutott a férfi munkaerőnek, hiszen máshol szintén *„nyomorúságra is jut az özvegy, ki munkabíró fiú híján nem tudja továbbvinni elhalt férje gazdaságát”*.¹³

Az egygazdás gazdaságokban a családfővel nagyobb részt a saját fia, esetleg mostohafia lakott, illetve több gazdához is felírták az öccse(i) nevét, egy esetben pedig a bátyját is. Gyakorta előfordult azonban, hogy a gazda fiai idősebbek voltak a gazda öccsénél, de számos gazdaság esetében a gazda 13 évesnél jóval idősebb, nem házas öccséről szerezhetünk tudomást.

A 19. század második felében készült írásokban visszatérő motívum, hogy a nagycsalád tagjai nem tudták, milyen rokoni szálak kötik őket össze.¹⁴ Mindezzel ellentétben a divényi uradalom területén a legszorosabb rokonsági fok, vagyis az apa-fiú kapcsolat az 1736. évi forrásból világosan kitűnik kilencvenegy esetben, tizenhárom nagycsaládban a családfő mellett dolgozott annak veje, egy ízben pe-

¹³ WELLMANN, 1967. 63.

¹⁴ PINTÉR, 1995. 19–21., PAP, 1865. IX., NAGY, 1856. 455.

dig két vőt is említettek. Egy-két kivételtől eltekintve a családfővel azonos vezetéknévű gyermekes férfi élt hatvanhárom ilyen családban, akiknek a neve mellett néha feltűntették, hogy a családfő fivérei. A fennmaradó nyolc gazdaságban vegyes összetételű nagycsaládokat jegyeztek le az összeírók, ahol a gazda gyermekes fia mellett a gazdával azonos vezetéknévű gyermekes férfi is dolgozott. A másik vizsgált évben, az 1759-es esztendőben a harminchárom nagycsalád között egy-egy esetben vőt, vegyes összetételű nagycsaládot, két helyen gyermekes fiút regisztráltak a gazda mellett, a többiben pedig döntően azonos vezetéknévű apák fordultak elő.¹⁵

Az elemzett Koháry-birtokok nagycsaládi gazdaságaiban a házas férfiak nagyobb része a gazda fia, esetleg mostohafia volt, illetve az öccse. Előfordult még, hogy a gazda bátyja, sógora, veje, vagy a vele azonos vezetéknévet viselő házas férfi gazdálkodott nagycsaládi keretek között. A nem házas családtagok jó részét a gazda fiai, mostoha fiai alkották, részben pedig unokái, öccsei, öccse fiai, egy esetben bátyja és bátyja fiai. A Koháryak uradalmaiban tehát a nagycsalád első sorban a gazdák fiainak és öccseinek volt a termelő közössége.

4. táblázat: A családtagok összetétele

gazdaság/ fő	fia	mostohafia	unokája	öccse	öccse fia	bátyja	bátyja fia	sógora	veje	?
özvegyi	15		2							
egygazdás	469	17	1	62		1				
nagycsaládi nem házas	149	2	24	20	27	1	2			
nagycsaládi házas	89	4		50		9		5	2	4
nagycsaládi	238	6	24	70	27	10	2	5	2	4
összesen	722	23	27	132	27	11	2	5	2	4
	76%	2%	3%	14%	3%	1%	0%	1%	0%	0%

Eltérő számadatokat kapunk továbbá a 19. századi leírásokban az egy családban élők becsült számáról is, amely huszonötötől ötven főig terjedt. A 19. századra értelmezve például a divényi uradalom akkori jogi képviselője, Pintér Sándor a

¹⁵ SZIRÁCSIK, 2005. 77–78.

korabeli nagycsaládot tekintve 25–30, míg a régebbi időkre vonatkozóan 35–50 fős létszámot adott meg, Pap Gyula viszont kb. 30 főre becsülte az egy-egy nagycsaládhoz tartozókat, míg Nagy Pál 25–30 fős nagycsaládokat említett. A divényi uradalom területén a legtöbb férfit magába foglaló nagycsalád regisztrált férfi száma az 1736-os esztendőben tizenhárom, az 1759-es évben tizennégy fő volt. Ha a családon belül a férfiak és a nők számát azonosnak vesszük, akkor 26–28 családtaggal kell számolnunk, vagyis az alacsonyabb érték körüli létszámot kell elfogadnunk. Mind a rokoni kapcsolatok nem ismeretét, mind pedig a nagy létszámú 50 fős nagycsaládot inkább a 19. századi nosztalgia termékének tekinthetjük, amely egyfajta „aranykort” idézett.

A legnagyobb létszámú gazdaságok a nagycsaládok voltak a Koháryak elemzett uradalmában is. A nagycsaládokban 116 esetben még egy házas embert találtak a családfőn kívül, 19 alkalommal két házas családtagot, míg három esetben három házas férfit.¹⁶ A nagycsaládos gazdához egy családtagtól 6 családtagig tartozott házas és nem házas férfi. Az óvári Benkocs Mihály azonban még kilenc férfi rokonával alkotott nagycsaládi gazdaságot, miközben a gyöngyöspatai Tőtök János 11 férfi rokonával élt együtt. Ha a nők számát azonosnak vesszük a férfiakéval, akkor maximum 22 fős nagycsaládról beszélhetünk, ami a divényi uradalomban néhány évtized múlva megfigyelthez képest is alacsonyabbnak számított.

A 955 férfi családtag 78%-ának feljegyezték az életkorát. Szinte mindegyik családtag életkora ismert az egygazdás gazdaságokban, míg az özvegyi gazdaságokban csak a férfiak 71%-áé. Hasonlóan a családfőkhöz, a nagycsaládi gazdaságokban élő házas férfiak életkorát sem kívánták lejegyezni a korabeli összeírók. Csupán két kivételtől számolhatunk be. Az ecsegi Tari Mátyás egyik házas fia 13 esztendő volt, míg az ugyanott lakó Suranyi Pálé 10 esztendő.¹⁷ A nagycsaládi gazdaságokhoz sorolható házas férfiak életkorának nem ismerete miatt a nagycsaládi gazdaságok férfi családtagjainak életkora csak az esetek 52%-ában elemezhető, ha a házas férfi családtagok életkorát is megadták volna, akkor ez az arány egyébként a 89%-ot érte volna el.

¹⁶ A forrás nem jelzi a házas férfiakat, csak a gyermekes férfiakat, amiből a házasságra következtetést vonhatunk le.

¹⁷ A paraszti társadalomban a fiúk a nősüléssel váltak gazdasági-társadalmi értelemben vége felnőtté. A 18. századi divényi uradalomban már a 15 éves kor körüli életkorban megindult a nősülés. Egy 13 éves korában már nős embertől eltekintve elmondhatjuk, hogy a házassági életkor kezdetét 15 éves korra tehetjük, míg a végét jobbra az apák 30-as éveire középig datálhatjuk. (SZIRÁCSIK, 2005. 49.)

5. táblázat: Az ismert életkorú családtagok

gazdaságtípus	családtag/fő	ismert életkorú	
		fő	%
özvegyi	17	12	71%
egygazdás	550	535	97%
nagycsaládi	388 (ebből 163 házas)	200	52% (89% a nem házas)
összesen	955	747	78%

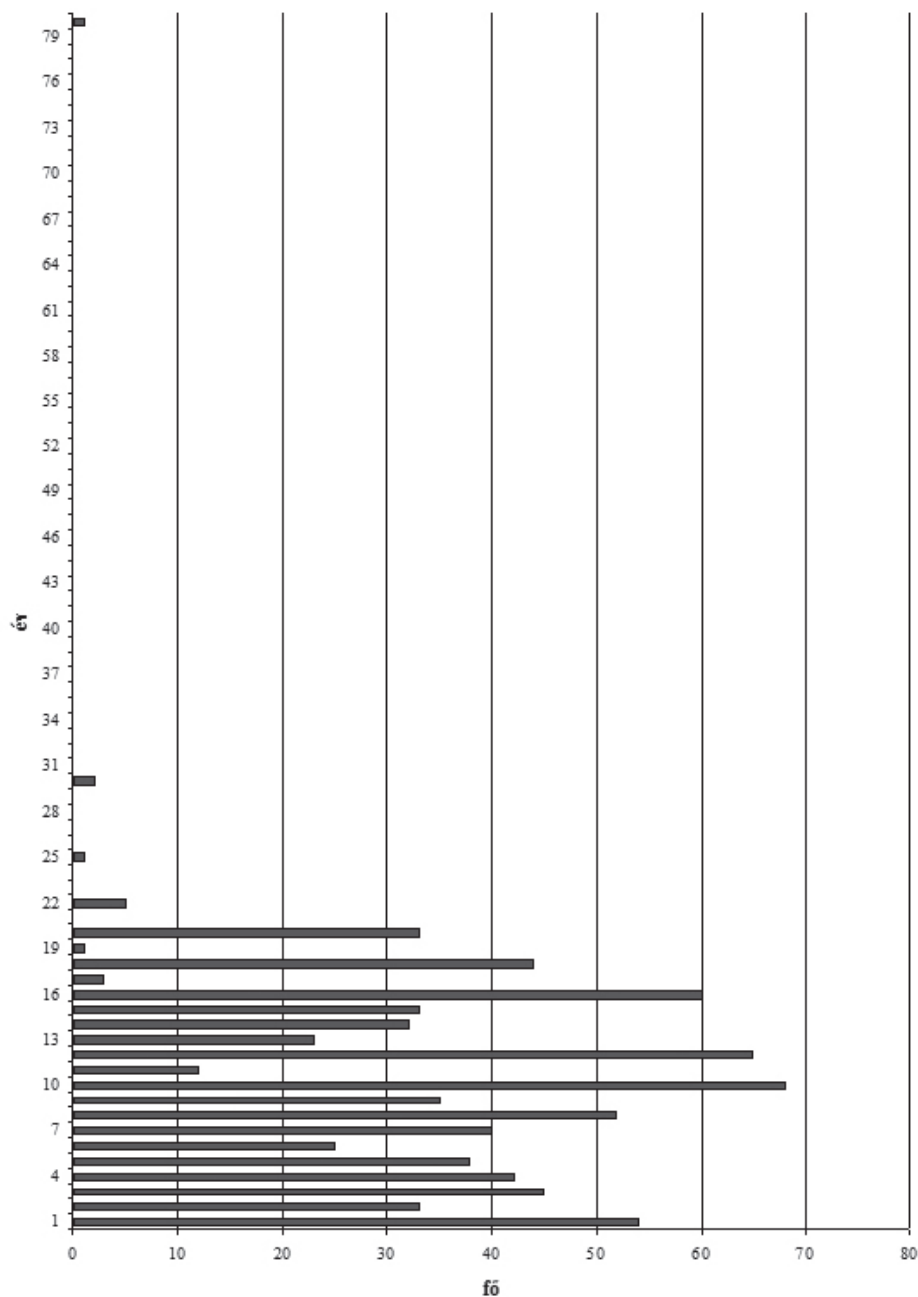
A családfőkkel élő, ismert életkorú családtagok korfáján jól látszik, hogy a Koháryak vizsgált birtokain a korszakban a 22 év fölötti családtag szinte kivételnek számított. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a már említett két esettől eltekintve a nagycsaládokban a gazda mellett élő és dolgozó házas férfiak életkorát nem ismerjük. Minden bizonnyal a 161 nem ismert életkorú házas férfi családtag életkora jelentősen módosította volna az idősebb korosztály irányába a korösszetételt.

Az özvegyi gazdaságokban, ahol egyébként a legkevesebb fiút jegyezték le az összeírók, a férfi családtagok között nem csupán kis gyermekek fordultak elő, hanem akár 20 éves fiú is. A fél házhelyes galsai Tóth Jánosnének voltak a legidősebbek a fiai, akik 19 és 20 esztendősek voltak.

A nagycsaládi gazdaságban egy gyermektelen 80 esztendőös férfi is élt, aki az óvári Benkocs János gazda bátyja volt. A nem házas családtagok esetében azonban szinte ugyanúgy, mint az egygazdás gazdaságok esetén a nagycsaládokban is jobbra a 22 esztendőös életkornál fiatalabb férfi családtagokat írták össze. Ami szembetűnő különbség a nagycsaládi és az egygazdás gazdaságok esetében az a nagycsaládi gazdaságokban élő kisgyermekek magas aránya. Nem is csoda ez, hiszen a nagycsaládban élő több házas férfinak több gyermeke is születhetett, mint az egygazdás gazdaságokban élő gazdáknak.

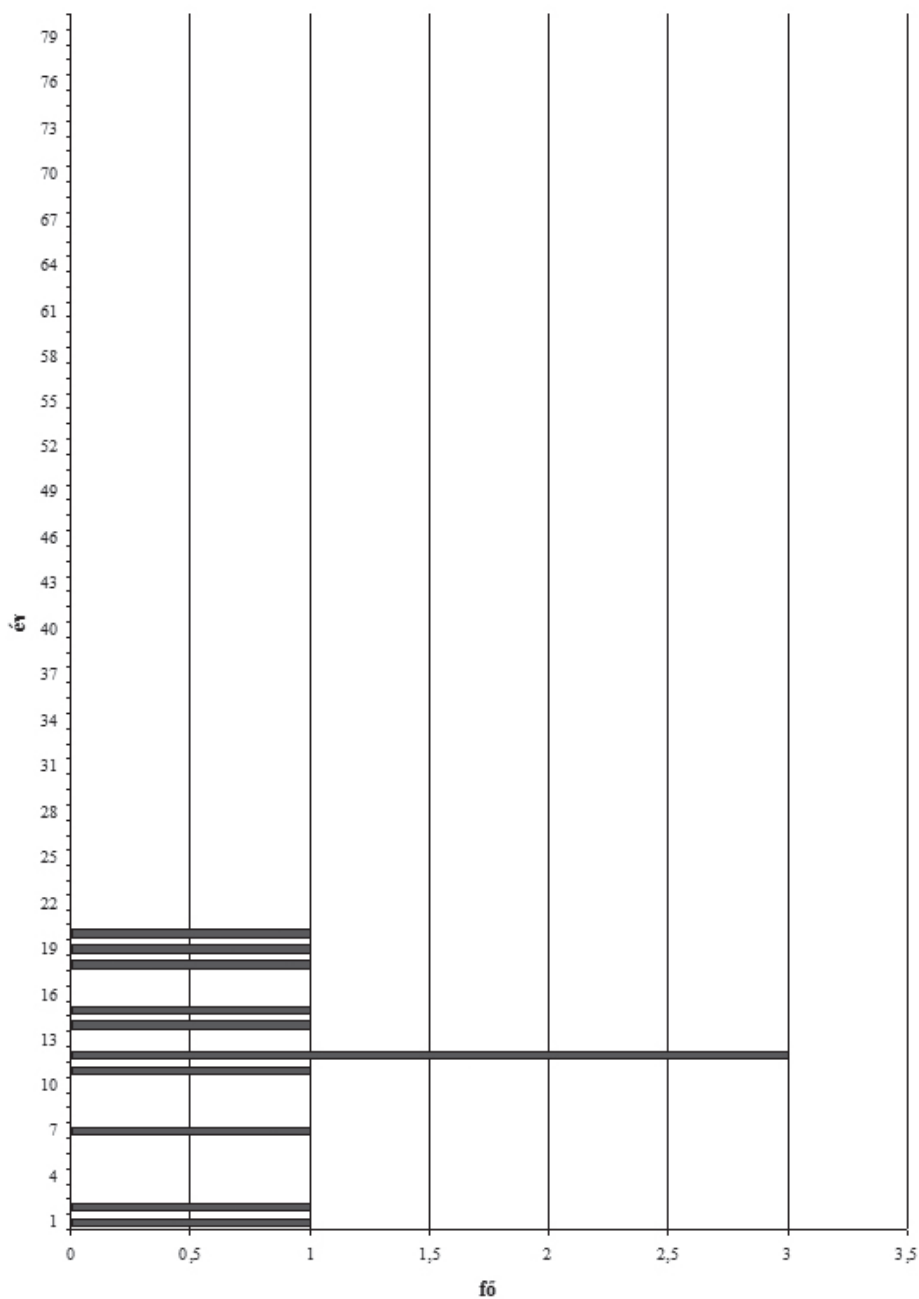

A férfi családtagok életkora

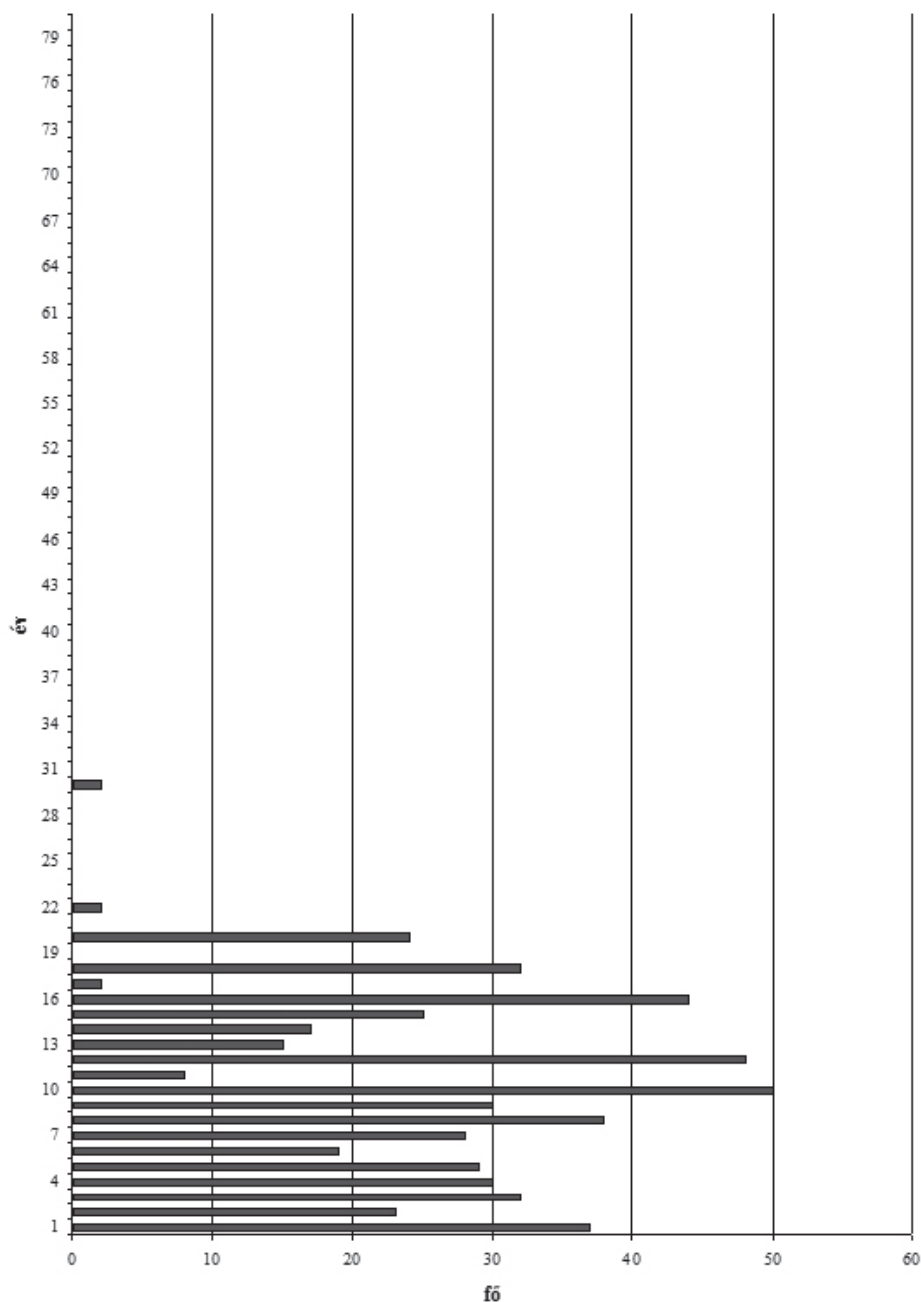

Az özvegyi gazdaságok férfi családtagjainak életkora

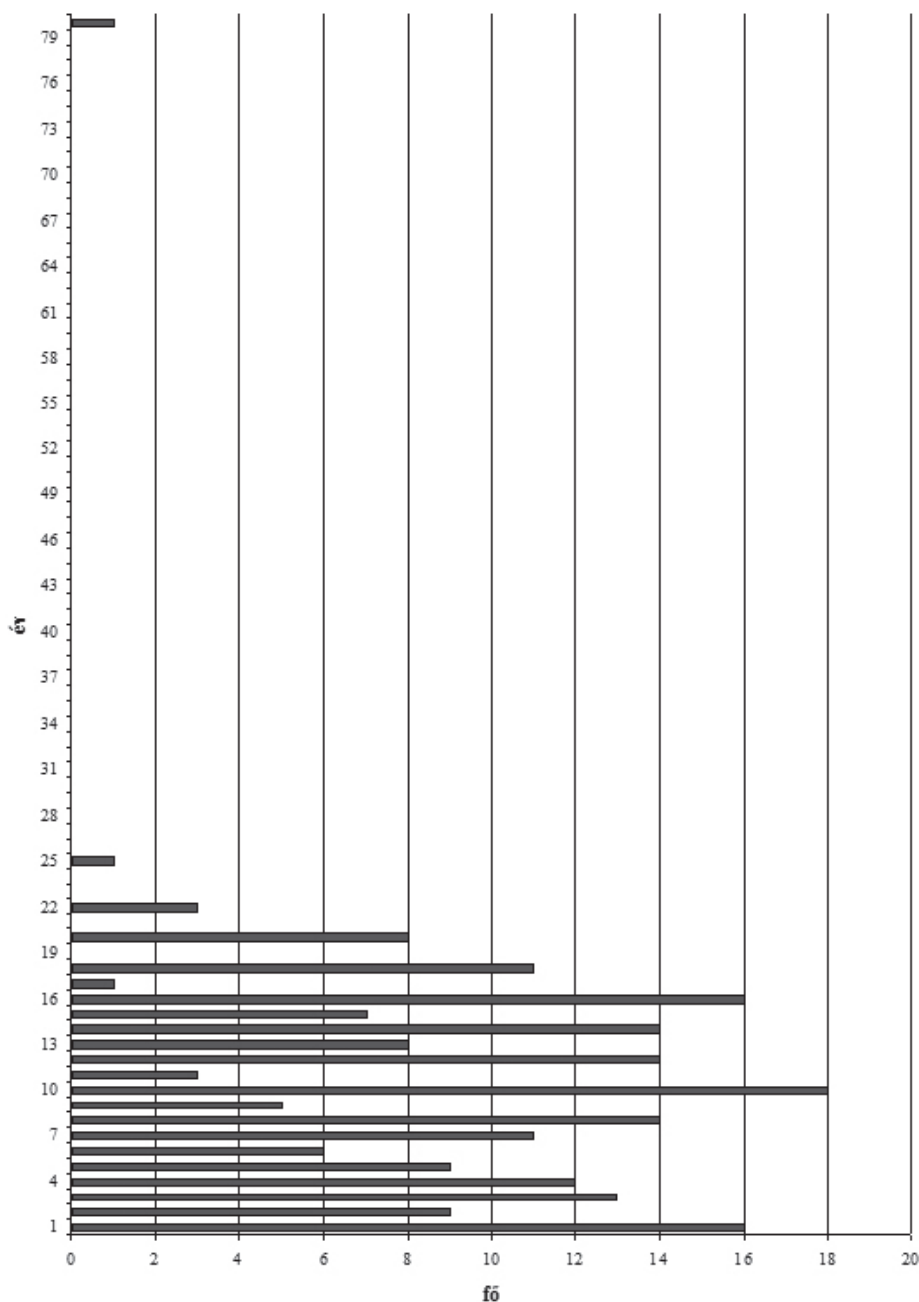

Az egygazdás gazdaságok férfi családtagjainak életkora

A nagycsaládi gazdaságok férfi családtagjainak életkora

A JAVAKKAL VALÓ ELLÁTOTTSÁG

A Koháry-birtokok úrbéri összeírása alapján nem tudjuk megállapítani, hogy a nagycsaládi gazdaságban dolgozók egy épületben éltek-e.¹⁸ Az azonban jól látszik, hogy a nagycsaládi gazdaságok esetében minden a gazdához, a családfőhöz volt főlírva, nem mutatható ki semmiféle vagyonfelosztás még részlegesen sem.¹⁹

¹⁸ A Zichyek divényi uradalmában megfigyelhető volt továbbá, hogy a nagycsaládi gazdaságokban dolgozók nem feltétlenül éltek egy épületben, illetve az egy házban lakó gazdák sem mindig dolgoztak közös gazdaságban. Az 1759. évi összeírásban a gazdaságok mellé följegyezték a gazdasághoz tartozó családfők házsámát. A harminchárom nagycsalád közül csak tizenöt esetben jelentett a közös gazdálkodás egyben együttlakást is, a többi esetben különböző házakban élőknek volt egy azonos gazdaságuk, másrészt viszont száztizennyolc házban az egy épületben fölírt két, vagy több családfő (a más házában tartózkodó házatlan zselléreket nem számítva) külön gazdaságot vitt. Nem lehetett ez a jelenség egyedülálló, hiszen Gunda Béla 20. századi ormánsági gyűjtőútján is lejegyezte, hogy több házban lakók is gazdálkodhattak közösen, ugyanezt olvashatjuk Szendrői Geőcze István 1869. évi cikkében, amely egy szerb nagycsaládról, azaz zadrugáról szólt. (GUNDA, 1956. 27–35., SZENDRŐI GEŐCZE, 1869. 456., SZIRÁCSIK, 2005. 78.)

¹⁹ Más uradalmak esetében a közös javak, az együttes termelés és fogyasztás egyöntetű képének némileg ellentmond több megfigyelés is. Zimányi Vera a Rohonc-Szalónaki uradalom 16–17. századi összeírásaiban azzal a jelenséggel találkozott, hogy a nagycsaládokban élők állatai *“néha külön fel voltak tüntetve, néha azonban nem; esetleg rendelkeztek külön szőlővel vagy irtás földdel, de lényegileg azonos gazdasági közösségben éltek a családfővel.”* (ZIMÁNYI, 1968. 57.) Veress Éva a jobbágytelek és parasztgazdaság összefüggéseit kutatva Zemplén vármegye 17. századi urbáriumaiban a következőkre bukkant: *“az egy kenyéren élő jobbágyok jószágállománya gyakran külön van összeírva, nem mindig arányos eloszlásban.”* Az adatokból Veress arra a megállapításra jutott, hogy a *“közös gazdálkodás formáinak már egykorú értelmezése is igen tág lehetett”, s “az átmeneti együttélési formák variánsa”*-iról beszélt a továbbiakban. (VERESS, 1966. 317.) A divényi uradalom nagycsaládjainál a közös használatnak szintén több formájával találkozhatunk. Az 1736-os évi összeírásban a százhetvenöt nagycsalád 99 %-ánál, míg az 1759-es évben kilenc családnál, vagyis az akkori harminchárom nagycsalád 27 %-ánál írtak a gazda nevéhez, azaz a *“közösbe”* minden földet és jószágot. Az 1759. esztendei összeírásban hat nagycsalád estében különböztették meg a nagycsaládba tartozó gyermekes férfiak az állatállományukat, tizenhárom családnál a közös használat már csupán a földekre szorítkozott, további három nagycsaládnál vallottak be közös telki és irtás szántót, csak telki szántót pedig két családnál. Tehát huszonhárom év múltán nem csupán a nagycsaládok száma fogyatkozott meg, hanem a kevésbé szoros gazdasági formák kerültek túlsúlyba, valamint a közös gazdálkodás változatos típusai is, bár ezeknél a nagycsaládoknál a szántóföldek, vagy azok egy része közös használatban maradt. (SZIRÁCSIK, 2005. 79–80.)

Amikor az egyes családi gazdaságtípusok vagyoni helyzetét kívánjuk bemutatni, akkor mindenképpen megjegyzésre érdemes, hogy a forrás készítői nem voltak következetesek. A házhely, a föld- és állatállomány lejegyzése során nem követtek egységes szempontokat, volt olyan helység, ahol mindent lejegyeztek, máshol csak részleges összeírást készítettek. Mindennek megfelelően az alábbi adatok nem pontos értékeket, csak jól körvonalazódó tendenciákat mutathatnak be.

A házhellyel való ellátottság szempontjából a nagycsaládi gazdaságok voltak a legjobb helyzetben, míg az özvegyi gazdaságokhoz sorolhatjuk a legkisebb átlagos házhelyszámot. Ugyanezt a tendenciát tudjuk kiolvasni a mezőgazdasági földterület és az állatállomány adataiból.

6. táblázat: A családi gazdaságok házhelyei

gazdaság/db		házhely/db	
		összesen	átlag
özvegyi	25	3	0,12
egygazdás	743	269	0,36
nagycsaládi	138	62	0,45
összesen	906	334	0,37

7. táblázat: A családi gazdaságtípusokhoz tartozó földek és átlaguk

gazdaság-típus	kenderföld	szántóföld	irtvány	szőlő	rét
	hány kila vetés alá valók			kapás	szekér szénát termő
özvegyi	0	20	2	23	13
egygazdás	55	2093	533	1067	953
nagycsaládi	0	744	284	360	394
összesen	55	2857	819	1450	1360

gazdaság típus átlaga	kenderföld	szántóföld	irtvány	szőlő	rét
	hány kila vetés alá valók			kapás	szekér szénát termő
özvegyi	—	0,80	0,08	0,92	0,52
egygazdás	0,07	2,82	0,72	1,44	1,28
nagycsaládi	—	5,39	2,06	2,61	2,86
összesen	0,06	3,15	0,90	1,60	1,50

8. táblázat: A családi gazdaságtípusokhoz tartozó állatok és átlaguk

gazdaságtípus/ db	ökör	ló	tehén	juh	méh	kecske	sertés
özvegyi	4	1	3	0	0	0	2
egygazdás	633	295	446	279	102	22	531
nagycsaládi	294	142	181	143	111	69	395
összesen	931	438	630	422	213	91	928

gazdaságtípus átlag/db	ökör	ló	tehén	juh	méh	kecske	ser- tés
özvegyi	0,16	0,04	0,12	—	—	—	0,08
egygazdás	0,85	0,40	0,60	0,38	0,14	0,03	0,71
nagycsaládi	2,13	1,03	1,31	1,04	0,80	0,50	2,86
összesen	1,03	0,48	0,70	0,47	0,24	0,10	1,02

A mezőgazdasági termelés szempontjából tehát a nagycsaládi termelő üzemek lehettek a legjelentősebbek a munkaerővel és a gazdasági javakkal való ellátottság tekintetében. A nagycsaládi termelő közösségek váltak egyébként a legvagyonos-

sabb, legnagyobb mezőgazdasági üzemet vivő családokká tértől, időtől, etnikai csoportoktól függetlenül, hiszen a 18. században Gömör vármegyétől a Nógrád vármegyei divényi uradalmon és a Koháryak vizsgált birtokain át Sárpilisig a legvagyonosabb paraszti réteg a nagycsaládos gazdákból került ki.²⁰ Úgy tűnik, hogy a nagycsaládi gazdaság minőségileg eltérő üzemtípust jelentett a többi típusú gazdasághoz képest, ami elsősorban gazdasági okokra vezethető vissza.²¹

²⁰ ANDORKA–BALÁZS–KOVÁCS, 1984. 197.; ILA, 1938. 15.; SZIRÁCSIK, 2005., 82.

²¹ A nagycsalád, de tulajdonképpen a nagycsaládi gazdálkodás oka is erősen vitatott. A válaszok igen sokrétűek. A zadrugáról írva E. A. Hammel az eddigi magyarázatokat ekként csoportosította: történeti, evolúciós, funkcionális, pszichológiai, gazdasági okok, az elmaradott fejlődés velejárója, a szlávok hajlama a békés együttműködésre szemben a germán individualizmussal és agresszióval. Hammel a korábbi antropológiai kutatásokra hivatkozva utal arra, hogy a háztartások a Balkánon hasonlóak voltak az Európa más vidékein létezett összetett háztartásokhoz. Ám a nagycsaládot nem tartotta minőségileg eltérőnek a többi családtípushoz viszonyítva, hanem csak egy túlszaporodott családnak tekintette. (HAMMEL, 1972. 335., 337.) A magyar tudósok a nagycsaládi szervezeti formát egy evolúciós folyamatba helyezték. A nagycsaládot autochton magyar jelenséggént kezelte László Gyula, s nyomában Dienes István. Régészeti kutatásaik alapján igazolni látták, hogy a honfoglalás kori magyar temetők szoros, kötött sorrendű temetkezési rendjében a család tagjai között szigorú rangsort tartó, patriarchális nagycsalád képe tűnik élénk. (DIENES, 1957. 28–29.) Szabó László ezekre a megállapításokra építve a nagycsaládot általánosnak tartotta a 17. század elejéig, miután a nukleáris család térnyerése figyelhető meg. Példaként a tokaji borvidéket emelte ki, ahol II. József uralkodásáig megszűnt a nagycsaládi szervezet. Okként az intenzív gazdálkodást, továbbá a hagyományokat bomlasztó forgalmas útvonal szerepét emelte ki. (SZABÓ, 1968. 48–49.)

A 19. század második felének írói véleményei egyöntetűen a nagycsaládok rohamos megszűnésének kiváltó okát a jobbágyfelszabadításban, vagyis a század parasztságát érintő legnagyobb horderejű változásban vélték megtalálni. (PAP, 1865. IX.; NAGY, 1856. 456.; PINTÉR, 1995. 20.) A nagycsalád alkonyát a hagyományos parasztgazdaság megszűnéséhez kapcsolták a 20. században, amelyet az iparosítás, a földek elaprózódása kísért. Az 1950-es években megszűnt a nagycsaládi szervezet az ország két nagycsaládos régiójában, azaz Somogy, Tolna, Zala, illetve Borsod, Gömör, Heves és Nógrád megyékben is. (RÁTAY, 1990. 152.) A nagycsalád látszat továbbélését a lakáshiánnyal magyarázták. H. Sas Judit szerint 1970-ben a mezőgazdasági fizikai foglalkozású keresőkkel rendelkező családok kb. 32,7 %-a nagycsaládi keretben élt, amit különösen jellemzőnek tartott a palócok lakta területen. A családi szervezet és termelés felbomlásával *“azonosnak látszó jelenség mögött megváltozott forma áll”*, a nagycsalád többé nem jelent termelési - fogyasztási egységet. (H. SAS, 1978. 69–77.) Kérdés marad tehát, hogy a közös lakás az *“egy kenyéren”* élésre alapozott nagycsalád definíciójának megfelel-e? Korábbi századokban is előfordult az együttlakás közös gazdálkodás nélkül, de ezt a formát nem nagycsaládnak nevezték. Talán az együttélés jelensége mögött a parasztság

A Koháry család Nógrád vármegyei központú, de a szomszédos Heves és Külső-Szolnok vármegyébe is átnyúló birtokairól gyakorlatilag kísértetiesen ugyanazt tudjuk állítani a nagycsaládot létrehozó okokról, mint a divényi uradalom esetében. A nagycsaládi termelő üzemek létrejötte valószínűen a házas férfiak közös gazdálkodásának sajátosságaiból fakadó nagyobb munkaerőigény kielégítésével függhetett össze. A többi típussal ellentétben ezek a gazdaságok elsősorban a szántógazdálkodásra alapozódtak, aminek munkaerőigényét mindenképpen a nagycsaládi termelő közösségek láthatták el a leghatékonyabban, hiszen a bér-munka helyett elsősorban a családtagok munkáját vették igénybe a parasztgazdák. Egyfajta relatív földbőség a három gazdaságtípus közül a nagyobb számú munkaerőt magába tömörítő nagycsaládoknál volt megfigyelhető.

Philippe Aries által megfogalmazott *“tömeges együttlét szeretete”* állt, de meglehet, hogy más, esetleg a 20. századra vonatkozó okokat kell keresnünk. (ARIES, 1987. 315.)

A nagycsalád típusát etnikulturális csoportokhoz nem lehet igazából kötni. A rohonc-szalónaki uradalomban például 1636–1678 között a magyarok, majd a horvátok körében volt a legmagasabb a nagycsaládok aránya, s legkisebb a németeknél. 1686-ban már a horvátoké lett a vezető szerep. Noha a probléma nincs a gazdasági viszonyokhoz kötve, mégis néhány oldal múlva azt olvashatjuk, hogy a magyar lakosságú falvakban alacsonyabb volt a zsellérek aránya, s több igással is rendelkeztek. (ZIMÁNYI, 1968. 57., 85.) A megoldási javaslatok egyik közkedvelt típusa a történelemszaktól a nagyobb adóterhekre utal, amely az összeköltözéseket előmozdította. (Például: DRASKÓCZI, 1996. 3, R. VÁRKONYI, 1983.) Zimányi a 16. századi Magyarország gabonátárházának tartott Csallóközben a munkaerőigénynek tulajdonította. (ZIMÁNYI, 1985. 342.) A szomszédos Szigetköz vizsgálatánál Timaffy a nagycsaládot a kis telken szaporodó lakossággal hozta összefüggésbe, amely egy kenyéren zsúfolódott össze. Ezt a tendenciát erősítette szerinte a régi nemzetségrendben gyökerező erős családi tekintélyrendszer. (TIMAFFY, 1980. 216.) Tóth Tibor a birtok szétaprózódását megakadályozó tényezőként értékelte a *“több generációs háztartásokat”*. (TÓTH, 1980. 32.) Andorka és Faragó az 1787. évi összeírás feldolgozása kapcsán a zselléresedés helyetti nagycsaládba húzódást a társadalmi stagnálás jelének tekintette. (ANDORKA–FARAGÓ, 1984. 430.) Másutt a föld szűkével magyarázzák a többcsaládos háztartásokat. (ANDORKA–BALÁZS–KOVÁCS, 1984. 187–197.) Ismét máshol a föld szűke mellett a gazdaság munkaerőigényét hozzák válaszul. (ANDORKA, 1975. 357.) A szlavóniai helyzetről pedig Penavin Olga így írt: *“A polgárosodás a halála a zadrugának. Ha meg is maradt néhány régi típusú zadruga, az a félreeső vidékeken, konzervatív környezetben volt megtalálható.”* (PENAVIN, 1981. 12–13.)

IRODALOMJEGYZÉK

Andorka-Balázs-Kovács Sándor:

A háztartásösszetétel típusai és változásai (Sárpilis, 1792–1804). In: Ethnographia, 1984

Andorka Rudolf-Faragó Tamás:

Az iparosodás előtti (XVIII–XIX. századi) család- és háztartás-szerkezet vizsgálata. In: Agrártörténeti Szemle, 1984/3–4. sz.

Ariés, Philippe: Gyermek, család, halál. Bp., 1987

Bél Mátyás: Magyarország népének élete 1730 táján. Bp., 1984

Dienes István: A bashalmi (Szabolcs-Szatmár M.) honfoglaláskori magyar temetőiről (Kiss Lajos ásatása). In: Archeológiai Értesítő 84. köt., 1957/1–2. sz.

Draskóczi István: A honfoglalástól a 16. századig. In: Honvári János (szerk.): Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig. Bp., 1996

Fél Edit: A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martacson. In: Kisalföldi Közlemények 1. sorozat 2. sz. Bp., 1944

Fél Edit: Egy kisalföldi nagycsalád társadalmi-gazdasági vázlata (A marcelházai Rancsó-Czibor család élete). In: Kisalföldi Közlemények sorozat 3. sz., Érsekújvár, 1944

Gunda Béla: Néprajzi gyűjtőúton. Debrecen, 1956

Hammel, E. A.: The zadruga as process. In: P. Laslett–R. Wall: Household and family in past time Comparative studies in the size and structure of the domestic group over the last three centuries in England, France, Serbia, Japan and colonial North America, with further materials from Western Europe. Cambridge, 1972

H. Sas Judit: A nagycsalád jellegzetességei a mai magyar falusi társadalomban. In: Cseh-Szombathy László (összeáll.): A változó család. Bp., 1978

- Ila Bálint: A gömöri jobbágyság a XVII–XVIII. században az úrbérrendezésig. Bp., 1938
- Nagy Pál: Patriarchális együtt lakás. In: Vasárnapi Újság, 3. évf., 51. sz., 1856
- Pap Gyula (gyűjtötte és az előszót írta): Palóc népköltemények. Sárospatak, 1865
- Penavin Olga: A nagycsaládszervezet Szlavóniában (Kórógyon). Újvidék, 1981
- Pintér Sándor: A palócokról Népismerető tanulmány (Hasonmás). Szécsény, 1995
- Radványi Ferenc: Collectanea ad historiam Comitatus de Nógrád. kézirat é.n. (Nógrád Megyei Levéltár VIII. 701/7.)
- Rátay Csaba: Nukleáris család, versus többgenerációs modell. In: Benkő Ágota (szerk.): Egészséges család, egészséges nemzet. Bp., 1990
- R. Várkonyi Ágnes: A társadalom a 17–18. század fordulóján Társadalmi fejlődés és országegység. In: Ember Győző–Heckenast Gusztáv (főszerk.): Magyarország története 1686–1790. 1. köt. Bp., 1983
- Scott, Joan W.—Tilly, Louise A.: Női munka és a család a XIX. századi Európában. In: Gyáni Gábor (válogatta): „Változás és folytonosság” Tanulmányok Európa XIX. századi társadalmáról. Debrecen, 1992
- Selmeczi Kovács Attila (sajtó alá rendezte): Reguly Antal palóc jegyzetei 1857. Eger, 1975
- Szabó László: Munkaszervezet és termelékenység a magyar parasztságnál a XIX–XX. században. Szolnok, 1968
- Szendrői Geőcze István: Egy szerb földműves udvara. In: Vasárnapi Újság 16. évf. 34. sz. Pest, 1869. aug. 22.

- Szirácsik Éva: A divényi uradalom gazdálkodása a Zichy hitbizomány első száz évében (1687–1787). Salgótarján, 2005
- Szirácsik Éva: A Koháry család Nógrád és Heves vármegyei birtokainak urbáriumi (1716, 1718). Salgótarján, 2007
- Timaffy László: Szigetköz. Bp., 1980
- Tóth Tibor: Ellentét vagy kölcsönösség? A magyar mezőgazdaság üzemi viszonyainak történeti háttere és problémái. Bp., 1980
- Veress Éva: Jobbágyságok és mezőgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korszakában In: Makkai László (szerk.): Jobbágyságok és parasztgazdaság az örökös jobbágyság kialakulásának korában Tanulmányok Zemplén megye XVI–XVII. századi agrártörténetéből. Bp., 1966
- Wellmann Imre: A parasztság sorsa Pest megyében kétszáz évvel ezelőtt tulajdon vallomásainak tükrében. Bp., 1967
- Zimányi Vera: A Rohonc-Szalónaki uradalom és jobbágysága a XVI–XVII. században. Bp., 1968
- Zimányi Vera: Gazdasági és társadalmi fejlődés Mohácsról a 16. század végéig. In: R. Várkonyi Ágnes (szerk.): Magyarország története (1526–1686) 3/1. Bp., 1985

**Family-Run Farming on the Nógrád, Heves and Outer Szolnok Estates
of the Koháry Family After the Rákóczi Freedom Fight
by Éva Szirácsik**

On the Nógrád, Heves and Outer Szolnok estates of the Koháry family the majority of landless serfs undertook work not at other estates since most of them pursued some kind of craft. Farmers making a living from agricultural production and probably being unable to hire workforce could practically rely just on their own family members' work. Because of all these it is worth having a more thorough look at the sources of the Koháry estates regarding family-run farms.

In the years 1716 and 1718 from the Nógrád County Koháry estates income inventories were made for the Szécsény, Zsély (Zelovce) and Gyöngyös estates, and also for the Fülek (Filakovo) property of Farkas Koháry's sons and the judex

curia, István Koháry II. The urbary inventories contain census on the basis of which 3 types of family farms can be distinguished: those managed by the widow, the one-farmer operated and the farms run by extended family.